

Ελληνική Επανάσταση

A Függetlenség napja
– tisztelgés a görög szabadságharc kétszázadik évfordulóján

Ελληνική Επανάσταση

A Függetlenség napja – tisztelgés a görög szabadságharc kétszázadik évfordulóján

Antiquitas • Byzantium • Renascentia XLIX.

SOROZATSZERKESZTŐK

Farkas Zoltán
Horváth László
Mészáros Tamás

Eötvös József Collegium
2022

Ελληνική Επανάσταση

A Függetlenség napja – tisztelgés a görög
szabadságharc kétszázadik évfordulóján

Szerkesztette

Juhász Erika

Eötvös József Collegium
Budapest 2022

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROJEKT

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A konferenciakötet alapjául szolgáló rendezvény az NKA 201113/416 azonosítószámú pályázat jóvoltából valósulhatott meg.
A kötet a „Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncan innen és túl” című (NKFIA NN 124539) pályázat és a Nemzeti Tehetség Program (NTP-SZKOLL-22-0018) támogatásával jött létre.
A könyv bemutatását az NKA 201108/02708 azonosítószámú pályázat tette lehetővé.

Felelős kiadó:

Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Cím: ELTE Eötvös József Collegium
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Copyright © ELTE Eötvös József Collegium 2022 © A szerzők
Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte
1118 Budapest, Rétköz u. 55. A/fsz. 2.

ISSN 2064-2369
ISBN 978-615-5897-50-4

Tartalomjegyzék:

Előszó.....	9
Peter Schreiner	
Karl Krumbacher és a neogrécisztika születése	11
Farkas Zoltán	
A magyar-bizánci kapcsolatok kutatása ma.....	15
Gács Krisztián	
Egy fejezet a 6. század görög egyháztörténetéből – A <i>Három fejezet</i>	25
Glaser Tamás	
Hit és haza a görög területeken folytatott katolikus propaganda érvrendszerében a török uralom (Turkokratia) idején	51
Iljovszki Riszto	
A Bizánci Birodalom eszmei kisugárzása	65
Langó Péter	
A görögországi bizánci régészet formálódása és magyarországi recepciója a 19-20. században	75
L. Delbó Katalin	
Adalékok Nikétas Eugenianos regényének utóéletéhez	105
Rózsa Márton	
Euthymios Malakés levelezése Retorika, reprezentáció, kommunikáció.....	115
Solti Dóra	
A magyarországi filhellén mozgalom és a görög szabadságharc	135
Szabó Krisztina	
Utazók görög tájakon a 18–19. században	141
Szebehleczy Borbála	
Görög tudósként Magyarországon – Georgios Zaviras és a magyarok ...	153
Vincze Xénia	
Újabb adalékok a magyarországi görög gyermekmenekültek témaköréhez.....	165
Farkas Zoltán	
Egy zendülés anatómiája: Hellas 1066.....	183

Előszó

A Magyar Bizantinológiai Társaság 2015-ös újjáalakulása óta képviseli, hogy a hellén stúdiumok csakis egységben érthetők és kezelhetők. Ennek szellemében a Társaság a bizantinológiai tárgyú előadások mellett mind az ELTE Eötvös József Collegiumban működő Byzantium Központtal (<http://byzantium.eotvos.elte.hu/>) közösen szervezett *Byzanz und das Abendland* nemzetközi konferenciákon, mind a rendszeres felolvasóüléseken (<http://mbt.eotvos.elte.hu/index.php/tudomanyos-ulesek/>) teret ad az ókori Hellas és az újkori görögség nyelvét, kultúráját, történetét bemutató kutatásoknak. A Társaság szorosan együttműködik a magyarországi görögséggel, s a külhoni görögök képviseléseivel. Az együttműködés fontos állomása volt a Magyarországi Görögök Országos Önkormányzata és a Magyarországi Görögök Kutatóintézete szervezésében megvalósult „Az ezeréves magyar-görög kapcsolatok” című konferencia (2016. október 19-én, a Magyar Országgyűlés Felsőházában), amelyen a Magyar Bizantinológiai Társaság több tagja előadással is szerepelt. A konferencia után a jelenlévő görögök közül tizenöten kérték tagfelvételüket a Társaságba.

A görög kisebbséggel ápoltt jó kapcsolat mellett a Magyar Bizantinológiai Társaság számára meghatározó a Görög Köztársaság Magyarországi Nagykövetségének támogatása. A követséggel 2016-ban, a korábbi nagykövet, Dimitrios Letsios kinevezését követően tovább erősödött a kapcsolat. A bizantinológus nagykövet tudományos szempontból is érdeklődéssel kísérte Társaságunk tevékenységét. Rendszeresen részt vett konferenciáink ünnepélyes megnyitóján, előadásokkal is megtisztelte rendezvényeinket. (Neki ajánlott hiánypótló, irodalomtörténeti kiadványunk: <http://mbt.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2019/04/StudiaHellenicaII.pdf>).

Tudományos és diplomáciai partnereinkkel és támogatóinkkal a görög nemzeti ünnepen, a *Függetlenség napján* (március 25.) terveztünk megemlékezni a görög forradalomról és szabadságharcról. A járványügyi helyzet miatt a rendezvényre végül 2022. szeptember 3-4-én kerülhetett sor.

Szeptember 3-án a Magyar Bizantinológiai Társaság ünnepi közgyűlése után filmvetítéssel indult a megemlékezés: *A Budapest görög szíve. Egy metropolisz születése* (Producer: Görög Athéna, rendezte: Pacsorasz Viktor) és az *1821–2021 - A görög szabadságharc 200. évfordulója* (A Fővárosi Görög Önkormányzat

dokumentumfilmje) alkotásokat nézhették meg a résztvevők. A megemlékezés ünnepélyes jellegét növelte Horváth Cecília Réka gondonka-előadása. A köszöntők (H. E. Efthymios Pantzopoulos, Görögország magyarországi nagykövete; Sianos Tamás, Görög nemzetiségi szószóló; Bóna Judit, az ELTE BTK tudományos és kutatásszervezési ügyekért felelős dékánhelyettese; Horváth László, a Magyar Bizantinológiai Társaság elnöke, az Eötvös Collegium igazgatója) után díszelőadással (Archimédesz Szidiropulosz: *Hősiesség és deheroizálás. Gondolatok és tanulságok a görög szabadságharc 200. évfordulóján*) és plenáris előadással (Peter Schreiner: *Karl Krumbacher und die Geburt der Neograzistik*) vette kezdetét a szakmai munka.

A bicentenárium alkalmából az ELTE Görög Tanszék Újgörög Munkacsoportja, az ELTE Eötvös József Collegium Byzantium Központja és a Magyar Bizantinológiai Társaság hiánypótló göröggönyvet adott ki: Solti Dóra – Alszászy Judit – Lina Basoucou: *Újgörög nyelvtan és gyakorlókönyv* (Budapest, Eötvös Collegium, 2021), melyet a megemlékezésen ünnepélyes keretek között mutatott be Szebehleczy Borbála.

A nap zárásaként került sor az ELTE BTK Ókortudományi Intézet, Görög Tanszék, Újgörög Munkacsoport – Eötvös Collegium Byzantium Központ, Hellénológiai Központ szemináriumi termeinek felszentelésére, melyet Ötvös Csaba József, a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Magyarországi Orthodox Exarchátusának papja végzett el.

Másnap műhelykonferenciát tartottunk, ahol az előadók az ó-, közép-, és újgörög kutatások legújabb eredményeit mutatták be. Az előadások szerkesztett változataiból állítottuk össze jelen kötetünket. Ezúton is szeretnénk megköszönni az ünnepségsorozat résztvevőinek, hogy jelenlétükkel megtisztelték rendezvényünket, s külön köszönettel tartozunk az áldozatos munkáért, amellyel előadóink a konferenciára felkészültek, s lehetővé tették, hogy előadásuk írásban is megjeljenessen.

Peter Schreiner

Karl Krumbacher és a neogrécisztika születése¹

A szabadságharc győzelme után létrejövő görög állam első királya a bajor származású I. Ottó volt. Ottó uralkodása nagyon szoros kapcsolatot teremtett Görögország és Bajorország között, olyannyira, hogy a görögök emiatti elégedetlensége végül Ottó trónfosztásához vezetett. Ez a szoros kapcsolat nem csak politikai, hanem kulturális területen is jelen volt, melynek eredményeként sok görög fiatal számára nyílt meg a müncheni tanulmányok lehetősége, még jóval Ottó trónfosztása után is. Ma már a kutatás sokkal árnyaltabb képet rajzol Ottóról: tudjuk, hogy megtanult görögül, habár ez a görög nyelvnek nem a népnyelvi, hanem a hivatalos alkalmakkor használatos változata volt, és gazdag görög nyelvű könyvtárából sem hiányoztak a korabeli görög szerzők művei, illetve műfordításai. Sajnos nem ismerjük Ottó véleményét ezekről az irodalmi művekről, illetve a nyelvi kérdésről, de azt tudjuk, hogy Friedrich von Thiersch (1784–1860), a hellén stúdiumok bajorországi megalapítójának befolyása alatt állt.

Karl Krumbacher rövidebbel azelőtt született (1856-ban), hogy Ottó uralma Görögországban véget ért. Amikor Münchenben klasszika-filológiai stúdiókba kezdett 1875-ben, már nem élt sem Ottó, sem a felesége, Amália. Vidéki származású diákként nehezen tudott beilleszkedni városi társai közé, ezért a hozzá hasonló idegenek társaságát kereste. Így került baráti kapcsolatba a Münchenben tanuló görög diákokkal: Aristomenis Provelengios (1850–1936) költővel, Nikolaos Politis (1852–1921) későbbi néprajztudóssal, valamint Georgios Iakovidis (1853–1932) festővel, akitől maga is tanult festeni. Végül azonban nem a művészi pályát választotta, hanem a filológusi pályát folytatta; görög barátaitól viszont tökéletesen elsajátította a görög beszélt nyelvet. Amikor 1884–85-ben tanulmányutat tett Görögországban, már kifogástalan írásbeli és szóbeli nyelvtudással indult útnak.

Utazásának célja eredetileg egy Rómanos Melodos kézirat kutatása volt Patmos szigetén, ő azonban ezen túlmenően fontos kutatásokat végzett a görög

---

¹ Peter Schreiner professzor előadásának rezüméjét Solti Dóra készítette.

nyelvtudomány, elsősorban a dialektológia területén is. Útja során bejárta a görög szigetvilágot, népdalokat és népmeséket gyűjtött, valamint feljegyezte az egyes dialektusok legfőbb jellemzőit. Ezen túlmenően figyelmet szentelt a néprajzi érdekességeknek is: a ruhaviseleteknek, a kávéházi kultúrának, az iskolakultúrának, az ünnepeknek. Útja során részletesen leírta az általa bejárt tájakat is.

Karl Krumbacher görögországi útja után is szoros kapcsolatban maradt a görög szellemi élet kiválóságaival. A Bajor Állami Könyvtárban 84 különböző görög személyiségtől származó 650 Krumbachernek címzett levél maradt fenn. Levelezőtársai közé tartozott Antonios Jannaris (1852–1909) nyelvész, akinek a nyelvtörténetről alkotott elméletével nem értett egyet, Georgios Chatzidakis (1848–1941) katharevusza-párti nyelvész, akivel katharevusza nyelven folytatott levelezést, Stamatios Psaltis (1869–1926), akinek a bizánci krónikák nyelvéről írt nyelvtana ma is mértékadó, Athanasios Papadopoulos-Kerameus (1856–1912) filológus, valamint Dimitrios Vikelas (1835–1908) író, aki a Nemzetközi Olimpiai Bizottság első elnöke lett. Emmanuil Roidis (1836–1904) írótól szintén fennmaradt egy Krumbachernek címzett levél.

Karl Krumbachert nehéz egyetlen tudományághoz kötni: klasszika-filológusnak tanult, a bizánci irodalomtörténetéről írt monográfiájával a modern bizantinológia megalapítója lett, és jelentős tudományos munkásságot tud felmutatni az újjörög nyelvészet terén is. 1884-ben és 1886-ban kétkötetes tanulmánykötetet jelentetett meg az újjörög nyelvtörténetéről, és ebben az időben már véglegesen áthelyezte kutatói érdeklődését a klasszika-filológiáról a neogrécisztikára. A bizánci irodalomtörténetéről írt monográfiája azt a hézagot töltötte be, ami a kutatásban az ókor és a reneszánsz kora között keletkezett. Kutatásaihoz érdekes módon nem Görögországból, hanem Franciaországból kapott támogatást: ott már a XVII. században megalapozta Charles du Cange (1610–1688) a modern neogrécisztikai kutatást, és a XIX. század végén már olyan kitűnő kutatók működtek, mint Émile Legrand (1841–1903) és Hubert Pernot (1870–1946), akik a görög népnyelvi irodalom középkori és kora újkori műveit jelentették meg, vagy Jannis Psycharis (1870–1929), aki görög nyelvű munkáival jelentős szerepet játszik a XIX. század végi görög szellemi életben.

Karl Krumbacher figyelmét nem kerülte el a görög nyelvi kérdést övező polémia sem, amelybe maga is beavatkozott egy 1902-ben a Bajor Tudományos Akadémián tartott beszédében, amely később 200 oldalas írásbeli publikációként is megjelent. Mivel a görög nyelvi kérdés egyúttal politikai kérdés is volt, a görög szellemi élet képviselői nem vették jó néven Krumbacher külföldről

történő beleszólását, beleavatkozását, mivel görög belpolitikai ügynek tekintették a kérdést. Krumbacher a népnyelv használatát pártolta, de nem adott választ arra a kérdésre, hogy hogyan teremthető meg egy egységes államnyelv a dialektálisan erősen tagolt Görögországban. Ehelyett olyan, vitathatatlan tekintéllyel rendelkező irodalmi személyiségek felbukkanását sürgette, mint az olasz nyelvterületen Dante vagy a német nyelvterületen Luther.

Krumbacher 1891-től haláláig, 1909 decemberéig tanított a Ludwig-Maximilians-Universität professzoraként, és a fennmaradt kurzusleírások tanúsága szerint folyamatosan tartott előadásokat újjörög filológiai témákról. Hirtelen halála szerencsére nem vetett véget a Münchener Egyetemen történő újjörögoktatásnak, hiszen tanítványa és utódja, August Heisenberg folytatta az ezirányú oktató- és kutatómunkát. Nem tudhatjuk, hogy a 20. század folyamán kialakult újjörög köznyelv mennyire felel meg Krumbacher elképzeléseinek, de az általa hiányolt tekintélyes irodalmi személyiségekre Odysseas Elytis, Jorgos Seferis és Konstantinos Kavafis óta nem kell tovább várni.

Farkas Zoltán

A magyar–bizánci kapcsolatok kutatása ma*

A magyar–bizánci kapcsolatok kutatása történeti-filológiai jellegű kutatás, mely a középkori magyar történelem bizánci forrásainak kritikai vizsgálatában gyökeredzik. Nagyobb ágai: a koronakutatás, két tizedik századi írott forrás, a *Taktika* és *A birodalom kormányzása* (= *DAI*) szövegkritikai vizsgálata, valamint a 12. század politikatörténete. A korábbi tudós nemzedékek által kikutatott történeti adatok birtokában ma már nem újabb adatokat keresünk – új adatokra amúgy sincs sok reményünk –, hanem a meglévő adatokat dolgozzuk fel újra – más módon.

A hagyományos történettudomány a történeti adatokat elkülönítette a forrásokból, majd értelmezte és „hasznosította” azokat. A szaklexikonokba, forráskiadványokba és történeti szintézisekbe rendszerezett adatokat utóbb a történészek újra és újra felhasználják hipotéziseikhez. A forrásadatok így eredeti közegükből kiszakítva történeti tényekké válnak, majd önálló életet kezdenek élni. A magyar–bizánci kapcsolatok kutatóinak elsődleges feladata ma az, hogy a görög nyelvű forrásokból önálló életre kelt történeti adatokat eredeti szövegkörnyezetben, bizánci közegben vizsgálják meg és értékeljék újra. Ehhez a görög nyelv és a görög nyelvben feltárulkozó valóság: Bizánc anyagi és szellemi kultúrája alapos ismeretére van szükség. Kutatásaink legfőbb célja ezért a bizánci gondolkodásmód megismerése, hogy pontosan érthessük, mit mondanak a bizánci szerzők.

A magyar (érdekű) bizantinológia fogalmát és témaköreit Moravcsik Gyula határozta meg. A honfoglalást megelőző időszak történetére, vagyis a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élő népekre, valamint a sztyeppén vándorló népekre, így a magyar törzsekre vonatkozó bizánci forrásokat és tudományos kérdéseket mellőzöm, és csak a magyar–bizánci kapcsolatokat érintem a tizedik századtól Konstantinápoly bukásáig. Ezen időszakon belül a forrásadottságok miatt különösen fontosak az Árpád-kori magyar történelem

---

* Jelen tanulmány a NKFIH NN 124539 (Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl) pályázat keretében készült.

bizánci forrásai. Az első ezredforduló után ugyanis a magyar történelem latin nyelvű forrásainak száma és jelentősége hatványozottan nő, a görög nyelvű forrásoké viszont számottevően nem növekszik, jelentőségük pedig fokozatosan csökken. Általánosságban kijelenthető, hogy minél korábbi időszakra vonatkozik egy-egy bizánci forrás, annál értékesebb a magyar történelem szempontjából.

A tudományszak történetéből jól látszik, hogy a bizantinológia az utóbbi évtizedekben nemzeti tudományból nemzetközi tudománnyá változott. Korábban minden olyan nép, amelyik a története során valamilyen kapcsolatba került a középkori görög császársággal, a saját nemzeti múltja kutatásától eljutott a bizánci civilizáció *suo iure*, saját jogú és öncélú kutatásáig. Tudománytörténeti távlatból a magyar érdeklődés a bizantinológia sem valami egyedi és különlegesen magyar sajátosság, hanem olyan történelmi jelenség, amelyen idővel túl kell lépni.

A bizantinológia nem csak nemzetközi, hanem interdiszciplináris tudomány is. Ha egy derékszögű koordináta-rendszerben gondoljuk el helyzetét, akkor a vízszintes tengely a középkori történelem, a függőleges tengely pedig a görögség, a görög nyelv és nép története. A medievisztika és a hellénológia metszéspontja körüli tartomány a szoros értelemben vett bizantinológia: a görögség középkori története *in toto*, minden életjelenségével. Az alapponttól különböző irányokban és távolságokban helyezkednek el a bizantinológiával határos tudományok: például a jogtörténet, az egyháztörténet, a művészet-történet, vagy éppen a magyar–bizánci kapcsolatok kutatása, általánosítva: egy másik nép és Bizánc kapcsolatait kutató szaktudomány.

A magyar–bizánci kapcsolatok kutatása a romantikus történetbúvárlás korában kezdődött, ma már megmosolyogni való elméletekkel, például a szitytya-görög rokonság vagy a magyar–görög nyelvrokonság felvetésével. Ezek az elméletek ma is hatnak, képviselőik és követőik a maguk örömeire kutatnak: dilettánsok, kiknek eszelős önbizalma gyakran sajátos küldetéstudattal, olykor bántó arroganciával párosul.

A magyarság szitytya eredetének felvetése a romantika korában fontos tudományos kérdésre irányította a figyelmet: a bizánci forrásokban található archaikus népnevek kérdésére. A görög történetírás közeli rokonságban áll a földrajzi leírással. Akadnak olyanok is, akik szerint kezdetben volt a föld- és útleírás, ebből alakult ki később a történetírás. Mindenesetre már Hérodotosnál gyakoriak a néprajzi leírással dúsított földrajzi kitérők. A történetírás hagyományában rögzült a népnevek egy bizonyos térséghez kötése, ami a bizánci írók nyelvhasználatát is megszabta. Így azokat, akik a Hérodotos által Szkítiaként

leírt területen éltek, szkítáknak nevezték. Ezért használták a bizánci írók a *szkíta* népnevet a sztyepei vándorlás során az adott területre (*Scythia*, Σκυθία) érkező magyar nép(törzsek)re is. Egy másik példa: az egykori perzsa birodalom területén élőket többnyire perzsáknak nevezték, jóllehet a térségben nemcsak perzsák éltek, hanem megtelepedtek ott hódító arab és török népek is. Az ókorból örökölt archaikus népnév a bizánci íróknál nem jelöl tehát határozottan valamely népet vagy régészeti kultúrát. Így a magyarok sem szkíták, jóllehet a bizánci forrásokban szkítának is mondják a magyart. Vagy hunnak. Vagy töröknek. Vagy paionnak. Vagy tucatnyi másnak.

Az archaikus és archaizáló népnevek használata a következő alapkérdést veti fel. Ha például egy 12. századi bizánci forrás szövegében szerepel a hun népnév, akkor ez a név milyen népet jelöl a 12. században? Megfordítva: egy általában a magyarokra használt népnév, például *turkoi* vagy *ungroi*, minden esetben a magyarokat jelöli? Az adott helyeken, teszem azt a bizánci császár zsoldjában álló idegenek említésekor, körültekintő forráselemzés után juthatunk csak el egy lehetséges vagy valószínű megoldásig, értsd: *értelmezésig*. Ebben a kérdésben is Moravcsik Gyula vágott rendet és mutatott példát a *türk* népnév bizánci előfordulásait feltáró munkájában, a *Byzantinoturcica* első kötetében.

Vitathatatlan, hogy a forrásokban felbukkanó népnevek rendszert alkotnak, de a bizánci szerzők nem mindig következetesek ezek használatában. A *frank* (*phrangos*) nyugati latin keresztényt jelöl, de csak ritkán jelöl ténylegesen frankot, többnyire inkább franciát, németet, olaszt vagy spanyolt – vagy valami mást. Ezekre a nyugati népekre viszont egyetlen bizánci sem használja önkényesen a *perzsa*, *szkíta*, *hun* vagy *török* megnevezést.

A tárgyi források értelmezése sem mindig egyszerű vagy egyértelmű. Egy katonaszentet ábrázoló képből például hibás következtetést vonhatunk le a szent kezében tartott dárda hosszára. A harci jelenetet ábrázoló miniátor mindig anakronisztikus módon ábrázolja a fegyverzetet, természetesen és könnyen belátható okokból, de ezen a téren ügyelnünk kell még az ikonográfiai hagyomány tehetetlenségi nyomatékára is. Még egy kortárs megrendelő számára rakott mozaikkép is lehet csalóka. Úgy véljük, hogy látjuk és értjük azt, amit látunk, ám valójában ugyanazon a képen mást látunk mi, s mást látott a mozaik bizánci nézője, aki hozzá volt szokva a mozaik ábrázolásmódjához. Vegyük példának a konstantinápolyi Szent Bölcsesség-templom egyik közismert mozaikját. A kép a bizánci császárt és császárnét ábrázolja adományozóként. Mi a képen Piroskát látjuk, Szent László magyar király leányát. A bizánciak viszont egy császárnét láttak, Eirénét, Ióannés Komnénos császár feleségét. A kérdés az, hogy ez a nő

arc egyedi, és éppen ezért tipikusan magyar arc-e, Piroska arca, vagy inkább a bizánci képirók által tipizált bizánci arc, egy bizánci császárné arca. Még hiányos ikonográfiai ismeretek alapján is azt mondanám: Eiréné ez, és nem Piroska.

Piroska-Eirénével elérkeztünk a magyar–bizánci kapcsolatok egyik nagy témaköréhez, az Árpád-ház és a bizánci uralkodóházak (a Komnénosok, Angelosok, Laskarisok és Palaiologosok) közötti érdekházasságok témaköréhez.

Ismereteink meglehetősen hézagosak, de legalább azt tudjuk, hogy mit nem tudunk. Az írott források mellett e kérdések tárgyalásakor szóba jönnek tárgyi források is, hiszen egy-egy házasságkötés alkalmával bizánci vagy bizánci eredetű műtárgyak (például koronák) is kerülhettek a magyar udvarba diplomáciai ajándékként.

A magyar–bizánci házasságok alapkérdései, hogy ki, kivel, miért, mikor és milyen néven kötött házasságot. A kifinomultabb értelmezéshez szempontokat a következő megfontolások nyújtanak:

1. A középkori házasság általában érdekházasság volt, a dinasztikus házasság pedig érthető okból minden esetben érdekházasság volt.

2. Az érdekházasság többnyire mindkét fél érdekeit szolgálja, olykor azonban csak az egyik félét, a másik félét nem, s gyakran sérti mások érdekeit.

3. A középkori házasságot a kánonjog szabályozta, de ez némely esetben másképp rendelkezett Nyugaton, mint Keleten: ugyanaz a házasság érvényes lehetett Rómában, érvénytelen Konstantinápolyban. A kánonjog érvényességét – bizonyos keretek között – fel is lehetett függeszteni.

4. A precedensekből nyomon követhető a házassági akadályok szabályozása, a szigorítás folyamata. A vérrokonságon kívül figyelembe veendő a házassági és a lelki rokonság is. A korabeli házassági akadályok a történészek számára ma nem minden esetben beláthatók. Gyakran a vérrokonság fokának megállapítása is nehéz, a házasság révén szerzett rokonság megállapítása pedig gyakran nagyon nehéz – adatok hiánya miatt. A jogi keretet adott időpontra általában meg tudjuk állapítani, de ez sokszor nem elégséges annak eldöntéséhez, hogy egy házasságot tényleges ok akadályozott-e, vagy keresett ok: ürügy.

Az ismertebb esetek közé tartozik Béla-Alexios elhúzódo jegyessége Máriával, Manuél Komnénos bizánci császár leányával. A házasságot végül nem kötötték meg, valószínűleg politikai okokból, amihez ürügyként házassági akadályt is fel tudtak mutatni. A császárvárosból hazatérve Béla magyar király lett: III. Béla.

Utóbb egy bizánci császár feleségül kérte III. Béla király leányát, Margitot. A leánykérést a kortárs történétíró, Nikétas Chóniatés jegyezte le, akinek megjegyzései is tanulságosak.

[ὁ βασιλεὺς] ἠθέλησεν ἐξ ἄλλοεθνοῦς γένους ἑαυτῷ μνηστεύσασθαι γαμητήν· ἦν γὰρ ἐνυμφεύσατο πρότερον θανάτῳ ἀπεβάλετο. καὶ δὴ κοινολογησάμενος διὰ πρέσβειων τῷ τῆς Οὐγγρίας ῥηγὶ τῷ Βελᾷ μνηστεύεται εἰς γυναῖκα τὴν ἐκείνου θυγατέρα, τῆς δεκαετηρίδος οὕτω ἀκριβῶς ἀψαμένην. Τὰ δὲ γαμοδαΐσια θύειν ἀπὸ χρημάτων δημοσίων σμικρολογούμενος ἀμισθὶ ταῦτα ἐκ τῶν οἰκείων συνέλεγε χώρων.

„[A császár] idegen nemzetségből akart feleséget kérni magának. Korábbi házastársát ugyanis elragadta a halál. Követek révén kapcsolatba lép Ungria királyával, Bélával, és feleségül kéri annak leányát, noha az még a tizedik születésnapját sem töltötte be. Fukarkodva közpénzből megülni a lakodalmat, saját birtokairól gyűjtögette a hozzávalókat ingyért.”

Nikéτας Chóniátés szavaiból nyilvánvaló, hogy a történetíró, aki egyébként egyik ünnepi szónoka is volt a lakodalomnak, rosszallja a császár döntését. Nem rejti véka alá: azért bírálja a császárt elsősorban, mert idegen népből akart házasodni. A Bizánchoz ezer szállal kötődő Béla, az akkoriban regionális nagyhatalomnak számító Magyar Királyság ura jó szövetségesnek ígérkezett, aki ráadásul, ha fele királyságát nem is, jelentős területeket engedett át, értsd: adott vissza korábbi foglalásaiból újdonsült vejének, a bizánci császárnak. A kritikát úgy kell tehát értenünk, hogy a leánykéréssel a császár a bizánci arisztokráciát sértette meg azzal, hogy nem köreikből választott magának feleséget – s per-se a feleséggel együtt rokonságot. Ennél a történetírónál és általában a korabeli bizánci társadalomban is tapintható némi idegenellenesség, de jegyezzük meg: a *xenophobia* a mai görögben jövevényező, az ókori és a középkori görög nyelvből nem adatható. Könnyű célpont volt ezek után Nikéτας Chóniátés számára Margit életkora. A leánykérés idején, 1185-ben Margit még nem érte el a házassági kor kánonjog szerinti alsó határát. (Ez nőknél a tizenkettedik év volt.) Szeretném azonban megjegyezni, hogy azt tudjuk ugyan, hogy milyen körülmények között és mikor kérte meg a császár Margit kezét, de azt nem, hogy a házasságot pontosan mikor kötötték meg. Gyermekéről adataink csak a kilencvenes évek elejéről vannak, amikor a császári párnak két fia is született. A lakodalom költségeire vonatkozó rosszájú megjegyzést általános elidegenítő elemnek vehetjük, de akár időhúzást is sejthetünk a császár részéről. A császár állítólagos fukarsága viszont – ne feledjük: a kincstár ekkoriban többnyire üres volt – nem csak azokat sérthette, akiktől a szükségeseget begyűjtötte és behajtotta, hanem az udvari szállítókat is, hiszen az elmaradt haszon is kár.

Isaakios Angelos császár és Margit házasságában biztosan tudható, hogy ki mi volt. Béla apa volt, após lett, Margit leányból menyasszony, utóbb feleség lett, a császár vőlegény, majd férj és vő. Más esetekben nem ennyire tiszta a képlet, különösen a házasság révén szerzett (affinális) rokonsági fokokat jelölő szavak miatt, melyek jelentése nem mindig egyértelmű. A magyarból hozva példákat: kétértelmű a vérrokonságot jelölő *unokahúg* és a házassági rokonságot jelölő (nyelvjárási) *vőtárs*, többértelmű a *sógor*, a *nász* és az *ágy*. A korabeli bizánci forrásokból legyen elég egyetlen példának a συμπένθερος. Előfordul az is, hogy a bizánci szerző ugyanazon művében két különböző szóval írja le ugyanazt a rokonsági fokot. Nikétas Chóniatés művében (*Hist.* 434,31–35 és 446,72–75 van Dieten) például III. Béla, Isaakios Angelos apósa egyszer κηδεστής, más-kor πένθερος. (A κηδεστής lehet *vő*, *após*, *mostohaapa* és *sógor* is, a πένθερος többnyire *após*, de lehet *sógor* vagy *vő* is.) A rokonsági fokokat jelentő szó-készlet változása mindig jelentős társadalmi változásokat tükröz. A korabeli Bizáncban is egy ilyen társadalmi változás zajlott abban az időben. A születési arisztokrácia zárt társadalmi csoporttá vált az egymás közti házasságok révén. A császárok viszont „az idegen vadhajításokkal” próbálták a csapdának érzett, terhes családi kötelékek sűrű szövésű hálójából kibújni.

A rokonsági fokok bizonytalansága kevésbé függ össze az egyébként komoly kihívást jelentő bizánci nyelvkérdéssel (*diglóssia*; *triglóssia*). A bizánci görög alsóbb regisztereiben viszonylag sok jövevényszó és *glóssa* van, utóbbiak többnyire tulajdonnevek.

A hangtörténeti kérdéseket mellőzve vessünk most egy pillantást a *corona Graeca* egyik zománcklemezére. A Gézát ábrázoló zománcklemezen olvasható szórvány egy tulajdonnév: *Geóbitzas*. A felirat szavai közül bizonytalan a *pistos*, a *kralés* és a *Turkia* szó jelentése. Bizonytalanságunk oka, hogy mindegyik szónak több értelme is lehet. Hasonló bizonytalanság övezi a *DAI* úgynevezett magyar fejezeteiben a *philos* és *patrikios* szavakat. Ha méltóságnévnék tartjuk ezeket, különösen a *philost*, akkor az a megválaszolandó kérdés, hogy mi volt a pontos tartalma a címnek a szöveg összeállítása idején, a tizedik század derekán.

A Monomachos-korona is sok megválaszolatlan kérdést vet fel; különösen szokatlan a középső lemezek feliratának egyáltalán nem helyénvaló helyesírása.

A *corona Graeca* és a Monomachos-korona a tudományos közvélekedés szerint diplomáciai ajándékként került a Magyar Királyságba, utóbbi valószínűleg női (vagy házassági) koronaként. Ezzel a vélekedéssel kapcsolatban érdekes tanulsággal szolgálhat Günther bambergi püspök halotti leple (*Bamberger Gunthertuch*). Günther részt vett a nagy német zarándoklaton 1064/65-ben.

A Jeruzsálemből hazatérő püspök 1065-ben magyar földön halt meg betegségben. Testét bizánci selyembe csavarták, s így szállították haza és tették sírba szülővárosa dómjában. A bizánci selyemkárpit lett Günther halotti leple. A sírt 1830-ban felnyitották, a leplet kivették, restaurálták, kiállították.

Feltételezés szerint Günther a selymet diplomáciai ajándékként kapta a bizánci udvarban. A falikárpit központi alakja egy bizánci császár hófehér paripán, kinek két női alak egy-egy hatalmi jelvényt nyújt át. Az, hogy a kép Ióánnész Tzimiskész császárt ábrázolja-e, vagy – ahogy korábban gondolták – II. Basileios császárt, most lényegtelen mozzanat számunkra. Günther sírba tételének évében ugyanis a két bizánci császárnak már szinte az emléke is elenyészett: Tzimiskész 90 évvel, Basileios 40 évvel korábban halt meg. Mi több: 1065-ben a Makedón-dinasztia leányágon is kihalt már jó tíz éve. Elfogadhatónak tűnik a hipotézis, hogy Nyugat-Európába általában olyan, anyagában értékes és hatalmi státust is tükröző tárgy került diplomáciai ajándékként, amire Bizáncban már nem volt szükség, mert a tárgy propaganda-értéke megkopott, mert egy korábbi uralkodóhoz vagy dinasztiahoz kötődő politikai üzenete „avított kacat” lett. Mint Günther halotti leple mutatja, a diplomáciai ajándéknak a képbe foglalt gondolata-üzenete az átadáskor már idejétmúlt is lehetett, így a kép, még ha az üzenetet jól fejtjük is meg, datálásra csak kellő óvatossággal, és csak mint *terminus post quem* használható. Ugyanez állhat a diplomáciai ajándéknak tartott koronára is. A Monomachos-korona Magyarországra kerülését ezért egyáltalán nem szükséges az aranylemezeken ábrázolt történelmi személyek uralkodásához vagy magyar kortársukhoz, I. András magyar királyhoz, az ő megkoronázásához vagy házasságkötéséhez kötni.

A Monomachos-korona két nehezen értelmezhető zománcclemeze – egy házasságkötéshez, alkalomhoz illően – talán egy-egy táncosnőt ábrázol. A császár lakodalmán persze nem csak táncoltak, hanem szónoklatokat tartottak és nászdalokat is szavaltak, a főváros népe pedig még betanult rigmusokat is kántált. Ezek a szakmányban készült szövegek a korábbi kutatás számára kevésbé voltak fontosak, hiszen nem sok adatot lehetett belőlük kinyerni. Hogy a dolog lényegét érzékeltessem: a kutatás homlokterébe nemrégiben került egy régóta ismert, de alig-alig olvasott, több mint százsoros, de töredékesen fennmaradt lakodalmi ének, melyben bizonyos Anna az ifjú menyasszony. A kérdés: Vajon ki lehet ez az Anna, a boldogságos menyasszony? Az egyik jelölt VII. Lajos francia király lánya a 12. század nyolcvanas éveiből. Egy másik jelölt Andronikos Palaiologos magyar felesége a 13. század hetvenes éveiből. Egy harmadik jelölt a 14. század végéről Andronikos Porphyrogennétos

ellencsászár bolgár felesége. Hosszadalmas és körmönfont magyarázatok nélkül is értjük, miért nem tudott senki adatot csinálni ebből a forrásból.

Ha azonban más kérdésekkel fordulunk egy ilyen szöveg felé, gazdag aratásra számíthatunk. Ezek a szövegek ugyanis, legyenek akár beszédek vagy versek, a görög szónoki hagyomány szabályai szerint megalkotott műreemek. Figyelem: nem azt állítom, remekművek, sem azt, hogy esztétikai élvezetet okoznának nekünk. Mégis, a szó bizánci mestereinek művei ezek. Az alkalmi beszédek vájtfülű közönsége számára könnyen követhető darabok, gondosan kikovácsolt és finoman cizellált mestermunkák, szinte ötvösművészeti remek. Mert mint azoknak, ezeknek is van nyersanyaguk: a tanulás során elsajátított közhelyek, melyeket a szónoknak ügyesen kell kiválogatni, megszerkeszteni és díszíteni, akár versbe is szedni. A retorikai közhely (*koinos topos*) többnyire *metaphora*, átvitel, szakszerűen: képzettársításon alapuló jelentésátvitel. Ilyen képekre, simára koptatott fordulatokra kell gondolnunk: a császár a birodalom Napja, a menyasszony az éjszakai égbolt úrnője, a Napnyugat korongja, azaz a Hold, mégpedig: élő Hold. A vőlegény nemes olajfa, melybe most új ágat oltanak. És így tovább.

A metafora stilisztikai eszköz a zárt szókinccsel dolgozó szónok kezében, mellyel egy szó jelentéskörét bővítheti, a szemantikai mezőt szélesítheti. A metafora különböző fajtáit Aristotelés fejtegette a *Poétikában* (57b); további példák és elméleti fejtegetések a bizánci műveltség alapjait adó grammatikákban és szónoki gyakorlatokban (*progymnasmata*) is vannak. A közhelyeket meg kellett tanulni, egyúttal készséget is kellett szerezni új képek kigondolására. A megszerzett tudással lehetett azután alkalmi beszédeket, például lakodalmi beszédeket írni és hallgatni, a szónoki beszéd finomságait ízlelgetni.

A házassági kapcsolatok, mint mondtam, általában a két fél érdekeit szolgálták, de a későbbi nemzedékekben konfliktusok kiindulópontjává is válhattak, örökösödési háborúk kiváltó okai lehettek. Manuél Komnénos császár a 12. század közepén Szent László magyar király unokájaként formált jogot a magyar trónra. Egy sikeres hadjárat után a bizánci sereg diadalmenetének leírását olvashatjuk Nikétas Chóniatés történeti munkájában. (A szöveget kihagyásokkal rövidítve, Kapitánffy István fordításában idézem.)

„Így győzték le a paionokat. Amikor a császár értesült a fényes diadalról, öröm és ujjongás töltötte el, és hálaáldozatot mutatott be az Istennek. [...] Néhány nap múlva maga is bevonult a fővárosba. Diadalmenetet vezetett a keleti kaputól, ahol a fellegrvárhoz vezető út kezdődik. [...] Nem

hiányoztak a diadalmenetből a hadifoglyok csapatai sem, [...] mentük a felvonulás díszét emelte. [...] A menetben vonult maga a császár is; elől négykerekű, arannyal borított ezüstkocsin, melyet négy fehér ló húzott, színüket mintha a hótól nyerték volna, a császár dicsőséges harcostársának s legyőzhetetlen vezértársának, az Istenanyának ikonja haladt. S nem „reccsent nagyot a tengely”, mivel nem a szörnyű álszűz istennőt, Athénét vitte, hanem az igazi Szűzet, aki felfoghatatlan módon az Ige által az Igét hozta a világra. Utána következtek a császár vérrokonai, az állami tisztségek betöltői, a méltóságok viselői és a császár kegyének kitüntetettjei. Most jött büszke paripáján maga a császár, a dicső, a fenséges, ragyogó uralkodói pompában. Mellette haladt Kontostephanos, aki a diadalt kivívta; győzelmét himnuszok zengték, s magasztalták sikeres hadjárataért. A székesegyházba vonultak, ahol a császár az egész nép színe előtt hálaímeit mondott az Úrnak. Innen a palotába ment. Megpihenve – mint a leeresztett íj – a szörnyű feszültség után, lovasversenyekben gyönyörködött.”

A rövid idézetben benne van a „Bizánc-jelenség” mindhárom összetevője: a római államiság, a görög műveltség és a kereszténység.

A rómaiak császára (*autokratór Rómaión*) mint *imperator* vonul a hadsereg élén a városkaputól a hálaadás helyszínére, majd a *triumphus* alkalmából rendezett cirkuszi játékokra. A diadalszekeket négy fehér ló húzza, mint egykor Rómában, mögötte az ujjongó tömeg sorfala közt meghatározott rendben vonulnak a *senatorok* (*gerusiazontes*) és az állami élet képviselői, az éneklő katonák és a hadifoglyok, mint egykor Rómában.

Görög műveltségi elem a nyelv és a műfaj (*historié*), az archaikus népnév (*paiones*), az ünnepi felvonulás (*pompé*), a városi környezet (*polis*), s végül a Diomédés harci kocsijára fellépő Pallas Athéné (E 858: μέγα δ' ἔβραχεν ἄξων).

Keresztény vonás a hálaáldozat Istennek a Szent Bölcsesség-templomban (a konstantinápolyi *Hagia Sophia* itt *Megas Neós*, azaz Nagy Szentély, értsd: székesegyház), az utalások Szűz Máriára (*Theométór, aléthós parthenos*), a *hodégétria* ikonra és Jézus Krisztusra (*Kyrios, Logos*).

A részlet természetesen megtalálható Moravcsik Gyulának *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (= *ÁMTBF*) című kötetében, a fordítást mégsem onnan vettem, hanem *A bizánci irodalom kistükré* című irodalmi antológiából, melynek mintegy százoldalas *Függeléke* hozza a magyar–bizánci kapcsolatok

történetének legfontosabb és legérdekesebb bizánci forrásait, Kapitánffy István gondozásában és fordításában, s ez a fordítás egyszerűen jobb, mint az.

Az *ÁMTBF* egyfajta kiegészítése Szádeczky-Kardoss Samu avarokra vonatkozó forrásgyűjteménye és két újabb szöveggyűjtemény, melyek más-más módon bővítették az *ÁMTBF* anyagát. Olajos Terézia új forrásokat adott a korai magyar történelemre, Baán István pedig a gyűjtést időben folytatva válogatott a görög nyelvű forrásokból a 16. századig. Ha jól belegondolunk, ez az a helyzet, melyben a magyar–bizánci kapcsolatok kutatását nem lehet már a korábbi módon: újabb adatok gyűjtögetésével folytatni.

Egyrészt az adatokat, mint mondtam, újra kell értékelni a nemzetközi kutatás legújabb eredményei alapján, másrészt vissza kell állítani a kiemelt szemelvényeket az eredeti kontextusukba. Ez azt jelenti, hogy forrásrészletek kiválogatása helyett teljes műveket kell vizsgálat alá vonni, egész művek magyar fordításait adva az érdeklődők kezébe. A bizánci irodalom magyar nyelvű fordításirodalma ugyanis mennyiségben és minőségben nem mérhető a klasszikus görög és római irodalom fordításaihoz. A kiemelkedően jó fordítói teljesítmények között tartjuk számon Kapitánffy István és Mohay András klasszikus fordításait (Prokopios: *Titkos történet*; *Physiologus*). Ezek a művek természetesen *nem* a magyar–bizánci kapcsolatok történetének forrásai. Ezekben és még néhány jól sikerült teológiai szakszöveg fordításában jól látható az elmozdulás a magyar bizantinológia hagyományos tematikájától. További határozott lépések lennének kívánatosak ebben az irányban.

Ezen az úton lehet számunkra útmutató Kapitánffy István életműve. A görög–magyar nagyszótár, a fordítások és színvonalas népszerűsítő művek mellett főként azok a tudományos dolgozatai iránymutatók számunkra, melyek a bizánci kultúra öncélú tanulmányozását demonstrálják, vagy a magyar–bizánci kapcsolatok kutatásában hoztak fordulatot oly módon, hogy a hagyományos tematikán belül bizánci nézőpontból vizsgálják a magyar történelem forrásait.

Gács Krisztián

Egy fejezet a 6. század görög egyháztörténetéből

A Három fejezet

A hellenisztikus kultúra, a római jog és államszervezet, valamint a keresztény vallás hármassága eredményezte azt az ezer éven át fennálló középkori államot, amelyet ma Bizánc Birodalomnak nevezünk. A bizánci korszak kezdetét az új központ: Konstantinápoly alapítása (324) és a kereszténység terjedése hirdette. Bizánc, mint minden birodalom, világalomra törekedett: önmagára az egyetlen törvényes császárságként, uralkodóira pedig a római *imperatorok* utódaiként tekintett. Emellett jogot formált mindazokra a területekre, amelyek egykor a Római Birodalomhoz tartoztak és a keresztény *oikumené* részeivé váltak. Az úgynevezett Keletrómai Birodalom a 4–6. században még erős római államisággal rendelkezett, a 7. századra viszont a keresztény görög kultúra vált meghatározóvá; Bizánc fennállásának utolsó évszázadaiban pedig már alig találhatunk római vonásokat.¹

A 3–4. század során a diocletianusi-constantinusi reformok meghatározó változásokat hoztak az államszervezet felépítésében: a császári méltóság átalakult egy olyan centralizált hatalommá, amelyet az Isten akarata törvényesített.² Az uralkodó volt Krisztus helytartója (αὐτοκράτωρ τοῦ Χριστοῦ), aki olykor megpróbálta az egyház feletti hatalmat korlátlanul gyakorolni. A bizánci császár ugyanis nem csak a legfőbb törvényhozó, hanem az egyház és a keresztény hit védelmezője is volt. Az uralkodót ezért különleges hódolat és tisztelet illette meg, amely később egyre jobban kifejeződött a bizánci mindennapokban és az isteni liturgián.³ Az összeütközések az egyházi és világi hatalom között

¹ G. Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. (G. Ostrogorsky: *History of the Byzantine State*. New Jersey [1969] alapján fordította: Magyar I. L. – Németh F. – Prohászka P.) Budapest (2003) 45–48.

² W. Treadgold: *A Concise History of Byzantium*. New York (2001) 15–19.

³ Példaként felhozható a patriarcha és a császár békecsókja vagy a nép *polychronion* akklamációja: Πολυχρόνιον ποιῆσαι, Κύριος ὁ Θεός τὸν εὐσεβέστατον Βασιλέα ἡμῶν Κύριε, φύλαττε αὐτὸν εἰς πολλὰ ἔτη. Bővebben lásd: F. R. Taft – H.-J. Schulz: *A bizánci liturgia*. (Varia Byzantina

később gyakorivá váltak, mindenesetre elmondható, hogy viszonyukat többnyire jó együttműködés jellemezte.⁴

I. Constantinus római császár (306–337) a Bosporos partján egy régi görög kereskedővárosból, Byzantionból új birodalmi központot hozott létre, és később székvárossá emelte. Földrajzi fekvése miatt a város egyedülálló volt: egyszerre lehetett irányítani és ellenőrizni Európa és Ázsia között a közlekedést (Márvány-tenger – Aranyszarv-öböl – Bosporos – Fekete-tenger), így az Új Róma (*Roma Nova*, Νέα Ῥώμη) rövid idő alatt az egyik legfontosabb kereskedelmi és gazdasági központtá fejlődött.⁵

A Birodalom kereszténnyé válásának jelentős állomása volt az első nikaiai egyetemes zsinat (325) császári összehívása. A zsinaton összegyűlt püspökök szinte egyhangúlag elítélték az alexandriai presbiter, Areios tanítását és döntöttek az egységes keresztény *Hitvallásról*.⁶ Ennek ellenére az arianizmus számos követőre talált, hívei között pedig a negyedik században még keletrómai császárokat is találunk. Az ariánus probléma kiélezte a viszályt az uralkodók között, amely vallás- és polgárháborúk sorozatát eredményezte. Ez a zűrzavaros időszak a 4. század végére az ortodoxia győzelmét eredményezte.⁷

Az 5. század dogmatikai vitái során – amelyek egyben a patriarchátusok hatalmi harcai is voltak – Róma és Konstantinápoly meghatározó szerepet játszott. Az I. konstantinápolyi egyetemes zsinat (381) III. kánonja szerint Konstantinápoly püspöke tiszteletbeli elsőbbséggel bír Róma után:

Τὸν μέντοι Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην. [...]

„Konstantinápoly püspöke pedig tiszteletbeli elsőséggel rendelkezik Róma püspöke után, mert ez [Konstantinápoly] az Új Róma [...]”⁸

– Bizánc világa. X) (R. Taft – H-J. Schulz: *Liturgy in Byzantium and Beyond*. London (1995) alapján fordította: Jeviczki F. – Kiss E. – Nacsinák G. A.) Budapest (2005).

⁴ Ostrogorsky: *i. m.* (1. j.) 49–51.

⁵ Ostrogorsky: *i. m.* (1. j.) 52; 59–60.

⁶ Az első nikaiai és konstantinápolyi egyetemes zsinatokról bővebben lásd: *Szókratész egyház-története*. (Ókeresztény írók IX.) Ford.: Baán I. Budapest (1984) 51–61; 332–334.

⁷ Ostrogorsky: *i. m.* (1. j.) 61–63.

⁸ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*. (COD) Ediderunt: J. Alberigo et alii. Bologna (1973) cc. 15–20. [*Concilium Constantinopolitanum* I–381.]

Ez később komoly tiltakozást váltott ki; egyrészt ekkleziológiai olvasatban először fordult elő, hogy egy püspöki székhelyű várost elsőbbségben részesítenek világi rangjának köszönhetően, másrészt Alexandria számára sértő volt, mert a konstantinápolyi patriarchák többsége az antiocheiai iskola tanítását követte. Alexandria és Antiocheia ugyanis több ponton eltérő Szentírás-magyarító teológiai-dogmatikai tanítást képviselt az évszázados külön fejlődés eredményeként.⁹

Míg az arianizmus idején a Fiú istenségéről és az Atyával való egylényegűségéről (ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ – *unius substantiae cum patre, quod Graeci dicunt homousion*)¹⁰ vitatkoztak az egyházatyák, az 5–6. századra a kérdéskör már Krisztus emberi és isteni természetének (οὐσία / φύσις / ὑπόστασις) viszonya körül forgott. Krisztus – az antiocheiai iskola szerint – erényeivel kiérdemelte, hogy egyesüljön az Örök Igével, az alexandreiai tanítás szerint viszont földi életében Isten maradt anélkül, hogy összekeveredett volna az emberi természettel. Az egyik racionalista, míg a másik misztikus úton közelített Krisztus természetéhez, de mindkettő veszélyeztette a nikaiai dogmákat a félreérthetőség miatt.¹¹

428-ban az Antiokheiból származó Nestorios került a konstantinápolyi patriarchai székre, aki teológiájában elkülönítette Krisztus isteni és emberi természetét – Krisztust csupán az emberek közül valónak tekintette –,¹² s ezáltal azt tanította, hogy Mária nem szülhette Istent (azaz nem Θεοτόκος), csak az ember Krisztust (Χριστοτόκος).¹³ A nesztorianizmus elleni küzdelem egyik dogmatikusa a 412-ben Alexandria székét elfoglaló Kyrillos volt, aki 430-ban két leveléhez csatolt *Tizenkét anathematizmus*-ával felszólította Nestoriot, hogy vonja vissza tanítását. A *Tizenkét anathematizmus* első *kephalaionja* összefoglalja az ortodox krisztológiát:

Εἴ τις οὐχ ὁμολογεῖ, Θεὸν εἶναι κατὰ ἀλήθειαν τὸν Ἐμμανουήλ, καὶ διὰ τοῦτο Θεοτόκον τὴν ἁγίαν παρθένον (γεγέννηκε γὰρ σαρκικῶς σάρκα γεγονότα τὸν ἐκ Θεοῦ λόγον), ἀνάθεμα ἔστω.

⁹ Orosz A.: A kora-bizánci egyház kapcsolatai a Római Szentszékkal. I. *Vigilia* 68 (2003) 415–416.

¹⁰ COD c. 10. [Concilium Nicænum I–325. Expositio fidei CCCXVIII patrum.]

¹¹ L. Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása I.* (Varia Byzantina – Bizánc világa. I.) Budapest (1997) 21–22.

¹² K. Jannaras: *Az ortodox keresztény hit alapjai.* (Metabyzantina I.) Budapest (2021) 149–150.

¹³ P. Schreiner: *Bizánc.* (Varia Byzantina – Bizánc világa. V.) Budapest (2002) 134–135.

„Ha valaki nem vallja, hogy az Isten valóságosan Emmánuel [’Velünk az Isten’], aminek következtében a Szent Szűz Isten Anyja (mert test szerint szülte az Isten megtestesült Igéjét); legyen átkozott.”¹⁴

A konstantinápolyi patriarcha nem volt hajlandó visszavonni tévedéseit, válaszul az Ephesosba összehívott harmadik egyetemes zsinaton (431) Kyrillosz elnöklete alatt letették püspöki székéből és elítélték követőit.¹⁵ Ióannész antiocheiai patriarcha (428–442) – aki kíséretével késve érkezett Ephesosba – válaszul ellenzsinatot tartott, ahol kimondták Kyrillosz letételét. II. Theodosiosz bizánci császár (408–450) mindkét határozatot elfogadta; Nestoriosz száműzték Egyiptomba, Kyrilloszt ellenben rövid fogság után elbocsátották. Az ephesosi zsinat atyáinak krisztológiai eltérése következtében kétéves szakadás állt be a szírek és a koptok között.¹⁶

A hittételi eltérések kiindulópontja a görög filozófiából kölcsönzött teológiai fogalmakban keresendő. Kyrillosz megalkotta a *ἕνωσις φυσική* fogalmat; ezzel Krisztus két természetének szoros egybekapcsolódását akarta kifejezni. Kyrillosz sokszor felcserélte a *φύσις* és a *ὑπόστασις* fogalmakat (*μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγον σεσαρκωμένη*), azokat kétértelműen használta, így őt sokan apollinárizmussal gyanúsították.¹⁷ De nem vádolható azzal, mert ortodox teológusként gondolkodott, a görög teológiának pedig ekkor még nem volt kikristályosodott szakkifejezése Krisztus egy isteni személyével és két természetével kapcsolatban. A *ἕνωσις φυσική* később dogmára emelkedett Chalkédónban.¹⁸ Nestoriosz nem tért vissza száműzetéséből, követői viszont egyik barátja köré, Mopsuestiai Theodóroszhoz csoportosultak, aki tovább hirdette az antiocheiai teológiát. Kyrillosz elhatározta, hogy a végsőkig fog harcolni az alexandriai ortodoxiáért. 432 körül Meliténéi Akakiosz püspökhöz írt levelében így vélekedik az antiocheiai dogmatikusokról:

¹⁴ *Enchiridion Symbolorum*. (DS) Ediderunt: H. Denzinger – A. Schönmetzer. Barcinone – Friburgi Brigoviae – Romae (1976) DS 252, c. 113. (Teljes szöveg görögül: DS 252–263, cc. 113–124).

¹⁵ Treadgold: *i. m.* (2. j.) 34.

¹⁶ B. Altaner: *Ókeresztény irodalomtörténet (Patrologia)*. Budapest (1947) 160.

¹⁷ Apollinárisz Areiosz-szal együtt vallotta, hogy Krisztusban az Isten Igéje foglalta el az érteleme helyét, ezért Krisztusban tagadták az emberi lelket. Míg Areiosz teremtett, Apollinárisz mennyeyi egységet feltételezett az Isten Igéje és az emberi test között. Apollinárisz helytelen tanítása miatt hangsúlyozták a későbbiekben Krisztus emberi természetét az antiocheiai teológusok. Bővebben: J. Meyendorff: *Krisztus az ortodox teológiában*. (Odigitria Könyvek) Budapest (2003) 31–33.

¹⁸ Altaner: *i. m.* (16. j.) 162.

Οὐ γὰρ Θεόδωρος Νεστορίου γέγονε μαθητής, ἀλλ’ οὗτος ἐκείνου, καὶ ἐξ ἐνός ὡσπερ λαλοῦσι στόματος, ἓνα τε τὸν τῆς κακοδοξίας ἐκ τῆς ἑαυτῶν καρδίας ἀναπτύουσιν ἰόν.

„Mert nem Theodóros lett Nestorios tanítványa, hanem ez amazé, és mintha egyetlen szájjal beszélnének: szívükből a tévedés ugyanazon mérgét köpdösik fel.”¹⁹

Nem sokkal később, az antiocheiai iskolát támadó levelei megírása után Kyrillos elfogadta a szírektől – valószínűleg Kyrosi Theodórétostól – származó *Symbolum Ephesinum*-ot (433).²⁰ Ezzel megszűnni látszott a szakadás, a kopt teológusok azonban csalódtak főpapjukban, hogy ilyen könnyen kiegyezett Antiocheiai Ióannésszel. Kyrillos halála (444) után egyik tanítványa, Eutychés konstantinápolyi *archimandrita* az antiocheiai teológia elterjedésétől félve, radikális módon kezdte értelmezni mestere krisztológiai tanítását, miszerint Krisztus istenségével egyesült embersége miatt a foganás pillanatától kezdve átistenült, ezért Krisztusban csak egy természetet feltételezett (μόνη φύσις).²¹

A monofizitizmust 448-ban Phlabianos konstantinápolyi patriarcha (446–449) elítélte, de Dioskoros, Alexandria püspöke (444–451) gyorsan védelmébe vette Eutychést. Még a császár támogatását is elnyerték és újabb zsinatot hívtak össze Ephesosba (449), ahol a monofiziták rehabilitálták Eutychést és letették Phlabianost, valamint sok más keleti főpapot (köztük Edessai Ibas és Kyrosi Theodórétost), akik tiltakoztak a monofiziták ellen. A zsinat – vagy ahogyan I. Leó római pápa (440–461) nevezte: a rablőzsinat – által okozott töréseket II. Theodosios császár megpróbálta elsimítani, de 450-ben váratlanul életét vesztette, így nővére került hatalomra, aki házasságot kötött Markianos *senatorral*, akit bizánci császárrá kiáltottak ki.²²

Markianos bizánci császár (450–457) a viták rendezésére Konstantinápoly egyik elővárosába, Chalkédónba összehívta a negyedik egyetemes zsinatot (451), amelyre I. Leó római pápa végül elküldte követeit azzal a feltétellel, hogy ők fognak elnökölni az üléseken. A római követek Alexandriaiai Dioskoros,

¹⁹ *Acta Conciliorum Oecumenicorum*. (ACO) *Series I*. Ediderunt: E. Schwartz – J. Straub. Berlin (1914–1984); *Series II*. Berlin (1984–I) 4 c. 227.

²⁰ A *Symbolum Ephesinum* teljes szövegét magyarul lásd: Szántó K.: *A katolikus egyház története*. III. *Az egyháztörténet forrásai*. Szöveggyűjtemény. Budapest (1987) 189.

²¹ Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 44–45.

²² J. Meyendorff, J.: *Birodalmi egység és keresztény szakadások*. (Varia Byzantina – Bizánc világa IV) Budapest (2001) 219–221.

az egyiptomiak pedig Kyrosi Theodórétos kizárását követelték – előbbit Leó pápa megsértése, utóbbit Alexandreiai Kyrillos bírálata miatt. A zsinat érvénytelennek minősítette Phlabianos elítélését és Dioskorost, Iuvenaliost és sok más püspököt letett, akik támogatták a rablózsinatot.²³

Dioskorost háromszor idézte meg a zsinat és mivel egyszer sem volt jelen a későbbi ülészakokon, a rablózsinat résztvevői közül végül egyedül őt fosztották meg püspöki székétől.²⁴ Dioskoros természetesen nem ismerte el a helyébe megválasztott Proterioszt. Minthogy Dioskoros tovább gyakorolta főpapi hatalmát, az alexandriai egyház kettészakadt egy monofizita ('kopt') és egy chalkédóniánus ('görög') ágra.

A Chalkédónban felolvasott levelek közül néhány főpap kifogásolta I. Leó római pápa Phlabianoshoz írt *Tomusának*²⁵ egyes kifejezéseit (*agit utraque forma cum alterius communione quod proprium est*),²⁶ melyeket ellentétesnek találtak Kyrillos *Tizenkét anathematizmus*-ával. A harmadik ülészakon megvizsgálták, és miután meggyőződtek Leó pápa álláspontjának ortodox voltáról, aláírták *Tomusát*. A zsinaton így mind a Kyrillos-pártiak, mind a Leó-pártiak elfogadták azokat a közös határozatokat, amelyek kizárták Nestorioszt és Eutychést az egyház közösségéből, de emellett ugyanúgy elutasították a nesztorióriánus gyanúba keveredett antiocheiai fogalomrendszert is. A 9–10. ülészak alkalmával rehabilitálták a rablózsinat által letett Kyrosi Theodórétost és Edessai Ibast, miután a két főpap az egyetemes zsinat atyái előtt *anathemat* mondott Nestoriosra.²⁷

A chalkédóni dogmák kihirdetése mögül azonban hiányoztak olyan tekintéllyel bíró hittudósok, akik igazolni tudták volna a zsinat valódi célját. Helyette a főpapok elfogadták a császári udvar által hozott, általuk szükségtelennek vélt új hittételeket,²⁸ melyek teológiai nyelvezete is különbözött a szokásos formáktól.²⁹ Chalkédónt az egységért hívták össze, eredménye azonban partoskodás és

²³ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 221–225.

²⁴ Treadgold: *i. m.* (2. j.) 35–36.

²⁵ A *Tomus* teljes szövegét latinul lásd: DS cc. 290–295. Vö.: ACO II. ii, 1, 24, 28, 29. [„*Lectis dilectionis tuæ ad Flavianum episcopum Constantinopolitanum, sive „Tomus [I] Leonis”*, 13. lun. 449.]

²⁶ „...a természetek mindegyike a másikkal közösségben megőrzi sajátosságát...” DS 144. c. 294.

²⁷ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 226–236.

²⁸ A chalkédóni hitvallást görögül lásd: DS cc. 300–303. [Actio V, 22. Oct. 451: *Symbolum Chalcedonense*.]

²⁹ Th. Hainthaler: A görög gondolatiság a korai kereszténységben. *Vigilia* 69 (2004) 280–282.

tragikus népfelkelések sorozata lett.³⁰ Egyiptomban a császári politika nyomására – Dioskoros letételét követően – a már említett chalkédóniánus Proterioszt választották meg Alexandria székébe. Őt azonban a feltüzelt monofiziták 457 nagycsüörtökén a liturgia celebrálása közben agyonverték egy kehellyel, helyébe pedig a monofizita Timotheos Ailurost (457–460) választották meg patriarchájuknak.³¹

Markianos után I. Leó bizánci császár (457–474) a Birodalom összes főpapját szavazásra kényszerítette abból a célból, hogy törjenek pálcát Timotheos alexandriai patriarcha törvényessége és a negyedik egyetemes zsinat érvényessége fölött. Túlnyomórészt Timotheos ellen és a chalkédóni dogmák mellett szóltak a szavazatok.³² Az alexandriai patriarcha ezt nem volt hajlandó elfogadni: fellekelést szított Leó ellen, melyet a császári csapatok levertek és amely majdnem tízezer áldozatot követelt; Timotheost pedig száműzték a Krím-félszigetre.³³

Az 5. század második felében nem volt lényeges vita a chalkédóni dogmákról, annál több volt viszont a politikai belharc és a teológiai pártoskodás. A chalkédóniánusok körében az antiocheiai teológia egyik tanítása érvényesült, amely kijelenti, hogy Krisztus két természetének sajátságai egy *πρόσωπον*-ba és egy *ὑπόστασις*-ba összevonódnak. A monofiziták elutasították azt az antiocheiai értelmezést, miszerint a *ὑπόστασις* kifejezést azonosítani lehet a *πρόσωπον*-nal, és tagadták, hogy a *ὑπόστασις* különbözik a *φύσις*-től, szerintük ugyanis ez nem összeegyeztethető Kyrillos tanításával.³⁴

A krisztológiai válság idejében egyik fél sem vonta kétségbe a bizánci császár szerepét a keresztény egység fenntartásában, azonban a kor uralkodóinak merev magatartása és átgondolatlan egyházpolitikai lépései csak tovább mélyítették a szakadást. Basiliskos bizánci trónbitorló (475–476) elűzve Zénón császárt, visszahívta Timotheos Ailurost és rövid időn belül monofizitákat ültetett a patriarchátusi székekbe. Egyedül a 'két Róma' állt ellen Basiliskos rendeletének. Akakios konstantinápolyi patriarcha (472–489) megtagadta az engedelmességet a császárral szemben, amit Simplicius római pápa (468–483) is támogatott. Basiliskos beismervé kudarcát, lemondott a trónról, így visszatérhetett Zénón császár, aki folytatta drasztikus intézkedéseit a monofizitákkal szemben.³⁵

³⁰ Vanyó L.: *Az ókeresztény egyház irodalma*. II. Budapest (2017) 228.

³¹ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 246–248.

³² Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 60.

³³ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 249–250.

³⁴ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 251–255.

³⁵ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 256–261.

482-ben kiadta *Henótikonját* (Ενωτικόν), amelyet az antiocheiaiaknak címzett. Ebben kiközösítette Eutychést és követőit, elfogadta Kyrillos *Tizenkét anathematizmus*-át és kibocsátott egy olyan hitvallást, amely gondosan elkerülte a kényes fogalmakat.³⁶ A *Henótikon* miatt keletkezett újabb vita orvoslásáért III. Félix római pápa (483–492) elküldte követeit Konstantinápolyba (elsősorban azért, hogy rendezzék az ellentmondásos Petros Mongos ügyét az alexandriai trónért folytatott harcban). Akakios konstantinápolyi patriarcha kifejtette a követeknek a *Henótikon* egyházpolitikáját, amit végül támogattak és elismerték chalkédóniánus hitét.³⁷ Visszatértek Rómába, de III. Félix pápa elutasította követei beszámolóját, ellenállt a kétértelmű *Henótikon*nak és zsinatot tartva letette Akakioszt, mert szerinte az elismerte a monofiziták által konszekrált Petros Mongos alexandriai patriarchát. Róma és Konstantinápoly testvéri szeretete és összefogása szép példa lehetett volna a monofizita szakadás leküzdésére, azonban Akakios felelősségre vonása a császári politika miatt, monofizita gyanúsításokba keverése, valamint nevének törlése a *diptychon*ból elindították azt a szomorú folyamatot, amely később Kelet és Nyugat kölcsönös különvadását eredményezte.³⁸

Anastasios bizánci császár (491–518) hűséges maradt a *Henótikon*hoz, de egyre inkább antichalkédóniánus módon értelmezte azt. Uralkodása alatt Egyiptomban a monofizita tábornak két szellemi vezére akadt: Philoxenos és Sebéros. Utóbbi Konstantinápolyban járva elérte, hogy száműzzék Makedonios patriarchát (496–511), akinek helyére Timotheos (511–518) került. Timotheos elnézőbb volt a monofizitákkal szemben, de Konstantinápoly továbbra is chalkédóniánus maradt, amit jól bizonyított az 512-ben bevezetett Θεοπασχίτα-formula³⁹ fogadtatása.⁴⁰

Philoxenos eközben többször megpróbálta letenni Antiocheiai Phlabianost (498–512), de végül visszavonulásra kényszerült. 512-ben mégis megfosztották

³⁶ M. R. Price: The Three Chapters Controversy and the Council of Chalcedon. In: *The Crisis of the Oikoumene: The Three Chapters and the Failed Quest for Unity in the Sixth-Century Mediterranean*. Edd. C. Chazelle – C. Cubitt. Turnhout (2007) 24–25.

³⁷ Treadgold: *i. m.* (2. j.) 54–55.

³⁸ Orosz: *i. m.* (9. j.) 419–420.

³⁹ A Τρισάγιον *hymnos* későbbi betoldása: Ἅγιος ὁ Θεός, Ἅγιος Ἰσχυρός, Ἅγιος Ἀθάνατος, [ὁ σταυρωθεὶς δι’ ἡμᾶς] ἐλέησον ἡμᾶς. Antiocheiában a monofiziták megnyerése céljából Petros Gnaphéos betoldotta a ὁ σταυρωθεὶς δι’ ἡμᾶς-formulát 468 körül. Anastasios bizánci császár 512-ben megpróbálta bevezetni a kibővített Τρισάγιον-t a *Hagia Sophia*-ban. Ennek hatására a nép körében elkezdték a helyes formulát énekelni, de őket túlharsogták és bántalmazták. Az egész városban zendülés tört ki. Taft – Schulz: *i. m.* (3. j.) 168–171. vö. Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 63–67.

⁴⁰ Vanyó: *i. m.* (30. j.) 230–231.

püspöki székétől az antiocheiai patriarchát. Helyébe a szevériánusok megválasztották mesterüket, aki elfogadta a *Henótikont*, viszont *anathemát* mondott Nestoriosra, Eutychésre, Leó Tomusára és Chalkédónra. Sebéros nem volt hajlandó teológiájában az egyesülés utáni két természetről beszélni: tulajdonképpen Kyrillos iránti hűségből szegült szembe Chalkédónnal.⁴¹

Jeruzsálemben szintén megfosztották Élias patriarchát 516-ban. Ióannés *diaconus* lett az utódja (516–524), aki a legnagyobb meglepetésre *anathemát* mondott Nestoriosra, Eutychésre és Sebérosra, a négy egyetemes zsinatot pedig magasztalta. Egyházpolitikai szempontból Rómát is kettéosztotta rövid időre a Laurentius-féle szakadás. A 498-as pápaválasztáson a nyugati hatalomban bízó Symmachost, a bizánci császárt támogatók Laurentiust választották Róma püspökévé – utóbbit később ellenpápaként letették. A III. Félix óta beállt szakadást végül Hormisdas római pápa (514–523) megoldotta Kelet és Nyugat között, de a konstantinápolyi egyház sohasem ismerte el Akakios patriarcha letételét.⁴²

Anastasios három unokaöccse közül a bizánci nép beleegyezésével császárrá kiáltották ki a legidősebbet: Iustinost (518–527). Iustinos szigorú rendeleteket hozott a monofiziták ellen, emiatt pedig több *metropóliában* is felkelés tört ki. A császár gyermektelen volt, ezért unokaöccsét, Flavius Petrus Sabbatiust adoptálta, majd Konstantinápolyban kiváló oktatásban részesítette. Iustinos császár halála előtt unokaöccsét *augustus*i címmel illette, majd Sabbatiust feleségével, Theodórával együtt megkoronázta a konstantinápolyi patriarcha.⁴³

Sabbatius 482-ben született thrák paraszti családban, az illyriai Tauresiumban. Nagybátyja iránti tiszteletből felvette a Iustinianos nevet. Kezdetől fogva a szigorú, újchalkédóniánus irányzat híve volt: elsődleges céljának a birodalmi egység megteremtését tartotta.⁴⁴ Enciklopédikus tudással és széles látókörrel rendelkező uralkodó volt: a római jogtól kezdve az építészetet át a teológiáig könnyen elsajátította az ismereteket. Közel negyven évig tartó uralkodása alatt alig hagyta el palotáját, életmódja egyszerű és aszketikus volt. Felesége, Theodóra császárné alacsony származású cirkuszi kéjnő volt, a trónon ellenben feddhetetlen életet élt. Férje gyakran konzultált vele – annak ellenére, hogy a császárné monofizita-szevériánus volt –, s többször kérte ki véleményét egyházi ügyekben, így elmondható, hogy Theodóra nagy hatást gyakorolt a császár későbbi egyházpolitikájára.⁴⁵

⁴¹ Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 75.

⁴² Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 266–273.

⁴³ Bréhier: *i. m.* (11. j.) 23–24.

⁴⁴ Baán I.: *Justinianus császár teológiája.* (Varia Byzantina – Bizánc világa II.) Budapest (1997) 17.

⁴⁵ Treadgold: *i. m.* (2. j.) 58.

Iustinianos uralkodásának kezdetén polgárháború dúlt Bizáncban: a Nika-lázadás (532) során a cirkuszi 'pártok' összefogtak a császári hatalom ellen és felgyújtották a *praefectus* palotáját. A tűz átterjedt a *Mega Palation*-ra és a *Hagia Sophia*-ra is. *Stratégosai*, Belisarios és Narsés leverték a lázadókat, azokat könyörtelenül lemészárolták: közel harmincezer holttestet szállítottak el a *Hippodromosból*.⁴⁶ A felkelés utáni grandiózus építkezések és határozott rendelkezések, a területi hódítások és az újchalkédónizmus hosszú időre megszilárdították Iustinianos császár hatalmát.⁴⁷

A császár kiemelkedően sokat foglalkozott teológiai kérdésekkel. Legfőbb célja a birodalmi egység megalósítása volt, és jól tudta, hogy ennek egyik alapköve a keresztény *oikumené* újbóli helyreállítása. Elsőként a pogányság utolsó maradványait próbálta végleg eltörölni. 528 körül vagyonek Kobzás terhe mellett kötelezte a pogányokat a keresztiségre. 529-ben bezáratta az athéni filozófiai iskolákat, a pogány filozófusok pedig több nesztorianus teológussal együtt a perzsa birodalom területére kényszerültek száműzetésbe.⁴⁸

Theodóra császárné ösztönzésére Iustinianos összehívott egy tárgyalást 532-ben a Hormisdas-palotába, ahol hosszú idő után újból nyugodt környezetben tudták megvitatni az ortodox-monofizita kérdéskört. A tárgyaláson sokszor maga a császár elnökölt, izgatottan követve a fejleményeket. A szeveriánusok egyetértettek abban, hogy Eutychés tévelygő volt és hogy Dioszkoros alexandriai patriarcha tévedett, amikor rehabilitálta az *archimandritát*, de Chalkédón egyes határozatait továbbra sem tudták elfogadni, és ismét megkérdőjelezték Kyrosi Theodórétos és Edessai Ibas chalkédóni visszafogadásának hitelességét.⁴⁹ A tárgyaláson megjelent hat szír püspök közül végül csak egy csatlakozott az újchalkédónianusokhoz, de a császári pár kiváló tapasztalatokat szerzett, melyeket felhasználtak a későbbi békülési kísérletek során.⁵⁰

Ezután a császár kiadott két körlevelet: az elsőt minden nagyobb egyháznak címezte (kivéve a monofizita Alexandriát), a másodikat Epiphanosnak,

⁴⁶ Kapitánffy I.: Prokopios Titkos története. In: *Kapitánffy István válogatott tanulmányai. Philologia Nostra II.* Szerk. Farkas Z. – Mészáros T. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia XXIX) Budapest (2017) 205–206.

⁴⁷ A császár megbízta Prokopiost, aki több történeti munkát is írt Iustinianosról, többek között: *Περὶ πολέμων, Ἀνέκδοτα*, hogy írjon egy munkát az építkezéseiről is (*Περὶ κτισμάτων*). Prokopios életéről és műveiről bővebben: Kapitánffy: *i. m.* (46. j.) 208–210; 279–281.

⁴⁸ Sály P.: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései.* Budapest (2012) 161–162.

⁴⁹ R. Price: The Development of a Chalcedonian Identity in Byzantium (451–553). *Church History and Religious Culture* 89 (2009) 313–315.

⁵⁰ Baán: *i. m.* (44. j.) 29–32.

a konstantinápolyi egyetemes patriarchának (520–535). Ezekben megerősítette Chalkédón melletti elkötelezettségét és bevezette a Θεοπασχίτα-formulát, melynek megerősítését Sebérosszal közösen kérték Rómától. Emellett egy új *hymnos*nak, a Ὁ μονογενῆς Υἱὸς-nak az éneklését is elrendelte az isteni liturgián 535-ben. Az ortodox hagyomány Iustinianost, a monofizita pedig Sebérost jelöli meg a himnusz szerzőjeként. A Ὁ μονογενῆς Υἱὸς megfelel Iustinianos teológiai nézeteinek és sokkal pontosabb dogmatikai szempontból, mivel hangsúlyozza, hogy a Fiúisten szenvedett, és nem is lehetett félreértelmezni, mint a Τρισάγιον esetében, amely miatt sokan azt gondolták, hogy a Szentháromság a szenvedés alánya.⁵¹

Ὁ μονογενῆς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἀθάνατος ὑπάρχων καὶ καταδεξάμενος διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν, σαρκωθῆναι ἐκ τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ἀτρέπτως ἐνανθρωπήσας σταυρωθεὶς τε, Χριστὲ ὁ Θεός, θανάτῳ θάνατον πατήσας, εἷς ὢν τῆς ἁγίας Τριάδος, συνδοξαζόμενος τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, σῶσον ἡμᾶς.⁵²

„Istennek egyszülött Fia és Igéje, aki halhatatlan vagy, és aki a mi üdvösségünkért megtestesülni kegyeskedtél, Istennek Szent Szülőjétől és Örök szűz Máriától, változatlanul lettél emberré; megfeszítetvé, Krisztus Isten, halállal eltiportad a halált; ki egy vagy a Szent Háromságból, és kit együtt dicsőítünk az Atyával és a Szent Lélekkel, üdvözíts minket.”⁵³

Epiphanius halála után Trapezunt püspökét, Anthimost ültették a konstantinápolyi patriarchai trónra, aki Sebérosszal együtt veszélyeztette a császár egyházpolitikáját, ezért Anthimost szevérianizmusa és kánonellenes cselekedetei miatt lemondásra kényszerítették.⁵⁴

535-ben I. Agapetust választották Róma püspökévé, aki a Symmachos-párti, Bizánc-ellenes hagyománynak a híve volt. A pápa Konstantinápolyba utazott Theodahad keleti gót király (534–536) parancsára, hogy esdekeljen a császárnál, vonja vissza Belisarios csapatait Itáliából. Iustinianos minden tiszteletet megadott Róma püspökének, de elutasította Agapetus kérését. Ezután a pápa

⁵¹ Taft – Schulz: *i. m.* (3. j.) 176–177.

⁵² *Συλλειτουργικόν. Ἦτοι ἡ Τάξις Αναγνώστου καὶ Ψάλτου*. Ἁγιον Ὄρος, 2008. 138.

⁵³ A magyar hivatalos liturgikus fordítást lásd: *Imakönyv az orthodox keresztények számára*. Szerk., ford. Berki F. Budapest (1956) 82.

⁵⁴ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 293–295.

felkereste a konstantinápolyi patriarchát, Anthimost, akit szeverianizmusa miatt letett, és Ménast (536–552) tette meg Új Róma püspökének. Agapetust bizánci tartózkodása során érte a halál (536), Rómában pedig értesülve erről Theodahad, erőszakos módon jelöltjét, Silverius *subdiaconust* (536–537) választotta pápává.⁵⁵

A bizánci császári hadsereg itáliai előrenyomulásával új pápa megválasztásán mesterkedett Iustinianos és Theodóra. Vigilius *diaconust* még II. Bonifác római pápa (530–532) nevezte meg utódjául, de a választás II. Jánosra (533–535) esett. Vigiliust azzal kárpótolták, hogy kinevezték pápai képviselőnek Konstantinápolyba, ahol Theodórával megismerkedett és megígérte neki, hogy ha megválasztják pápának, a bizánci politika terveit fogja követni a római egyházban. 537-re Belisarios *stratégos* elfoglalta Rómát, Silveriust pedig elűzték és Vigiliust ültették Róma székébe (537–555).⁵⁶

A *Három fejezet*-vita több szempontból is összeköthető az egyik palesztinai monostorban kirobbant órigenista vitával. 531-ben Sabbas *hégumenos* kénytelen volt a császárhoz fordulni a *lavrájában* kitört órigenista torzszalkodás miatt. Az őt kísérő szerzetesek között is megbújtak Órigenés követői,⁵⁷ például Bizánci Leontios. Néhány szerzetes nem tudott kiegyezni Sabbasszal, ezért új *lavrát* alapítottak Betlehemben, amelynek vezetője Nonnos lett. Nonnos jó barátja volt Theodóros Askidas kaisareiai *metropolita*, aki a császári udvarban szolgált és Iustinianost a későbbiekben rávette Mopsuestiai Theodóros elítélésére. Órigenés metafizikai rendszere és a keresztény teológia közötti legfontosabb különbség, hogy Órigenés szerint a világ öröktől fogva teremtett, amelyben a lelkek szemlélték Isten lényegét, de elbuktak. Ehhez kapcsolódik az *apokatastasis*, az az elképzelés, hogy a lelkek korábban léteztek (a *praeexistens* lélek tana), és minden lélek ismét visszanyeri majd eredeti állapotát Istenben az idők végén.⁵⁸

Órigenés teológiáját hamar elítélték, de Euagrius Pontikosnak köszönhetően a szerzetesek körében századokon át tovább élt tanítása. Az órigenisták

⁵⁵ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 296–297.

⁵⁶ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 296–298.

⁵⁷ Órigenésről bővebben lásd: Altaner: *i. m.* (16. j.) 117–122.

⁵⁸ Órigenésnek köszönhető a szövegkritikai megalapozottságú szentírástudomány, a rendszerezett teológia és apológia. Ennek ellenére az egyháztörténet egyik legellentmondásosabb alakja, akit szintén a halála után kárhoztattak. Életéről bővebben: *Euszebiosz egyháztörténete*. (Ókeresztény Írók IV.) Ford.: Baán I. Budapest (1983) 243–273. Teológiájáról lásd: Bara Z.: Órigenész apokatastasis-tana és teológiai hatástörténete napjainkig. *Studia Theologica Transylvaniensia* 6 (2004) 17–43.

számára a misztikus meggyőződéseiknek Sabbas általi feltárása nagy bosszúságot okozott, ezért felajánlották segítségüket Iustinianosnak. Euagrius nyomán megalkották a κατ' οὐσίαν καθ' ὑπόστασιν fogalmat. Azt remélték, hogy ezt el tudják fogadni a szevériánusok és a chalkédóniánusok is. Tapasztalva azonban az ellentétet, Iustinianos személyesen szorgalmazta az órigenisták elítélését: sok szerzetesnek tisztáznia kellett magát a vádak alól. Askidas remek lehetőséget látott arra, hogy az udvari köröket feltűzelje az antiocheiai krisztológiával szemben. Így akarta utólag megtorolni, hogy Mopsuestiai Theodóros támada szellemi mesterét, Órigenést. Mindez kiválóan szolgálta Iustinianos érdekeit, mivel a monofiziták egyik fő problémája Chalkédónnal az volt, hogy a zsinat „Nestorios barátait” rehabilitálta.⁵⁹

Ménas patriarcha 543-ban a konstantinápolyi *synodos endémusa* püspökeivel elítéltette az órigenizmust, Iustinianos pedig kiadta 544-ben a chalkédóni zsinathoz utólagosan csatlakozó császári rendeletét, amelyben kötelezte a főpapokat, hogy ítéljék el Mopsuestiai Theodóros (c. 355–428) írásait és személyét, továbbá Kyrosi Theodorétosnak (393–458) az Alexandriei Kyrillos és az ephesosi egyetemes zsinat ellen írt leveleit és Edessai Ibasnak (IV. század vége felé–457) a perzsa *Marishoz írt levelét*. Ez a császári rendelet a *Három fejezet*-ként (τρία κεφάλαια) híresült el. *Három fejezet* alatt először azokat a tételeket értették, amelyek tartalmazták a császár *anathemáit*, de mivel a κεφάλαιον ('fejezet') közel áll a κεφαλή ('fej') szóhoz, alatta később a három teológust azonosították. Így a *Három fejezet* elítélése a három főpap kárhóztatásának elfogadását, támogatása pedig elítélésük elutasítását jelentette.⁶⁰

Alapvető problémát okozott, hogy a három püspök, akiket Iustinianos elítélni szándékozott, majdnem száz évvel a felelősségre vonás előtt élt, ezért már a kortársakban is felmerült a kérdés: Szabad-e az egyházban megbékélteket utólagosan elítélni és kárhóztatni? S ha Chalkédón nem ítélte el a három főpapot, akkor miért van szükség utólagos kárhóztatásukra? A következőkben, hogy jobban megértsük a *Három fejezet* problémáját, röviden ismertetem a három püspök életrajzát, kitérve elítélésük okaira is.

Theodóros 350 körül született Antiocheiában, ahol Ióánnés Chrysostomoszal együtt volt Libanios pogány *rétor* tanítványa. Egy ideig szerzetes volt (abban a monostorban, amelynek Diodóros volt a *hégumenosa*), majd elhagyta a közösséget, hogy jogi tanulmányokat folytasson, de Ióánnés Chrysostomos

⁵⁹ Baán: *i. m.* (44. j.) 41–50.

⁶⁰ Bangha B.: *Három fejezet-vita*. In: *Katolikus Lexikon*. II. Szerk.: Bangha B. Budapest (1931) [Punkes: Papst Vigilius und der Dreikapitelstreit. München (1864)] 258–259. vö. Diós I. – Viczián J.: *Magyar Katolikus Lexikon*. IV. Szerk.: Diós I. – Viczián J. Budapest (1998) 617.

figyelmeztető levelei visszavezették a szerzetességhez. Éppen beletörődött a nőtlenségbe, amikor elbűvölte egy Hermioné nevű lány, akivel a házasságot fontolgatta. Ismét barátja, Ióánnés segített neki: Theodóros visszatért a szerzetesi élethez, bár a folytonos csalódások nyomot hagytak benne. Később felszentelték Antiocheiában és 392-től (haláláig) a kilikiai Mopsuestia püspöke lett.⁶¹ Theodóros az antiocheiai iskola szentírásmagyarázói hagyományának egyik kiemelkedő teológusa volt.⁶²

Rendkívüli érzéke volt a kritikához: Alexandriai Kyrillos és Órigenés ellen is írt. Művei csak részben maradtak ránk szír fordításban, melyeket a nesztorianusok vettek pártfogásba. Kortársai ortodoxnak tartották. Azt tanította, hogy a megtestesülésben Isten Igéje teljes emberi természettel egyesült. Theodóros nem megtestesülésről (σάρκωσις), hanem emberré válásról beszélt (ἀνθρώπησις), ami azt jelentette, hogy az Isten Igéje által felvett emberi természet teljes volt. Hangsúlyozta Krisztus egyetlen személyében az isteni és emberi természet különbségét. Kiválóan alkalmazta az antiocheiai iskola fogalmait, de a két természet különbségét túlságosan kihangsúlyozta, az egyesülésre pedig nem nyújtott megfelelő teológiai megoldást.⁶³

A kor szóhasználata miatt a πρόσωπον és a φύσις fogalmak félreértelmezésekhez vezettek. Ez képezte később a Nestorios és Alexandriai Kyrillos között kialakult vita tárgyát.⁶⁴ A fogalmak (συνάφεια, συμπλοκή) arra engednek következtetni, hogy felfogásában a két természet között túlságosan laza lehetett a kapcsolat. Theodóros teológiája azonban igazhitű volt, sőt munkásságával a chalkédóni zsinatot készítette elő.⁶⁵

Biztosan állíthatjuk, hogy a II. konstantinápolyi egyetemes zsinaton (553) elítélt tételek nem Theodórostól származnak, hanem nesztorianusok toldhatták be ezeket később írásaiba. Az iratok egy része teljes egészében, más részük csak részletekben maradt fenn. Húszéves korában írt kommentárjai a *Zsoltárokhoz* nagyrészt, a kis prófétákhoz írt magyarázatai teljes egészében megmaradtak

⁶¹ W. Smith – H. Wace: *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*. Repr. (1999) 2027–2028.

⁶² Altaner: *i. m.* (16. j.) 179.

⁶³ Mopsuestiai Theodóros teológiáját bővebben lásd: R. Pavouris: *The Condemnation of the Christology of the Three Chapters in Its Historical and Doctrinal Context: The Assessment and Judgement of Emperor Justinian and the Fifth Ecumenical Council (553)*. (A thesis submitted to the Department of Theology and Church History of the University of Glasgow in Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Glasgow) Glasgow (2001) 87–101.

⁶⁴ Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 34.

⁶⁵ Vanyó: *i. m.* (30. j.) 195.

görögül. János evangéliumának kommentárja szír fordításban maradt ránk. A Római levélhez, az I. és II. Korinthosi levélhez és a Zsidókhöz írt levélhez készített magyarázataiból a *katénák* őriztek meg nagyobb töredékeket. Pál tíz kisebb leveléhez adott kommentárja 5. századi latin fordításban ismeretes. Theodóros dogmatikai főművét, a *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως*-t egy szír kéziratban fedezték fel (1905), de az első világhégés során megsemmisült. A *Disputatio cum Macedonianis* szintén szír nyelven maradt meg. Ugyancsak szír fordításban olvasható a nikaiai-konstantinápolyi *Hitvallást*⁶⁶ és a *Miatyánk*ot magyarázó katekézise, amelyek Kyrillos tanításainak lenyomatai.⁶⁷

Mopsuestiai Theodóros idejében történt a bizánci liturgia megalkotása, amelyben mérvadó volt az antiocheiai egyház szerepvállalása. Basileios és Ióánnés Chrysostomos *anaphorái* mellett Theodóros kifejtette tanítását az isteni misztériumokról, amivel a liturgikus szimbólumképzést és dramatikát is ösztönözte, valamint megteremtette a későbbi bizánci liturgiama­gyarázat előfeltételeit. Theodóros szerint Krisztus cselekszik az Eucharisztia során, a pap közreműködésével. Antiocheiai volta miatt magyarázatában erőteljes szerepet kap Krisztus főpap volta. Jobban megmutatkozik magyarázataiban, hogy a liturgia a megváltás művének *anamnésise*, ez pedig csak a liturgikus cselekmények révén jöhet létre. Liturgiama­gyarázata azonban 553 után nem jöhetett szóba közvetlen tekintélyként.⁶⁸

Kyrosi Theodórétos 392 körül születhetett Antiocheiában, ahol az apa­meai monostori iskolában végezte tanulmányait. A hagyomány Mopsuestiai Theodórost jelöli meg tanítójának. Ezt azonban nem lehet bizonyítani, mint ahogy azt sem, hogy Nestorios iskolatársa volt. Ióánnés antiocheiai patriar­cha jó viszonyt ápolt Theodóréto­sszal, a fontosabb teológiai kérdésekben pedig mindig kikérte tanácsát. 423-ban akarata ellenére megválasztották az Antiocheiától keletre fekvő Kyros püspökévé. Nehezen vállalt feladatát a legnagyobb buzgósággal végezte: lelki és anyagi támaszt nyújtott közössé­gének. A Kyrillos és Nestorios között ki­robbant hitvita alkalmával 431-ben kiadott egy írást *Alexandreiai Kyrillos Tizenkét anathematizmusának cáfo­lata* címmel, mellyel barátja, Nestorios mellé állt a krisztológiai vitában.⁶⁹ Ez az irat azonban teljes egészében elveszett. Még ugyanebben az évben megjelent tőle öt könyv, amelyben Kyrillos és az ephesosi egyetemes zsinat

⁶⁶ DS cc. 51–55. [Theodorus episc. Mops.: Catecheses I–X, inter 381–392.]

⁶⁷ Vanyó: *i. m.* (30. j.) 196.

⁶⁸ Taft – Schulz: *i. m.* (3. j.) 139–141; 160–165.

⁶⁹ Bővebben lásd: Papp Gy.: Küroszi Theodórétosz: Alexandriai Kyrillosz Nesztoriosz ellen írott 12 anathematizmusának cáfolata I–II. *Református Szemle* 98 (2005) 70–83; 187–197.

ellen írt. A 433-ban megkötött *Symbolum Ephesinum*-hoz – amelyet valószínűleg ő maga szerzett – csak egy évvel később csatlakozott, de Nestoriot nem volt hajlandó elítélni.⁷⁰

Ezzel egyértelműen Eutychés *archimandritát* akarta támadni, aki Nestorios teológiájának szöges ellentétét hirdette, radikális módon értelmezve Kyrillosét. A monofiziták ezért Theodóroszt a 449-es rablózsinaton letették püspöki székből.⁷¹ A jogtalan eljárás miatt fellebbezett I. Leó római pápához, aki visszahelyezte őt püspöki székébe, miután *anathemat* mondott barátjára, Nestoriosra. Kyrosi Theodórétos ezután részt vett a chalkédóni zsinaton, ahol lelkesen harcolt a monofiziták ellen. Sohasem vált nesztoriánussá: bár kiállt Nestorios mellett, mégis aláírta elítélését, mert jobban megismerte Kyrillos felfogását és átlátta az antiocheiai iskola gyöngeségeit. Az 553-as *Három fejezet* elítélése hatására megsemmisítették néhány írásának részleteit, amelyek többségét a nesztoriánus teológusok interpolálták.⁷²

Kyrosi Theodórétos egyike az 5. századi görög egyház legtermékenyebb íróinak. A *Περὶ Θεολογίας καὶ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως*⁷³ munkája Kyrillos neve alatt maradt fenn két részben: az elsőben a szentháromságtant, a másodikban az üdvtörténetet tárgyalja. 447–448 között írta az *Ἐραριστιῆς ἦτοι πολύμορφος*-t, amikor Phlabianos és Eutychés között folyt a vita.⁷⁴ A három dialógusban a beszélgetők (egy monofizita és egy ortodox) a krisztológia központi kérdéseit vitatják meg (I: Isten Igéje a megtestesülésben nem lett a változás alanya, II: Krisztusban az isteni és emberi természet eredeti sajátosságai az egyesülés után is megmaradtak és nem keveredtek, III: az emberre vált Isten Igéjének a szenvedéssel való kapcsolata). Két Iustinos neve alatt fennmaradt értekezése az *Expositio rectae fidei* és a *Quaestiones et responsiones ad orthodoxos*. Az órigenistákat, ariánusokat és apollinaristákat cáfoló iratai, a *Liber mysticus* és a *Liber de virginitate* elvesztek.

Az ókeresztény kor egyik utolsó apologetikus munkája Theodórétostól származik. A *Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων ἢ εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπιγνώσις* című művében a bölcselet és teológia fontos kérdéseire a pogányok és keresztények által nyújtott válaszokat állítja szembe egymással. Mopsuestiai Theodóros mellett ő volt az antiocheiai iskola

⁷⁰ Baán: *i. m.* (44. j.) 66.

⁷¹ E. Venables: Theodoretus, Bishop of Cyrrhus. In: Smith – Wace: *i. m.* (61. j.) 2018–2019.

⁷² Vanyó: *i. m.* (30. j.) 249–250.

⁷³ Küroszi Theodórétos: Az Úr emberré válásáról. Ford.: Vanyó L. In: *Az isteni és az emberi természetről. II. Görög egyházatyák*. Szerk. Háy J. Budapest (1994) 137–178.

⁷⁴ Altaner: *i. m.* (16. j.) 189.

legjelentősebb exegetája. A szentírási szövegmagyarázataiban általában a szó szerinti értelmezést használja, de gyakran él tipologikus egzegézissel.⁷⁵

Teljes kommentárt írt a *Zsoltárok*hoz, az *Énekek Énekéhez*, az összes prófétához és Pál 14 leveléhez, kérdés-felelet formájában pedig értekezést a *Genesis*től a *Krónikák*ig. Levelezése (fennmaradt 209 görög és 27 latin nyelvű levele) fontos forrás az 5. század egyháztörténetéhez. Egyháztörténetet is írt, amelyben a nikaiai zsinat utáni korszakot dolgozta fel.⁷⁶

Theodórétos elutasította a Θεοπασχίτα-formulát, ellene erősen tiltakozott. Szerinte a feltámadás Krisztus testének és nem pedig istenségének a feltámadása, tehát Krisztus istensége nem lehet halandó. Krisztus halálában a lélek elvált a testtől, miközben istensége továbbra is összekapcsolódott testével és lelkével; ezáltal tudtak a feltámadásban ismét egyesülni.⁷⁷ Theodórétos a perzsa nesztorianusokkal mindvégig tartotta a kapcsolatot, emiatt nem tudott véglegesen elszakadni az antiocheiai hagyománytól, utólag ezért vonták felelősségre 553-ban.⁷⁸

Ibas születésének helye és ideje pontosan nem ismert. Nevét *Hibā* és *Īhibā* formában közlik a fennmaradt szír kéziratok. Edessa városában volt presbiter, ahol bátran hirdette az antiocheiai teológiát. Ezért többször is összeütközésbe került a város püspökével, Rabbulával. Mopsuestiai Theodórost tartotta mesterének, tőle több művet is lefordított. Az Edessában működő teológiai iskolának rövid időn belül Ibas lett a vezetője. Az iskola a klasszikus hellén alapokra épült: a *septem artes liberales* (ἑπτὰ κλίους παιδεία) mellett filozófiát, földrajzot és történelmet oktattak, valamint Aristoteléstől is fordítottak szír nyelvre.⁷⁹

Rabbula átvette Alexandreiai Kyrillos tanítását és haláláig azon fáradozott, hogy Theodórost elítéljék. Összegyűjtötte Mopsuestiai Theodóros fellelhető írásait és nyilvánosan elégette azokat. A nép azonban Ibast és Theodóros tanítását támogatta Rabbula kyrillosi teológiájával szemben. Ibas részt vett a 431-es ephesosi egyetemes zsinaton, ahova a szírekkel együtt Antiocheiai Ióannés vezetésével késve érkezett. Megdöbönt, amikor megtudta, hogy nélkülük Alexandreiai Kyrillos elnökle alatt hitvallást tettek a *Tizenkét anathematizmus*-ról és elítélték Nestorios konstantinápolyi patriarchát. Ezért egy külön zsinaton a szírek *anathemát* mondtak Kyrillosra.

⁷⁵ Vanyó: *i. m.* (30. j.) 250–251.

⁷⁶ Vanyó: *i. m.* (30. j.) 252.

⁷⁷ Kyrosi Theodórétos teológiájáról bővebben lásd: Pavouris: *i. m.* (63. j.) 101–108.

⁷⁸ Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 59–60.

⁷⁹ Venables: Ibas bishop of Edessa. In: Smith – Wace: *i. m.* (61. j.) 1064.

Ezen események hatására írta meg Ibas 433-ban *Marishoz írt levelét*.⁸⁰ Maris perzsa püspök feltételezhetően még a nesztorianus vita előtt járhatott Edessában, ahol Ibas barátságára lelt, később pedig az egyetemes zsinat eseményeiről adott neki tájékoztatást. Rabbula 435 körül meghalt, Edessa városa pedig Ibast választotta utódjául. Néhányan azonban nesztorianizmussal gyanúsították és azt tervezték, hogy leteszik a püspöki székből. A vádak eljutottak egészen Konstantinápolyig: Proklos patriarcha (434–446) ez ügyben 437-ben írt Antiocheiai Ióánnésnek, aki megkérte Ibast, bizonyítsa ártatlanságát.⁸¹

Ibas legfőbb ellenfelei Samuel, Kyros, Eulogios és Maras presbiterek voltak, akiket Himéria püspöke, Uranios támogatott. Ióánnés utódjánál, Domnosnál (442–449) is bevádolták. Ibas kénytelen volt 448 végén az antiocheiai zsinaton megjelenni, hogy feleljen a vádakra. A tizennyolc vádpont között szerepelt, hogy Ibas eltulajdonított egy ékköves kelyhet, gyenge minőségű bort használt a liturgián, alkalmatlan teológusokat szentelt pappá és nesztorianus tanokat hirdet. Ibas az első vádpontot elismerte, a többi alaptalannak tartotta. Vádlói közül ketten nem jelentek meg (Konstantinápolyba utaztak; ők ugyanis már kiközösítését akarták elérni), ezért Domnos patriarcha elnapolta a tárgyalást, majd később Ibast felmentették.⁸² Az új zsinatot Tyrosba hívták össze, majd Bérytosban folytatták, ahol előkerült *Marishoz írt levele*, amelyben vádolta Kyrillosz teológiája miatt:

Πόσης δὲ ἀσεβείας πεπλήρωται ταῦτα, καὶ πρὸ τοῦ ἡμᾶς εἰπεῖν [ὡς καὶ] ἡ σὴ ἀγιωσύνη ἐπίσταται. Πῶς γὰρ δυνατόν ληφθῆναι τὸν ἐν ἀρχῇ λόγον ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ γεννηθέντος ἐκ Μαρίας ἢ ἐκεῖνο τὸ ἡλάττωσας αὐτὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους περὶ τῆς θεότητος τοῦ μονογενοῦς ῥηθῆναι;

Mielőtt megemlítenénk, szentséged már tudja, hogy ezek a kijelentések [ti. Kyrillosz tanai] mekkora istentelenséggel vannak tele. Hiszen hogyan is lehetne a „kezdetben vala az Ige” kijelentést a Máriától született templomra mondani vagy miképpen mondható az Egyszülött istenségéről, hogy „kevéssel tetted őt kisebbé az angyaloknál”?⁸³

⁸⁰ Altaner: *i. m.* (16. j.) 193.

⁸¹ Venables: Ibas. In: Smith – Wace: *i. m.* (61. j.) 1064.

⁸² Venables: Ibas. In: Smith – Wace: *i. m.* (61. j.) 1065.

⁸³ ACO II, 1, 3, 32–34.

Ibas itt hajlandó volt elítélni Nestoriot, de emellett kijelentette, hogy mindig is ugyanazt tanította Edessában, mint amiben Antiocheiai Ióannés és Alexandreiai Kyrillos megegyeztek 433-ban. Bérytosban 449. február 25-én Ibas aláírta a közös egyezményt; ezzel megbékéltek volna, de ellenségei nem hagyták a dolgot annyiban. Távollétében Chaereas, Osrhoéné parancsnoka Eutychés *archimandrita* és Khrysaphios eunuch titkos utasítására bevonult Edessába, hogy ismét felelősségre vonják Ibast. Chaereas a városba érkezve a monofiziták által felbőszített tömeggel találta szembe magát, akik Ibas letételét, száműzetését és kiközösítését akarták elérni. Chaereas jelentést írt a császárhoz, aki június 27-én elrendelte, hogy új főpapot válasszanak Edessában. Ibasnak megtiltották, hogy visszatérjen püspöki székhelyére, elfogták és elhurcolták, két év leforgása alatt mintegy húsz börtönben szenvedett.⁸⁴ Az ephesosi rablőzsinat 449-ben megfosztotta püspökségétől, laicizálták és kötelezték, hogy fizesse vissza a szegényektől elvett pénzüsszeget (ekkor Antiocheia egyik börtönében raboskodott). A korábban kétszer felmentett Ibast meghallgatás és ellenvetés nélkül megfosztották mindenétől. 451 elején Markianos bizánci császár amnesztiát ígért a száműzötteknek, de a teológiai viták tisztázását fenntartották a chalkédóni egyetemes zsinatig, amelyet 451. október 26-án nyitottak meg. Ibas a 11. ülészakon visszakapta püspöki méltóságát, méghozzá a *Marishoz írt levele* alapján, amelyet felolvasva a zsinaton, I. Leó római pápa legátusai ortodoxnak ismertek el.⁸⁵ A levélben ugyanis megmutatkozik a chalkédóni dogma kiindulópontja, amely egyben az antiocheiai iskola tanítása is volt:

Ἡ γὰρ ἐκκλησία οὕτως λέγει ὡς καὶ ἡ σὴ θεοσέβεια ἐπίσταται καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐδιδάχθη καὶ ἐστηρίχθη τῇ θείᾳ διδασκαλίᾳ ἐκ τῶν λόγων τῶν μακαρίων πατέρων, δύο φύσεις, μία δύναμις, ἓν πρόσωπον, ὅπερ ἐστὶν εἷς υἱὸς κύριος Ἰησοῦς Χριστός.

Az egyház ugyanis azt mondja – mint azt kegyességed is tudja, és amelyet az isteni tanítás a megboldogult atyák művei által kezdettől fogva tanít és megerősít –, hogy két természet, egy erő és egy személy van: ez pedig az egyetlen Fiú, az Úr Jézus Krisztus.⁸⁶

⁸⁴ Venables: Ibas. In: Smith – Wace: *i. m.* (61. j.) 1066.

⁸⁵ Price: *i. m.* (36. j.) 27–29.

⁸⁶ ACO II, 1, 3, 32–34.

Felmentése után edessai püspökként részt vett a chalkédóni zsinaton és zavartalanul vezette tovább püspökségét. Halála után azonban Nonnos (akit 449–451 között a helyére neveztek ki) mindent megtett, hogy elődjének még a neve se maradjon fenn Edessában.⁸⁷ Ibas írásai, így Mopsuestiai Theodóros és Aristotelés munkáinak fordításai, akárcsak himnuszai mind elvesztek a *Három fejezet* elítélése miatt.⁸⁸

Máig vitatott kérdés, hogy milyen módon vált a *Három fejezet* iránti érdeklődés a mindennapok részévé. Vigilius római pápa is azon a véleményen volt, hogy az órigenista Askidas remekül kihasználta az alkalmat, hogy megtorolja Mopsuestiai Theodórost és követőit.⁸⁹ Askidas ugyanis kérvényezte a császárnál, hogy az egyiptomi szélsőséges monofiziták elítélése helyett a *Három fejezetet* kárhoztassa, amivel korrigálhatja Chalkédont és rábírhhatja a monofizitákat a megbékélésre. Chalkédónnal szemben azonban már a zsinat után a leggyakoribb vád Kyrosi Theodórétos és Edessai Ibas visszafogadása volt. Nem állja meg tehát a helyét az a nézet, hogy a *Három fejezet* Askidas meszterkedéséhez köthető.⁹⁰

Az első elítélés 544/545-ből származik, erről csak Hermianeai Facundus *Pro defensione trium capitulorum*-ából van tudomásunk. Ez azt is mutatja, hogy nem keltett elsőre nagy feltűnést: nem került be egyik gyűjteménybe sem, csupán töredékeket ismerünk. Justinianos először körültekintően és óvatosan járt el. Askidas ugyanis azzal a tervével is megnyerte a császárt, hogy a *Marishoz írt levél* nem származhat Ibastól, mert ha ugyanezt a levelet ítélné el a *Három fejezetben*, akkor szembe menne Chalkédónnal, tudniillik Ibast a *Marishoz írt levele* miatt rehabilitálta a zsinat, elfogadva ortodox voltát. Próbálták bizonyítani, hogy 433 után Ibas nem írt Kyrillos ellen, de a *Marishoz írt levél* szövege is bizonyítja, hogy az a *Symbolum Ephesinum* után keletkezett; a ránk maradt dokumentumokból pedig megállapítható, hogy Chalkédónban felolvasták és ortodoxként elismerték Ibas *Marishoz írt levelét*. A levelet Edessa püspöke sohasem cáfolta, szerzősége tehát tagadhatatlan.

⁸⁷ Pásztori-Kupán I.: Edesszai Ibasz levele Mariszhoz: Kétszeri ítélet és kétszeri felmentés ugyanazért a levélért. *Református Szemle* 103 (2010) 282–284.

⁸⁸ Altaner: *i. m.* (16. j.) 193.

⁸⁹ Justinianos, hogy véglegesen tisztázza Theodóros helyzetét, 550 májusában zsinatot hívott össze a kilikiai Mopsuestiába, ahol kivizsgálták, hogy Theodórost milyen tisztelet övezi. A zsinati határozatok azt mutatták, hogy Mopsuestiai Theodóros nevét nyolcvan évvel ezelőtt kitérölték a *diptychonokból* és Alexandriai Kyrillos nevével helyettesítették. Justinianos ezek alapján bátran támadhatta, hiszen Mopsuestia egykori püspökét a saját egyházában is elítéltként tartották számon, ezáltal megerősíthető a halála utáni kárhoztatás. Pavouris: *i. m.* (63. j.) 217.

⁹⁰ Baán: *i. m.* (44. j.) 67–68.

A *Három fejezet* első elítélését nagyon vonakodtak aláírni az illyriai püspökök. Iustinianos ezért levélben (*Epistula contra tria Capitula*) fordult hozzájuk, hogy a kárhoztatás nem Chalkédón ellen irányul, hanem éppenséggel a szenteséges zsinat megvédésére.⁹¹ 21 *testimonium*ot idéz levelében, többek között egy afrikai zsinatot, amely szerint halottakat is el lehet utólagosan ítélni. A levél végén a császár leszögezi, hogy aki védelmezi a *Három fejezet*-et, kárhoztatva van és ki van közösítve (*anathema sit*, ἀνάθεμα ἔστω) az egyházból.⁹²

Iustinianos császár nem tervezett újabb egyetemes zsinatot összehívni. Megszokott módszere volt, hogy rendeleteivel próbálja elérni céljait, és először a *Három fejezettel* is így próbált eljárni. Ennek érdekében 551-ben kiadott egy újabb *edictum*ot (Ὁμολογία Πίστεως), amelyben bővebben kifejtette krisztológiai álláspontját és az elítélés okát. A császár ebben részletesen kitér a teológiai fogalmakra: megkülönbözteti a ὑπόστασις-t és a φύσις-t, mégpedig a chalkédóni dogmák alapján magyarázva: a két φύσις-ben egy ὑπόστασις-t feltételez, az egy természetet (μία φύσις) pedig elutasítja. A Szentháromság három ὑπόστασις-ából csak az egyik egyesült a testtel (vö. Jn. 1, 14⁹³). Iustinianos úgy magyarázza, hogy a σύνθεσις nem a két természet, hanem az isteni alany és a teremtményi természet között jött létre, ezért a kyrillosi ἔνωσις φυσική kerülendő.⁹⁴

A császár 551-es *edictum*át Keleten Ménas (Konstantinápoly), Zóilos (Alexandria), Efrémios (Antiocheia) és Petros (Jeruzsálem) patriarchák elfogadták. Nyugaton azonban másképp alakult a helyzet. A *Liber Pontificalis* beszámolója szerint a római püspökök felesleges és időszerűtlen cselekedetnek tartották, Vigilius pápa pedig nem volt hajlandó elítélni a *Három fejezet*-et. Iustinianos feltétlenül meg akarta szerezni a pápa támogatását, ezért 545-ben Rómában Szent Cecília ünnepén a császár követei parancsra letartóztatták és elrabolták az éppen misét celebráló pápát.⁹⁵ Vigiliust először Szicíliába, majd 547 januárjára Konstantinápolyba hurcolták. Tiltakozásul nem volt hajlandó közös liturgiát celebrálni Ménasszal, a patriarcha erre töröltette Vigilius nevét a *diptychon*ból.⁹⁶

⁹¹ Sály: *i. m.* (48. j.) 40–41.

⁹² Baán: *i. m.* (44. j.) 69–70.

⁹³ Io 1, 14: Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας. *Novum Testamentum Graece et Latine*. Edidit: Merk, A. Roma (1951?) 307.

⁹⁴ Baán: *i. m.* (44. j.) 71–72.

⁹⁵ E. K. Χρυσός: Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὴν ἔριν περὶ τὰ Τρία Κεφαλαία καὶ τὴν Ε' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 3) Θεσσαλονίκη (1969) 46.

⁹⁶ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 310–312.

Az első császári audiencia során a pápa arra kérte az uralkodót, hogy segítsen Róma népének, ugyanis ekkor éppen Badvila keleti gót király (541–552) ostromolta a várost. Iustinianos azonban határozottan elutasította a segítségkérést, és csak a *Három fejezetről* volt hajlandó beszélni a pápával. Hat feszültségekkel teli hónap után végül titkos megegyezést kötöttek, melynek értelmében az 548. év nagyszombatján Vigilius kiadta *Iudicatumát*, amelyben elítélte a *Három fejezetet*.⁹⁷ Nyugaton a helyzet azonban rosszabb lett a pápai kárhoytatás miatt, és egyre többen tiltakoztak ellene. A *Három fejezet* egyik legnagyobb védelmezője, a fent említett Hermianeus Facundus műve (*Pro defensione trium capitulorum*) nagy népszerűségnek örvendett Nyugaton és Észak-Afrikában.⁹⁸ Szinte minden nyugati püspök elítélte Vigilius *Iudicatumát*, 550-ben pedig Repartus püspök a karthágói zsinaton kiközösítette a pápát. Az észak-afrikai tartomány ezzel elszakadt a római egyháztól.⁹⁹

Bár a *Iudicatum* nem sértette a chalkédóni zsinatot, a császárnak be kellett látnia, hogy a pápai tekintélynek nincs elég súlya Nyugaton, ezért, hogy a *Három fejezet* elítélése sikeres legyen, azt egyetemes zsinat elé kell vinni. Még 551-ben, amikor Iustinianos kiadta a Ὁμολογία Πίστewος-t (szövege tulajdonképpen megegyezik a későbbi II. konstantinápolyi zsinat kánonjaival), benne már előre kárhoytatta a *Három fejezet*-et.¹⁰⁰ Vigilius ezt megállapodásuk megsértésének tekintette, ezért visszavonta *Iudicatumát* és ismét kiközösítette Ménas konstantinápolyi patriarchát és Askidast. A császári haragtól tartva *asylum*-joggal élt a Hormisdas-palotában lévő Szent Péter templomban, ahol a nagy torzsalkodások közepette rádőlt az oltárkő.¹⁰¹ A bizánci nép a történeteken felháborodva követelte a pápa szabadon bocsátását. Iustinianos végül Belisariost bízta meg őrzésével, aki házi őrizet alá vette a pápát.¹⁰²

A pápa második szökési kísérlete során írt egy enciklikát is, amelyben panaszkodott az őt ért erőszak miatt és hangsúlyozta, hogy mindig is hű maradt a négy egyetemes zsinathoz. Ezt a levelét elterjesztette Konstantinápoly külvárosában, ahol az kézről kézre járt, és feltűzelte a lakosságot, hogy újból

⁹⁷ Χρυσός; *i. m.* (95. j.) 65.

⁹⁸ Facundus többek között arra hivatkozott, hogy halottakat utólagosan nem szabad kárhoytatni, illetve nem lehet utólag módosítani egy egyetemes zsinat (Chalkédón) határozatait. Pavouris: *i. m.* (63. j.) 214–215.

⁹⁹ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 312–313.

¹⁰⁰ Iustinianos császár Ὁμολογία Πίστewος-ának teljes szövegét magyarul lásd: Baán: *i. m.* (44. j.) 169–197.

¹⁰¹ Pavouris: *i. m.* (63. j.) 218.

¹⁰² Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 314.

álljanak ki mellette. Iustinianos kénytelen-kelletlen meghátrált: nem vonta vissza *edictumát*, de megparancsolta Ménasnak és Askidasnak, hogy kérjenek bocsánatot a pápától és erősítsék meg hitbéli egységüket.

Vigilius Konstantinápoly új püspökével, Eutychiosszal (552–565, 577–585) 553-ban közösségre lépett, így Iustinianos megragadta az alkalmat és összeült 152 püspökkel a *Hagia Sophia* templom *Mega Sekrétonjában* 553. május 5-én. Nyugatról kevesen érkeztek,¹⁰³ Vigilius sem képviseltette magát, mert szerinte a nyugati püspököket szándékosan nem hívta meg a császár. Benyújtotta Iustinianoszhoz a nyugatiakkal közösen szerkesztett *Constitutumát*,¹⁰⁴ amelyben 60 nesztoriánus-gyanús tételt ítél el Mopsuestiai Theodóros írásából, de kérte, hogy ne kárhoztassák, mivel az egyház közösségében halt meg, halottakat pedig nem szabad elítélni. Emellett tiltakozott Kyrosi Theodórétos és Edessai Ibas elítélése ellen, a *Constitutum* végén pedig *anathemat* mondott azokra, akik a *Három fejezet*-et elítélték.¹⁰⁵

A *Constitutumot* Iustinianos nem fogadta el, mivel Vigilius a *Iudicatum*ban már elítélte a *Három fejezetet*, ezért a *Constitutummal* önmagát kárhoztatta. Emellett a császár azt javasolta a zsinatnak, hogy Vigiliust zárják ki az egyház közösségéből (*excommunicatio*), mivel szembehelyezkedett az egyetemes egyház egyhangú véleményével. A zsinat atyái beleegyeztek és a 7. ülészakon letették püspöki székéből Vigilius római pápát.¹⁰⁶

553. június 2-án, a 8. ülészakon jóváhagytak tizennégy dogmatikus kánonot,¹⁰⁷ amelyek szentesítették Iustinianos egyházpolitikájának győzelmét: elismerték a négy egyetemes zsinatot, Chalkédón kyrillosi értelmezését, elfogadták a Θεοπασχίτα-formulát, a *Tizenkét anathematizmust*, és elítélték a *Három fejezetet*, mégpedig olyan formában, ahogyan azt a császár elképzelte: Mopsuestiai Theodóros személyét, továbbá Kyrosi Theodórétos Kyrillóssal és Ephesossal támadó írásait és Edessai Ibas *Marishoz írt levelét*. Vigilius 554. február 23-án

¹⁰³ A megjelent 152 püspök közül 16-an a római egyháztartományhoz (Kelet-Illyricum: 9, Észak-Afrika: 7), 82-en a konstantinápolyi egyházhoz, tízen az alexandriai egyházhoz, 39-en az antiocheiai egyházhoz, öten pedig a jeruzsálemi egyházhoz tartoztak. Pavouris: *i. m.* (63. j.) 222. Vö. Χρυσός; *i. m.* (95. j.) 105.

¹⁰⁴ A *Constitutum* latinul: G. D. Mansi: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Venezia (1759–1798) [repr. Graz (1961–1962)] IX. cc. 61–105 = *Vigilii papae Constitutum pro damnatione trium Capitulorum*.

¹⁰⁵ Χρυσός; *i. m.* (95. j.) 95–97.

¹⁰⁶ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 315–316.

¹⁰⁷ COD cc. I–XIV. [*Concilium Constantinopolitanum II* – 553. *Anathematismi adversus „tria Capitula”*.]

kiadta a *Constitutum Secundum*-ot,¹⁰⁸ amelyben leírta, hogy a zsinati atyák vizsgálatai meggyőzték őt a *Három fejezet* elítéléséről és maga is *anathemát* mondott rájuk.¹⁰⁹ Kibékülve a császárral és a patriarchával, hazaindult Rómába, azonban betegsége miatt az utazás során meghalt Syrakusai kikötőjében, 555. júniusában.¹¹⁰

A II. konstantinápolyi zsinat a *Három fejezet* mellett elítélte Areiost, Apollinarist, Makedonioszt, Nestorioszt, Eutychést, Euagriost Pontikost és Órigenést. Emellett igyekezett harmonizálni a kyrilloszi *μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγον σεσαρκωμένη*-formulát a chalkédóni *δύο φύσεις ἐν πρόσωπον*-formulával. Iustinianos és végül a zsinat is amellett döntött, hogy Kyrillos a *μόνη φύσις* kifejezés kapcsán igazából a megtestesült Ige egy *személyére* gondol, ami viszont harmonizálható a chalkédóni formulával.

Iustinianos császár kezdettől fogva elkötelezett híve volt a chalkédóni tanításnak: célja az volt, hogy Chalkédont felmentse a nesztorianizmus vádjá alól.¹¹¹ A *Θεοπασχίτα*-formulában találta meg először annak lehetőségét, hogy Krisztust azonosítsa a Szentháromság második *ὑπόστασις*-ával. A szevériánusokkal folytatott párbeszédében próbált rámutatni Kyrillos formulájára, amely ugyanezt a gondolatot akarta kifejezni. Igyekezett a *ὑπόστασις* és a *φύσις*, illetve a *πρόσωπον* és az *οὐσία* fogalmakat megkülönböztetni.

Iustinianos teológiáját céljai megvalósításának szolgálatába állította ugyan, gyakorlati intézkedései azonban sokszor nem álltak összhangban tanításával: a *Három fejezet* elítélésével kárhoztatta Mopsuestiai Theodóroszt, aki az egyházzal megbékélve halt meg. Theodórétos és Ibas személye a chalkédóni egyetemes zsinat oltalma alatt állt, ezért Theodórétos ortodox műveit továbbra is olvasták az egyházatyák, Ibasnál pedig (alaptalanul) kétségbe vonták szerzői hitelességét a *Marishoz írt levéllel* kapcsolatban, így az utóbbi két főpap személye nem esett a kárhoztatás alá, csak egyes írásaik.¹¹² A kyrilloszi ihletésű újchalkédóniánus hagyomány Iustinianos által nyert olyan támogatást, amely meghatározta a későbbi teológia- és dogmafejlődést az egyházban. A *Hagia Sophia* székesegyház

¹⁰⁸ A *Constitutum Secundum*: Mansi: *i. m.* (104. j.) IX. cc. 455–488.

¹⁰⁹ Vigilius római pápa magatartása szakadást eredményezett Nyugaton. A *Constitutum Secundum* következtében a milánói és az aquileiai egyháztartomány megszakította a közösséget Rómával. Míg a milánói szakadás 570-ben megszűnt, az aquileiai sokkal tovább tartott és többek között azzal a következménnyel járt, hogy nyomában két címzetes nyugati patriarchátus keletkezett. Diós – Viczián: *i. m.* (60. j.) 617.

¹¹⁰ Meyendorff: *i. m.* (22. j.) 317–318.

¹¹¹ Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 141–142.

¹¹² Meyendorff: *i. m.* (17. j.) 142.

nemcsak az ortodoxia győzelmét hirdeti, és nemcsak azt az uralkodót idézi, aki 'legyőzte Salamont', hanem azt is, aki teológiájával és minden intézkedésével a szenthagyomány kitörölhetetlen részévé tette a Krisztus személyéről és természetéről szóló ortodox tanítást.¹¹³

---

¹¹³ Baán: *i. m.* (44. j.) 106–110.

Glaser Tamás

Hit és haza a görög területeken folytatott katolikus propaganda érvrendszerében a török uralom (Turkokratia) idején

Korábbi írásaiban már foglalkoztam a későbizánci és Bizánc utáni görög identitás kérdéseivel, megvizsgálva ezt a témát a keleti, oszmán uralom alatt élő görögség, a frankok uralta területek görögsége és a nyugati görög emigráció viszonylatában. Utaltam rá, hogy a keleti és nyugati egyházak közötti polémiában az identitáskérdések jelentős szerepet kaptak. Jelen írásomban ez utóbbi témáról szeretnék némi áttekintést adni.

Néhány szó az előzményekről: Konstantinápoly eleste (1453) nemcsak egy ezeréves birodalom bukását hozta el, de véget vetett a Palaiologos-reneszánsz néven ismert, közel két évszázados szellemi pezsgésnek is, melynek során a bizánci elit egy – elég nagy – része felkarolta a sokáig ambivalensen kezelt *hellén örökséget*,¹ egyben nyitottabbá vált a nyugati szellemi áramlatok iránt is. Már a 13–14. század folyamán feltűnnek olyan jeles írástudók, akik megtanulnak latinul, és tudásukat latin – részben antik, részben már keresztény – művek lefordítására használják. A legismertebbek Maximos Planudés és Démétrios Kydónés. Előbbi többek között Cicerót, Macrobiust, Augustinust, Boethiust fordított, utóbbi pedig Aquinói Szent Tamás több művét ültette át görögre, melyek közül kiemelkedik a *Summa Theologiae* és a *Summa contra Gentiles* fordítása. Kydónés államférfi is volt és diplomata, aki önálló írásaiban – a török fenyegetés árnyékában – szenvedélyesen érvelt a görög és a latin egyház és a két világ, ahogy ő írta: „a rómaiak és a rómaiak”² közeledése mellett,

---

¹ Lásd St. Runciman: *The Last Byzantine Renaissance*. Cambridge (1970) 14–23 és St. Runciman: *Byzantine and Hellene in the Fourteenth Century*. In: *Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου επί τη εξακοσιετηρίδι της εξαβιβλου αυτού (1345-1945)*. Ed. G. Michailidis-Nouaros. Thessaloniki (1952) 27–31.

² Demetrios Kydones: Ρωμαίους συμβουλευτικός. In: D. A. Zakythenos: *Byzantina Keimena*. Athén (1957) 319–320.

mígnem, gyakori itáliai utazásai egyikén, formálisan is katolikus hitre tért.³ Példáját később többen követték, aminek, mint látni fogjuk, komoly következményei lettek.

A Palaiologos-kor egyébként is a keleti és a nyugati egyház, a bizánci és a „latin” világ közötti közeledési kísérletek jegyében telt. Más kérdés, hogy e kísérletek mind zátonyra futottak – ennek okait taglalni meghaladná e cikk kereteit. E felemás közeledés során már a 14. században elkezdődött jeles görög értelmiségiek átvándorlása Nyugatra, részben a török fenyegetés, részben a Bizáncban folyó, a *hészükhazmus* generálta egyházi belharcok, részben pedig a Nyugaton kínálkozó jobb karrierlehetőségek miatt. Egyházi szempontból a távozók többnyire uniópártiak voltak. Az uniót – inkább politikai kényszerből, mint meggyőződésből – három császár is elfogadta,⁴ ám az otthoni közvélemény ellenállását sohasem sikerült megtörniük.

Bizánc utolsó két évszázadában tehát, mint említettük, egyre hangsúlyosabbá vált a hellén örökség, amiért azonban – különösen egyházi körökben – nem mindenki lelkesedett. A későbizánci *hellénizmos*⁵ nemcsak abból a szempontból volt problémás, hogy szélsőséges formájában (mint Geórgios Gemistos Pléthon példája megmutatta) paganizálásba csaphatott át, hanem azért is, mert ellenfelei nem alaptalanul tartottak attól, hogy a hellénekkel azonosulók a keresztény egyetemesség – a bizánci *Oikumené* – helyébe és *elé* egy, a kereszténységgel összeegyeztethetetlen elvet, az etnikai elvet helyezhetik, ily módon még akkor is „*ethnikos*”-szá válva, ha formálisan nem tagadják meg a kereszténységet. További problémát jelentett, hogy a hellénisták könnyebben váltak uniópártivá, és tértek át a latinok hitére. Erre – a már említett Démétrios Kydónésen kívül – a későbbiekben számos példa van, mint, mások mellett, Theodóros Gazés, Ióánnés Argyropulos, Michaél Apostolios, vagy maga a nagy Bessarión, akiből kardinális, sőt, kis híján pápa is lett.⁶ A jelenség egyik magyarázata az, hogy a hellén identitás könnyen az ortodoxiától elválaszthatatlan *rhómai*os öntudat helyébe léphetett, így a „hellénisták” könnyebben hozhattak olyan döntést, mely ez utóbbi feladását is jelentette. A keleti egyház pedig, a Város elestét követő időkben azzal volt elfoglalva, hogy helyreállítsa, és a fogságban sínylődő *rhó-*

³ D. M. Nicol: *The Reluctant Emperor – A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383*. Cambridge (1996) 154.

⁴ I. (Palaiologos) Michaél, V. Ióánnés és VIII. Ióánnés.

⁵ Erről lásd: A. Kaldellis: *Hellenism in Byzantium*. Cambridge (2007).

⁶ L. Mohler: *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*. Paderborn (1923) 418–419 és K. Sathas: *Νεοελληνική Φιλολογία*. Athén (1868) 27.

maiosok támaszává tegye az ortodoxiát⁷ – egyebek mellett ezért sem lehetett elnéző egy olyan nézetrendszerrel szemben, amely az etnikai hovatartozást a vallási közösséghez való tartozás elé helyezte.

Ebből a szempontból tanulságos idézni két igen jelentős szerző egymással mintegy polemizáló véleményét: az újplatonista-újpogány Geórgios Gemistos Pléthonét (c. 1355 – c. 1452) és Geórgios Gennadios Scholariosét, az oszmán kor első konstantinápolyi pátriárkáját (c.1400 – c.1473), aki előbbinek egy ideig állítólag tanítványa is volt, de érett korában élesen szembefordult vele.

Pléthon II. (Palaiologos) Mánuel császárhoz intézett memorandumában ezt írta:

„Mi tehát, akiken császárként uralkodol, a hellén nemzethez tartozunk; erről tanúskodik mind nyelvünk, mind ősi műveltségünk.”⁸

Évtizedekkel Pléthon halála után, Gennadios Scholarios – aki akkorra már leköszönt pátriárkai tisztéről –, egy írásában, amelyben egy zsidónak magyarázza a kereszténység egyetemes jellegét, mintha Pléthon idézett szavaira felelne:

„...bár anyanyelvem hellén, sohasem mondanám magamat hellénnek, mivel nem abban hiszek, amiben egykor a hellének hittek. Inkább azt akarom, hogy hitemről nevezzenek el, úgyhogy ha valaki megkérdezné, mi vagyok, azt felelem neki: keresztény.”⁹

Az oszmán hódítás egyik következménye az lett, hogy a török uralom alá került részekben egyeduralkodóvá vált az unióellenes párt, amely, az unióval együtt, élesen elutasította a *hellénismost* is. A Nyugatra, mindenekelőtt Itáliába szakadt emigránsok – akik szinte kivétel nélkül „páristák” lettek – elvesztették hátországukat, ahol őket renegátnak tekintették. Emigrációjukban újszólván automatikusan került előtérbe „hellén” identitásuk, mivel az ortodoxiát magában foglaló *rhómai*

---

⁷ St. Runciman: *Great Church in Captivity*. Cambridge (1968).

⁸ Εἰς Μανουὴλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων. In: Sp. Lampros: *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακὰ*. III. Athén (1926) 247–248. A részletet Boronkai Iván fordításában közlöm (Geórgiosz Pléthon-Gemisztosz: Peloponnészosz leírása. In: *A bizánci irodalom kistükre*. Szerk. d. Hadzisz – Kapitányfy István. Budapest [1974] 705.).

⁹ G. Scholarius Gennadius: *Contre les Juifs*. In: Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὐρισκόμενα. *Ceuvres complètes de Georges/Gennade Scholarios*. III. Eds. L. Petit – X. Sideridis – M. Jugie. Paris (1930) 252. (Az idézett szövegeket – ha nem nevezem meg a fordítót – mindig saját fordításomban közlöm.)

öntudat mintegy levált róluk, és – mi tagadás – megélhetési szempontból is ez volt előnyösebb: az ősi hellén bölcsesség letéteményeseiként, a görög nyelv, költészet és filozófia továbbadóiként, tanítóiként, nagy tekintélynek, a legjelesebbek pedig szép jövedelemnek is örvendhettek. A hellén *szerep* pedig esetükben fokozatosan sajátos, humanista jellegű hellén *tudattá* lényegült át. Így, mondhatni, a Nyugatra menekült humanisták váltak az újkor első „vegytiszta” hellénjeivé.¹⁰

Az emigráns görög tudósok komolyan vették hellén elhivatottságukat: filológiai, tanítói tevékenységük mellett gyakran intenzív ténykedést folytattak a nyugati uralkodók, mindenekelőtt a pápa felé, hogy meggyőzzék őket: kereszties hadjáratot kell indítaniuk a görög Kelet – szövegeikben többnyire: „Hellász”¹¹ – felszabadítására. Ezen felül mindent megtettek, hogy az oszmán hódítás folytán veszélybe került görög kultúrkinccseket – mindenekelőtt antik szerzők műveinek kéziratait – megszerezzék, és biztonságba helyezték. Mindezt és a görög nyelv és kultúra terjesztésében játszott, nehezen túlbecsülhető szerepüket a nemzeti eszme bűvöletében élő újjörög utókor a modern értelemben vett patriotizmus jelének látta. Ez magyarázza, hogy a „nagy renegátok” tagadhatatlan hazaszeretete előtt számos modern görög szerző értetlenül áll mivel hittagadásuk és hazájukhoz való hűségük között nehezen feloldható ellentmondást véltek felfedezni, és hajlamosak voltak utóbbit az *apostázia* miatti lelkiismeretfurdalásnak tulajdonítani.¹²

A görög emigráció első hullámainak elcsitultával, a 16. századtól egy újfajta emigráció kezd megjelenni Nyugaton, mindenekelőtt Itáliában. Az új „migránsok” a görög világ minden sarkából jöttek, bár zömük mégis a korábban vagy még mindig velencei vagy genovai ellenőrzés alatt álló területekről – Krétáról, Chiosról, a Hétszigetektől – érkezett. Elsődleges úticéljuk Velence, ahol már régóta jelentős görög kolónia élt, és amelyet Bessarión kardinális egy, Cristoforo Moro velencei dózsének írt levelében „szinte második Bizáncnak” (*quasi alterum Byzantium*)¹³ nevezett.

A 16. század közepéig még akad néhány nagy tekintélynek örvendő görög humanista, „akik még ismerték a nagy öregeket” vagy ha azokat nem, legalább

¹⁰ D. J. Geanakoplos: *Constantinople and the West*. Madison (1989) 73; 80-81.

¹¹ Többek között Markos Musuros Platónhoz írt ódájában (Ὠδή εις Πλάτωνα), Arsenios Apostolios V. Károlyhoz intézett beszédében vagy később Antónios Eparchos „Siratóének Hellász pusztulására” (Ἐρήνος εις τὴν Ἑλλάδος καταστροφήν) c. költeményében.

¹² Például A. Parthenios: *Βησσαρίων ο Καρδινάλιος*. Alexandria (1957) 6. és K. Kairophylas (ed.): *Φραγκίσκος Σκούφος, Πατριωτικά και ηθικά*. Athén (1940) 11–12.

¹³ Idézi többek között: L. Bolick: *Culture, Humanism and Intellect: Cardinal Bessarion as Patron of the Arts*. PhD thesis. The Open University (2013) 142.

azok legjobb tanítványait. Közéjük tartoznak pl. a nagy kéziratgyűjtő és jeles diplomata Ianos Laskaris, aki V. Károlyt próbálta kereszties hadjáratra ösztönözni, a Platón első görög nyelvű összkiadását kinyomtató Zacharias Kallergis és tudós munkatársa, Erasmus barátja, Markos Musuros, vagy a pápával és uralkodókkal levelező Antónios Eparchos.

De az új jövevények – azokról beszélünk, akiket a tanulás vágya vitt Nyugatra – általában már nem ilyenek. Többségük fiatal, nem rendelkeznek a régiiek magas képzettségével, klasszikus műveltségével, azt éppen új hazájukban kívánják megszerezni – így jóval kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülnek, mint elődeik. A katolizálás kényszere az ő esetükben még erősebb, mint az, amely a nagy elődökre nehezedett. Tehát ugyanazzal a problémával találják szembe magukat, mint az emigránsok korábbi nemzedékei, és – kevéssé meglepő módon – hasonló megoldásokra jutnak.

Markos Musuros volt az első, aki kezdeményezte egy „akadémia” megalapítását az Itáliába érkező görög ifjak számára. A terv meg is valósult, főleg Ianos Laskaris lelkesedésének köszönhetően, aki meggyőzte a – vele baráti kapcsolatot ápoló – X. (Medici) Leó pápát az intézmény szükségességéről. Ez az első római görög kollégium 1514-től működött a Quirinale domb környékén és nem sokkal 1521 – Leó pápa halála – után szűnhetett meg.¹⁴ Rövid fennállása alatt sok, később nevet szerzett görög fordult meg diákként a falai között, így az első újjörög grammatika szerzője, Nikolaos Sophianos vagy Matthaïos Debares. Ez a kollégium a jelek szerint még nem a térítés célját szolgálta, fő tevékenysége valóban a görög nyelv és műveltség ápolása és oktatása volt. Nem így a fél évszázaddal később alapított Szent Atanáz kollégiumé.

Közben ugyanis Nyugaton beindult az ellenreformáció, minek egyik következménye a nagyobb vallási buzgalom, és egyben nagyobb szigor volt. Ezzel egyidejűleg intenzívebbé vált a katolikus egyház térítő tevékenysége az ortodox Keleten is. E téren fordulópontot jelentett az 1545 és 1563 között ülésező tridentini zsinat.

A tridentini zsinatot ugyan elsősorban a lutheri és kálvini tévtanok elleni harc stratégiájának kidolgozására hívták össze, de a zsinat az egyház „keleti politikájában” is új fejezetet nyitott. A jezsuiták már 1564-ben megvetették a lábukat Lengyelországban, ahol tevékenységük az ukrán ortodoxok tekintélyes részének katolizálását eredményezte az 1596-os breszti unió révén. Létrejött az első unitus („görögkatolikus”) egyház. Ez reményt adott arra, hogy a nyakas görögöket is megtérítsék.

---

¹⁴ B. Knös: *Janus Lascaris, un ambassadeur de l'Hellénisme*. Stockholm – Paris (1945) 140–155.

1573-ban XIII. Gergely pápa létrehozta a *Congregazione per i Greci*, melynek tagjai görög ügyekben járatos főpapok voltak, és egyfajta tanácsadó testületként működött a pápa mellett. Aztán 1575-ben, Domenico Traiani nápolyi jezsuita a *Congregazione*-nak készített memorandumában javasolta, alapítsanak a görögök számára egy kollégiumot Rómában. Egy ilyen intézmény odavonozhatná a tehetséesebbeket, akik odahaza hiába keresnének tanulási lehetőséget, hiszen ott már úgysem virágoznak a tudományok. A tantervben hangsúlyosan szerepeljenek a görög egyházatyák művei, a zsinatok története, és tanítsák meg az ifjakat a skizmatikusokkal való vitatkozás tudományára (*controversiae contra grecos*). Ők aztán alapos nyelvi, filozófiai és teológiai felkészítés után „mintegy trójai falóból kilépve” (*tamquam ex equo Troiano*) térnének haza, mint tanítók, prédikátorok papok és főpapok, akik hatékonyan képviselhetnék Róma ügyét. A kollégium megalapítását nem kell nagy dobra verni, nehogy a szakadárok meg a törökök gyanút fogjnak. Azt kell róla terjeszteni, hogy ott csak a görög nyelvet tanítják.¹⁵

A memorandumot igen hamar tett követte: megalakult a Szent Atanáz Görög Kollégium (Collegio Greco di Santo Atanasio), amely 1576 novemberétől már diákokat fogadott, pedig a megalapítását elrendelő pápai bulla csak 1577 januárjában látott napvilágot. Számos általános megállapítás mellett (Görögországban lehanyaglott a műveltség, nem ismerik a vallás tanításait sem, ezért ragaszkodnak a skizmához) a bulla egyértelműen leszögezi: a kollégium fő célja, „hogy a görögöket eltávolítsa a skizmától” (5. pont).¹⁶ Ugyanez szerepel a kollégium szabályzatában: „E Kollégium fő célja a lelkek üdvössége és egész Görögország visszaterelése [az igaz útra] és megtérítése.”¹⁷

A Kollégium megalapítása jó döntésnek bizonyult. Az összes göröglakta területéről özönlöttek a diákok – eleinte még olyan ortodox főpapok is küldtek oda ösztöndíjasokat, akik katolikus szimpátiával nem voltak gyanúsíthatók. A katolikus hitre térés formálisan nem volt előfeltétel, néhány tanulónak sikerült is elkerülnie, de csak keveseknek: a legismertebb példa Theophilos Korydalleus athéni neoarisztoteliánus filozófus (1563–1646).¹⁸

¹⁵ Z. Tsirpanlis: *To Ellhnikó Kollégio ths Rómhs kai oi mathhtés tou (1576–1700)*. Thessaloniki (1980) 31.

¹⁶ Tsirpanlis: *i. m.* (15. j.) 35–37.

¹⁷ „Il presente Collegio harrá per principal scopo la salute dell’anime et la reductione e conversione di tutta la Grecia.” Idézi V. Peri: *Inizi e finalitá ecumeniche del Collegio Greco in Roma*. *Aevum* 44 (1970) 1–71.

¹⁸ C. Tsourkas: *Les débuts de l’enseignement pilosophique et de la libre pensée dans les Balkans – La vie et l’oeuvre de Théophile Corydalée*. Thessaloniki (1967) 34–35.

A Kollégium hatása meglátszik a 16. század vége és a 17. század vége között tevékenykedő görög emigránsok munkásságában, melyben – a latin-ortodox polémiahoz kapcsolódva – megfogalmazzák a nemzeti azonosságról és a hazáról alkotott nézeteiket is, méghozzá úgy, hogy ezzel úgyszólván „receptet” adjanak azon honfitársaik kezébe, akik netán éppen az identitásvesztéstől való félelmükben húzódoznának a katolikus hit elfogadásától. Úgy tűnik, a katolikus egyház felismerte az emigráns görögök identitásválságában és kialakuló új „nemzeti” identitásában rejlő potenciált, mert a görög közönségnek írt polemikus írások nagy részében ilyen vagy olyan módon feltűnik az az érv, hogy a „szizma” megtagadása nem szükségszerűen egyenlő az önazonosság ill. a „haza” elvesztésével, hiszen ettől még az áttérők megmaradnak görögnek.

A volt kollégisták görög közönségnek szánt polemikus írásaiban természetesen nagy hangsúly kerül a görögök régi dicsőségére és hatalmára, amitől Isten a skizmához való ragaszkodásuk miatt megfosztotta őket. (Fontos megjegyezni, hogy ezek az írások mind tiszta népnyelven íródtak, amivel rákényszerítették a bizánci archaizáló hagyományba belemerevedett keleti egyházat is, hogy népnyelven írt pamfletekben válaszoljon.) Odafigyelnek arra is, hogy a görögök érveit lehetőleg görög tekintélyekre hivatkozva döntsék meg – ezen belül a Ferrara-firenzei zsinat határozatait elfogadó uniópárti főpapokon kívül kiemelt szerep jut a görög egyházatyáknak. Jellemző, hogy Philippe de Harlay, Césy grófja, aki 1620 és 1644 között Franciaország konstantinápolyi követeként szolgált, és e minőségében egyik feladata az ottani katolikus misszionáriusok munkájának segítése volt, egy Rómának írt jelentésében kifogásolja, hogy a neki küldött katolikus propagandaanyagban nem idézik eleget a görög egyházatyákat.¹⁹ És sok írásműben jelentős, ha éppen nem központi szerepet kap a hit mellett a származáshoz és a szülőföldhöz való viszony.

A fentiek szemléltetésére az alábbiakban röviden ismertetem a kollégium három jeles diákjának pályafutását, illetve egyes témánk szempontjából releváns, írásait. A három diák: a ciprusi *Neophytos Rodinos*, a chiosi *León Allatios* és a krétai *Frangiskos Skuphos*.

Neophytos Rhodinos

A ciprusi Neophytos Rodinos születését az 1570-es évekre teszik, halálának évét pedig 1659-re. Már felnőttként került a Szent Atanáz Kollégiumba, innen pedig a Salamancai Egyetemre. 1628-tól Epirosban térít, de hamar elkergetik.

¹⁹ Z. Tsirpanlis: Οί έλληνικές εκδόσεις της Sacra Congregatio de Propaganda Fide. *Παρνασσός* 16 (1974) 508–532.

Legtöbb műve az 1622-ben megalakult Congregatio de Propaganda Fide nyomdájában jelent meg.

1636-ban jelenteti meg Rómában homíliáinak gyűjteményét, melyben a nemzet (γένος) sanyarú helyzetét siratja, ill. egy Zacharias Gerganos nevű protestáns hitre tért görög katekizmusát támadja. A Gerganos-szal folytatott polémiában tetten érhető egyfajta ravasz nyelvi játék a *rhómaios* terminussal: Rhodinos szerint Gerganos saját, eretnek álláspontját, mint a *rhómaiosok* álláspontját adja elő – mert katekizmusát ortodox – Rhodinos megfogalmazásában *rhómaios* – katekizmusnak tüntette föl – pedig az nem is a *rhómaiosok* nézeteit tükrözi. Mivel a megtámadott állítás²⁰ olyan, amelyet mind a katolikus (római), mind az ortodox (*rhómaios*) egyház elutasít, hirtelenjében az olvasó nem tudja: szerzőnk vajon az ortodoxokról beszél-e vagy a római egyházzól. (Gerganos katekizmusa ellen külön könyvet írt egy Matthaios Karyophyllis nevű katolikus görög szerző is, melyben hasonló játszadozást látunk a szavakkal. Ezek igen jellemzőek a kor görögnyelvű katolikus hitvitázó irodalmára, megérintenek egy külön elemzést.)

Rhodinos másik, számunkra fontos műve élete alkonyán, 1659-ben jelent meg, címe: *A Ciprus szigetéről származó hősökrol, hadvezérekrol, filozófusokrol, szentekrol és más neves emberekröl*,²¹ melyben 179 mitikus és valóságos ciprusiról emlékezik meg az ősidőktől saját koráig. A mi szempontunkból a könyv előszava érdemel figyelmet, mely nem más, mint hosszú elmélkedés a hazáról és a haza szeretetéről.

Szerzőnk szerint két dolog van a világon, amelyet az ember egész életében szeretni, tisztelni és oltalmazni tartozik: ezek a *hit* (πίστις), és a *haza* (πατρίς). A hit, mert általa reménykedhet valaki a túlvilági életben, a haza pedig, mert annak szeretete és védelme erkölcsi, sőt természeti törvény. Mindenki köteles oltalmazni hazáját, akár nagy és híres ez a haza, akár kicsi, szegény és a sokaság előtt ismeretlen.

Odysseus is kiállt minden megpróbáltatást, csak hogy viszontláthassa kicsiny és szegény Ithakáját. „...nincs, ami édesebb, mint a hazája” az embernek – mondja a mézesszavú Homéros.²² A hazáért vállalnak az emberek annyi háborúságot és száműzetést, a hazáért ömlik annyi vér. Azé a legnagyobb

²⁰ Tudniillik, hogy a Szűznek éppúgy voltak testi szükségletei, illetve funkciói, mint bárki másnak, de amint megérintette fia keresztfáját, örökre megtisztult ezektől.

²¹ Neophytos Rhodinos: Περί ηρώων, στρατηγών, φιλοσόφων, αγίων και άλλων ονομαστών ανθρώπων, οπου εβγήκασιν από το νησί της Κύπρου. Róma (1659). Modern kiadás: G. Valetas (ed.): *Neophytos Rhodinos*. Athén (1979) 159–204.

²² Hom. *Od IX*, 34–35. (Devecseri Gábor fordítása).

dicsőség, aki az ilyen háborúban a legvitézebb. Mindenki szeretné, ha valamely dicső tettel bizonyíthatná be a haza iránti odaadását, és nyerhetné el a haza megbecsülését...ezért írták a régiek hazájuk nevét a sajátjuk mellé: az athéni Thukydides, a halikarnassosi Hérodotos, a kitioni Zénón stb. A következő szakaszt érdemes szó szerint idézni:

„Bizony, sokan voltak, akik megtagadták atyáiktól örökölt hitüket, más hitre tértek, és olyannyira ragaszkodtak hozzá, hogy inkább már abban a hitben akartak meghalni, semmint hogy visszatérjenek őseik hitére. Hanem a hazáját másra senki fel nem cserélheti, akárhányszor cserél is hitet, úgy vélekedvén, hogy az egyik hit jobb, mint a másik, hazáját senki meg nem tagadja, meg nem gyűlöli, és nem is szenvedheti, ha gyalázzák, legyen bár történetesen száműzött vagy menekült, mindenképp felett szereti és dicséri, és, akár Odüsszeusz, visszavágyik oda.”²³

A hazaszeretet e himnuszában nem nehéz a szerző életére utaló személyes motívumokat találni: ő is elhagyta hazáját és hitet cserélt. Lényeges azonban, hogy az általa magasztalt haza nem az egész görög Kelet, hanem csak szűkebb hazája, Ciprus. Észre kell venni ugyanakkor, hogy azzal, hogy a hazát nyíltan és korábban szokatlan módon a vallás fölé helyezi, nemcsak a maga, hanem *minden, a katolikus egyház által megtéríteni kívánt görög számára felmutat egy biztos pontot*, olyasvalamit, amit nem kell atyáik hitével együtt elhagyniuk; felkínálja a lehetőséget, hogy a skizma megtagadása ellenére identitásuk egy darabját – méghozzá a legfontosabbat! – megőrizhetik. Ily módon ez a Rhodinos hattyúdalának nevezett, nem is vallási tárgyú könyvecske, amely nem is a Propaganda nyomdájában jelent meg, éppen a hit és a haza viszonyáról kifejtett felfogása révén illik bele a katolikus propaganda eszköztárába.

A katolikus egyház legkésőbb a lyoni zsinat (1274)²⁴ óta tudatában volt, hogy a görögök megtérítésének legfőbb akadálya az, hogy „római” identitásukban elválaszthatatlanul egybefonódik az államhoz való lojalitás, az etnikai hovatartozás és a vallás. Úgy tűnik, most rájöttek arra, hogy az emigránsok némelyike, miközben saját önazonossági problémájára igyekezett választ adni, megtalálta az elvi megoldást: a nemzeti és a vallási identitás különválasztását.

---

²³ Valetas: *i. m.* (21. j.) 159–161.

²⁴ D. J. Geanakoplos: *Byzantine East and Latin West*. Oxford (1966) 127.

León Allatios

Chios szigetén született 1586 körül, ortodox családban. Chioszt, a genovai külbirtokot, csak 1566-ban hódították meg a törökök, megegyezéssel, ezért különleges, privilegizált státuszt élvezett. A sziget katolikus közössége elgörögösödött genovaiakból állt, ez jó talajt biztosított a jezsuiták tevékenységéhez, akik jónevű iskolát is fenntartottak itt.²⁵ Allatios is itt tanult, majd 1597-ben Itáliába került a görög kollégiumba, ahol 1610-ben végzett. Komoly teológiai és filológiai tevékenységet folytatott, egyházatyák és antik görög szerzők szövegeit jelentette meg magas színvonalú kritikai kiadásokban, élete utolsó évtizedében pedig a Vatikáni Könyvtár főkönyvtárnokává nevezték ki. Olasz nyelven írt munkái alapján, Leone Allacci néven az olaszok is magukénak tekintik.²⁶

Érdeklődése univerzálisnak mondható: a teológián és filozófián kívül a latin, a görög és az olasz irodalmat is tanulmányozta (és művelte is), foglalkozott természettudományokkal és néprajzzal, ezen belül persze a korában élő görögség szokásaival is.

A megelőző századok humanistái után órála lehet a leginkább elmondani, hogy a görögség követe kívánt lenni Nyugaton, miközben persze a honfitársai körében folyó térítésben is részt vett Keleten. Átfogó műveltsége és kompromisszumra hajló jelleme arra készítette, hogy a katolikus ügyet inkább tudományos munkájával, mintsem ellenfelei gyalázásával próbálja sikerre vinni. Az Unió érdekében kifejtett tudományos munkássága mindenekelött szövegkiadásokból, antológiákból és a hozzájuk fűzött kommentárokból áll, célja, hogy egzaktt módon megalapozza a katolikus propagandának azt az érvét, hogy az egyházszakadás előtti tekintélyek, mindenekelött a keleti egyházak által is tisztelt görög egyházatyák, a vitás kérdésekben a római egyház álláspontjával egyező véleményt képviseltek. E csoport két legfontosabb kiadványa az 1648-ban megjelent *De utriusque Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua in dogmate de purgatorio consensione...*, és az 1652-ben ill. 1659-ben Rómában megjelent kétkötetes *Graecia Orthodoxa*. Egyértelműen arra törekedett, hogy a nyugatiakkal megismertesse a görögök és a keleti egyház hagyományait, szokásait, elősegítendő a két világ közötti szakadás felszámolását. Ismerte honfitársai félelmét az „ellatinosodástól”, ezért a *fortiter in re suaviter in modo* elvnek megfelelően célravezetőbbnek látta, ha a görögök minden olyan szokását és hiedelmét érintetlenül hagyják, amelyek nem kifejezetten összeegyeztethetlennek

²⁵ I. M. Chatzifoti: *H καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία*. Athén (2002) 299.

²⁶ V. Rotolo: *Il carme «Hellas» di Leone Allacci*. Palermo (1966).

a katolikus dogmákkal és a firenzei zsinat határozataival. Fenti célt szolgálják pl. a görögök liturgikus könyveiről²⁷ vagy a kortárs görögök templomépületeiről²⁸ szóló munkái. A nyugati olvasóban élő negatív görögségkép módosítása céljából gyakran hangsúlyozza az egyszerű görög nép jámborságát, *pietasát*. Miként Rhodinost, őt is szoros érzelmi kapcsolat fűzte szűkebb pátriájához, Chioshoz. Nem meglepő, hogy *Homérosz hazájáról* című könyvecskéjében arra a következtetésre jut, hogy ő és a költő honfitársak.²⁹

1641-ben *Hellász*³⁰ címmel hosszú költeményt írt a leendő XIV. Lajos francia király születése alkalmából, melyben maga a megszemélyesített Hellász járul a csecsemő trónörökös elé, kifejezve reményét, hogy felnövekedvén majd nagy uralkodó lesz, és megszabadítja a zsarnokságtól.³¹ Egyik utolsó műve, a népnyelven *Kézikönyv a Szentlélek eredetéről*³² polemikusabb többi írásánál. Ebben – miután hivatkozott a görögök régi, a skizma előtti dicsőségére – Allatios ismét megpróbálkozik a három terminus – *hellén, graikos és rhómaiios* – keverésével és egy szintre hozásával, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy megmutassa: az ortodoxiát elhagyó görög azért még nem veszti el identitását, „görög” marad. Ezt a technikát már Rhodinos előszavában is tetten érhattük.

Frangiskos Skuphos (Chania 1644 – Zakynthos 1697)

Skuphos fanatikus katolikus teológus, tanár és prédikátor volt. Ő is a Szent Atanáz Kollégiumból került ki, de elsősorban Velencében tevékenykedett. Rengeteg egyházi beszéde, polemikus teológiai írása van, de minket elsősorban egy kis, retorikai kézikönyve, *A szónoklás művészete*³³ érdekel, ebben ugyanis van két beszédminta, melyek témája nem más, mint Hellász.

Az első, a *Fohász Hellász felszabadulásáért* (Προσευχή δια την απελευθέρωσι της Ελλάδος) a Megváltóhoz könyörög. Két érvet hoz fel emellett, hogy Hellász méltó a megszabadulásra: az első a hellén nemzet nemes volta, amely miatt tűrhetetlen számára a megalázó rabság. A második: lehet, hogy a hellének bűneikkel magukra vonták Isten haragját, de mégiscsak ők voltak az elsők,

---

²⁷ L. Allatios: *De libris ecclesiasticis Graecorum dissertationes duae*. Párizs (1645).

²⁸ L. Allatios: *De templis Graecorum recentioribus*. Köln (1645).

²⁹ L. Allatios: *De patria Homeri*. Lyon (1640).

³⁰ L. Allatios: *Hellas, in natalem Delphini gallici*. Róma (1642) Modern kiadása: Rotolo: *i. m.* (26. j.) 67–96.

³¹ Modern kritikai kiadása: Rotolo: *i. m.* (26. j.).

³² *Εγχειρίδιον περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*. Róma (1658).

³³ F. Skuphos: *Τέχνη Ρητορική*. Velence (1681).

akik befogadták az Evangéliumot. A görög mártírok és szentek sokasága kiált Jézushoz, mind tőle várják Hellász felszabadítását.³⁴

A *Hellász dicsérete* (Επαινος της Ελλάδος) című beszédminta válasz Görögország egy feltételezett rágalmazójának, aki kárörömmel nyugtázza Hellász balsorsát. Rosszindulata irigységből fakad:

„Mit nevensz, te, a görög dicsőség irigye? Talán tagadod, hogy Hellász adta a világnak a legnagyobb költőket és filozófusokat? [...] Vagy azt mondogod, hogy a kereszténység felragyogásával a hellének dicsősége kihuny? Tévedsz, te gonosz, mert sohasem ragyogott szebben, mint most, a hit sugaraitól! Tanú rá az egész keresztény világ: az mondja meg, hány tanítót adott néki Hellász, akik arcuk verejtékével, ördögűzéssel, ezer veszély és viszontagság közepette harcoltak az egyházért. [...] Az Egyházat díszítő bíbor tán nem azoknak a bátor s vitéz mártíroknak a véréből oly piros, akiket Hellász szült? Az Athanasiosok, Grégoriosok, Chrysostomosok és az igazság hozzájuk hasonló harcosai hódították el Hellászt a Sátántól. [...] Szólj te is égbolt [...] hiszen ha Lucifer megfosztott is az angyaloktól, a hellének nemzetsége oly sok szentet adott neked, hogy már nem is égboltnak látszol, hanem magad is immár Hellászként tündökölsz.”³⁵

Skuphos Görögország képe teljesen konvencionális, nyugati és klasszicizáló. A bizánci hagyományra egyáltalán nem utal. Ami viszont fontos újdonság, az a klasszikus görögség és a korai kereszténység közvetlen összekapcsolása. Skuphos ezzel betetőzi azt a törekvést, amelyet már a Szent Atanáz Kollégium tantervében és előzőleg tárgyalt szerzőinknél is nyomon követhetünk, tudniillik, hogy az egyházszakadást követő időszak, mindenekelőtt pedig az ortodoxiában is tisztelt egyházatyák felidézésével tegyék elfogadhatóbbá a katolicizmust a görög világ számára.

Érdekes röviden megemlékezni Skuphos fent idézett szövegeinek sorsáról is. A 17. század közepén egy Velencében élő ciprusi származású ügyvéd, bizonyos Thomas Flanginis, alapítványt tett egy görög iskola létrehozására. Az alapító – meglehetősen diplomáciai érzékkel – azzal érvelt az intézmény létrehozása mellett a dózsénál, hogy egy ilyen iskola ellensúlyozhatná a Velencei Köztársaság által mindig is rossz szemmel nézett jezsuiták oktatási tevékenységét, és

³⁴ Skouphos: *i. m.* (33. j.) 371–375. és Kairophyas: *i. m.* (12. j.) 55–57.

³⁵ Skouphos: *i. m.* (33. j.) 54–60. és Kairophyas: *i. m.* (12. j.) 58–61.

biztosíthatná, hogy az innen kikerülő görög hallgatók „mindig hűek maradjanak felségedhez”. Flanginis célja lényegében az volt, hogy az itáliai görög ifjúság oktatását kivége a katolikus intézmények, mindenekelőtt a Szent Atanáz kollégium kezéből, és számára ortodox szellemű oktatást biztosítson.³⁶

A Flangineios Iskola (Φλαγγίνειος Σχολή) néven ismert intézmény csak az alapítványtevő halála után több, mint másfél évtizeddel, 1665-ben nyílt meg. Az alapító szándéka – ti. a katolikus befolyás ellensúlyozása – csak részben valósult meg, mert az intézmény éppen a katolikusokkal szimpatizáló velencei (névleg philadelphiai) Meletios Typaldos metropolita igazgatósága (1685–1713) alatt élte fénykorát. Ettől az iskola nem vált katolikusá, és diákjai többsége sem hagyta el az ortodoxiát, a Flangineios mégis némiképp „lebegett” katolicizmus és ortodoxia között. Diákjai 1708-ban kiadtak egy *Jámboország virágai* című kis antológiát, melyben ógörög, újgörög, latin és olasz versekbe öntötték a Szűzanya és az aktuális iskolaigazgató iránti csodálatukat.³⁷ Miközben a kötet fő témája a Szűzanya tisztelete, a versek bővelkednek a klasszikus Görögországra vonatkozó utalásokban: az egyik – népnyelven írt – szonettben a Hellász romlásán kesergő költőt maga Athéné istennő (!) vigasztalja meg azzal, hogy:

„Régi Hellásznak fényes dicsőségét
Semmi idő el nem hervaszthatja,
mert hervadhatatlan kincs a bölcsesség.”³⁸

És most, végezetül, visszatérünk Skuphoshoz, aki rövid ideig tanított az iskolában. Hamar felmondtak neki, mert katolikus térítő fanatizmusa még a katolicizmussal szemben viszonylag jóindulatú iskolavezetést is felbőszítette, nem beszélve a diákokról. Hatást azonban így is gyakorolt az itt tanulókra. Az egyik diák, Élias Méniatés, aki ortodox maradt, Görögországba visszatérve nagy hatású egyházi szónok, sőt püspök is lett. Beszédeit halála után, 1716-ban adták ki Velencében.³⁹ A könyvecske tartalmaz két homíliát, melynek szövege – minimális változtatásokkal – azonos a Skuphos szónoklattanában található idézett Hellász-dicséretekkel.⁴⁰ Később más ortodox egyházi szónokok is

³⁶ A. Karathanasis: *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*. Thessaloniki (1975).

³⁷ Modern, kritikai kiadása: A. Karathanasis: *Ανθη Ευλαβείας*. Athén (1978).

³⁸ Hellászhoz (Εἰς τὴν Ἑλλάδα), lásd Karathanasis: *i. m.* (37. j.) 27.

³⁹ Modern kiadás: T. Markomichelaki: *Ἠλία Μηνιάτη Διδαχαὶ καὶ Λόγοι*. Athén (2020).

⁴⁰ A. Papadopoulos: *Επιδράσεις της Τέχνης Ρητορικής του Φρ. Σκούφου ἐπὶ των Διδαχῶν του Ἠλία Μηνιάτη*. *Παρνασσός* 7 (1965) 305–318.

elkezdtek hasonló mondanivalót beleszőni prédikációikba. Ily módon – bár a katolikus térítés Keleten nem sok eredménnyel járt – a Nyugat klasszikus Görögország-képe az egyházi prédikáció révén is elkezdett beszivárogni az ortodoxiához hű görög területekre, megelőlegezve a Felvilágosodás korának nemzeti ébredését.

Iljovszki Riszto

A Bizánci Birodalom eszmei kisugárzása

A Bizánci Birodalom államszervezetét a Római Birodalomtól örökölte, anyagi kultúrájának alapjait a római társadalomtól, szellemi kultúrájának gyökerei pedig a hellenisztikus hagyományokhoz nyúlnak vissza. Az új állam fokozatosan átvette a mediterrán (hellenisztikus és római) világ évszázadok során kialakult hagyományait. Annak ellenére, hogy a birodalom új történelmi feltételek és teljesen más körülmények között jött létre és kezdett fejlődni, polgárai saját történelmüket és birodalmukat a dicsőséges római történelem és birodalom természetes folytatásának tekintették. Önmaguk meghatározására a birodalom polgárai nem a Βυζάντιοι elnevezést használták, mivel ezzel a terminussal a „Byzantion város lakóit” jelölték. A római hagyományok és saját államjogi öntudatuk alapján *Rhómaiosok*nak (οἱ Ῥωμαῖοι), azaz rómaiaknak nevezték, és a Római Birodalom alattvalóinak tekintették magukat. A bizánciak ilyen politikai és ideológiai világnézetének alapjai a római örökségben és abban a mély meggyőződésükben keresendők, amely szerint a császári hatalom, valamint az evilági társadalmi berendezkedés isteni eredetű. Lényegében ezzel a *Rhómaiosok* átvették és önmagukra vonatkoztatták az államról és a jogról alkotott római eszmevilág teljességét. Államuk, amelyet mi ma Bizánci Birodalomnak nevezünk, a 15. század közepén történt összeomlásig a büszke *Rómania* (Ῥωμανία) nevet viselte. Az úgynevezett „bizánciak” számára az új államalakulat, azaz a Bizánci Birodalom története nem jelentett mást, mint római történelmet. Egész történelme folyamán a Bizánci Birodalom szilárdan és állhatatosan tartotta magát a római örökséghez. Róma öröksége, a császári hatalom isteni eredete az a forrás, amelyből az a gondolat származik, hogy a bizánci császárok abszolút hatalma, a világon a birodalmuk határain kívüli területekre is vonatkozó igényük örök érvényű.

A Római Birodalom székhelyének áthelyezése Konstantinápolyba és a kereszténység felvétele olyan nagy jelentőségű események voltak, hogy gyökeresen megváltoztatták a bizánciak politikai és vallási felfogását. Az új történelmi körülmények között a birodalom új székhelyének különös politikai és ideológiai

tekintélyt adott az a tény, hogy a város mindig létezett, mégpedig a császári kormányzat és a mindenkori uralkodó rezidenciájának helyét, a bizánci állam közigazgatási központját jelölte. Az állami adminisztráció jelentette feladatokat a sok és nagyon magas rangokat és tisztségeket viselő hivatalnokréteg látta el. Ez lehetővé tette, hogy *Konstantinápoly* a birodalom fő ideológiai központjává váljék, ahol a bizánci államiság politikai doktrinája formálódott, és annak kül- és belpolitikai stratégiai céljai kialakultak. Ilyen körülmények között *Nagy Konstantin császár városa* valóban a bizánci kultúra és művelődés központjává vált, fokozatosan háttérbe szorítva a birodalom többi, régi múlttal rendelkező városait. Ez a folyamat hosszú ideig tartott, és Bizánc fennállásának első időszakában a kulturális és a politikai élet terén versenyre keltek vele az ókori civilizációk híres központjai, így Alexandria, Antiocheia, Bérytos (a mai Bejrút), Ephesos, Smyrna, Nikaia, Thessaloniké, Korinthos és Athén. Csupán a következő évszázadokban vált vitathatatlaná Konstantinápoly gazdasági, politikai és kulturális fölénye. A város lakói előtt lezajlott számtalan esemény bizonyította a főváros vezető szerepét.

Ily módon Bizánc egész társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésében domináns helyet kezdett elfoglalni az a széles körökben elterjedt tanítás a rendről (ή τάξις), amely, mint alapvető szellemi kategória, áthatotta az Isten által létrehozott természetet és az emberi társadalmat. A Bizánci Birodalomban tudatosan ápolták azt a gondolatot, hogy az isteni gondviselés olyan helyzetet hozott létre, hogy az evilági birodalom székhelye a *császári város* (βασιλις / βασιλειούσα πόλις) legyen, azaz I. (Nagy) Konstantin császár városa, az „Új Róma”, amely egyedülálló és kivételes joggal rendelkezzen, és az „Isten által védett város” (ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ ταύτῃ πόλει, θεοφύλακτος) fenséges jelzõt viselje. A bizánciak állandóan és szenvedélyesen ápolták azt az eszmét, hogy a „városok királynője”, azaz Konstantinápoly nemcsak a civilizált világ központját jelenti, hanem azt az érzést is fejlesztették, hogy ez az a székhely, ahol a dicsőséges római császárok utódai uralkodnak. A kereszténység elismerésével egyidejűleg a birodalom alattvalóinak mindennapos életében elterjesztették azt a fogalmat, hogy „a Rómaiok Birodalmának” megteremtése isteni kegyelem megnyilvánulása, és mint olyan, a lakott földi civilizált világ, azaz az *oikumené* (ή οικουμένη) központja. Ez az eszme erősen hatott annak a politikai álláspontnak a propagálására, amely szerint a kereszténység felvételével a bizánci császár és birodalma felvette az isteni áldást, és ezzel a krisztusi kereszt közvetlen védelme alatt állt. Ily módon a világmindenségről vallott ókori világ és a római *Orbis terrarum* kiegészültek a keresztény Oikumené eszméjével,

amelyet a bizánciak az evilági civilizáció megtestesülésének tekintettek. Ezzel lényegében a császári hatalom eredetéről vallott eszme *spiritus movens*-szé vált az egész bizánci politikai életben.

Az ószövetségi zsidókhoz hasonlóan a bizánciak mélyen hittek abban, hogy Isten az emberiséggel megkötendő *Új szövetséghez* őket tekintette „választott és hivatott népnek” (περιούσιος λαός). A velük való kapcsolat eszközéül a régi és nagy hagyományokkal bíró büszke görög nyelvet választotta. Ezért az új keresztény államot fennállásának egész ideje alatt a bizánciak az égi rend földi visszatükröződésének tartották. Ez a tudatosan felépített és széles körben ápoltság abból a gondolatból származott, hogy a gyakran változó uralkodókat és az általuk felállított rendszert minden alkalommal közvetlenül a mindenható Isten áldotta meg. Az új történelmi körülmények között, főleg a kereszténység dicsőséges győzelme után a birodalomban nyilvánosan és gondosan ápták azt a tudatot, hogy az I. Konstantin császár által egyesített római állam és a keresztény egyház elismerésének tényével befejeződött az evilági társadalom megteremtése. Ezzel a bizánciak tudata és gondolkodásmódja – hasonlóan az egyéb emberi megnyilvánulásokhoz – a római császári hatalom jogutódlásához vezetett. Az Augustus császár uralkodásától hirdetett általános béke és kultúra (*Pax Romana*) gondolata összefonódott a Krisztus evilági uralmáról (*Pax Christiana*) szóló általános érvényű tanítással.

Bizánc korai korszakában fokozatosan kikristályosodott a középkori ideológia egyik alapvető gondolata, a keresztény egyház szövetsége a „keresztény birodalommal” (*Imperium Christianum*). A keresztény tanítás teoretikusai számára e szövetség elengedhetetlen feltétele a keresztény egyház egyedüli igaz hite volt, amelynek legfontosabb és elsődleges terjesztője maga a bizánci császár (βασιλεύς). Nagy Konstantin idejétől kezdve a császári hatalomról szóló keresztény felfogás fokozatosan egyesült az államról alkotott római elmélettel. Ugyanis a bizánci állam fennállásának korai szakaszában hosszú ideig a birodalom alapját jelentették azok a politikai nézetek, amelyekkel az összhang és az egyetértés (ή συμφωνία), az igazhitű egyház és a keresztény császár közötti harmonikus kapcsolatok ápolásának szükségességét fejezték ki. Most a Bizánci Birodalommal összekapcsolták a keresztény providenciális kiválasztottság eszméjét. A keresztény népek védelmezőjének és támogatójának, azaz a császárnak, mint az egész *oikumené* uralkodójának a kultusza, a bizánci államának magasztalása, és végül, a bizánci államiságról szóló kizárólagos tan a korai Bizánci Birodalomban születtek, és a következő évszázadokban teljesedtek ki. A birodalmi békét meghirdető ideológia és a császári hatalom

dicsőítése kétségtelenül csak Bizánc társadalmi életét jellemezték. Lényegében ez különbözteti meg Nyugat-Európa feudális fejlődésétől.

A Bizánci Birodalom fennállásának első évszázadaiban intenzíven fejlődött a politikai gondolkodás. Bizánc társadalmi berendezkedésének olyan tipológiai sajátossága, mint amilyen a központosított állam, meghatározta a politikai gondolatok és elméletek fejlődését. Ebben az az időszakban Bizánc politikai elmélete önmagában teljes rendszert jelentett, amely megszakítás nélkül összekapcsolódott a birodalom társadalmi és politikai viszonyaival, kihatott azokra a területekre és térségekre, amelyek időnként a Bizánci Birodalom határain belülre kerültek. E koncepció eredetiségét, specifikus vonásait, sajátosságait a három fő komponens határozta meg: az antik hellenisztikus hagyományok, a római államiság és a kereszténység. Az autokráciáról szóló tanításban fontos szerepet játszott a Római Birodalomtól örökölt eszme, a császár személyének istenítése, valamint az egyeduralgó korlátlan hatalmáról szóló filozófiai és politikai koncepciók, amelyeket Bizánc a keleti népektől (Szászánida Perzsia és más keleti monarchikus állami berendezkedések) vett át.

Azonban a kereszténység hatására a császári hatalom abszolút mivoltáról és az ideális uralkodó személyéről szóló doktrína az idő múlásával fokozatosan megváltoztak. Most az ideális uralkodótól nemcsak erőt, katonai bátorságot vártak el, ahogy korábban, hanem bölcsességet, előrelátást, szerénységet, és ami a legfontosabb, igazságosságot, továbbá keresztény vallásosságot, könyörületeséget és az alattvalók iránti gondoskodást követelték. Az uralkodók tevékenységét ezen túl egyre gyakrabban etikai szempontból is értékelték. A bizánciak császáranak kiemelkedő státuszához szorosan kapcsolódott egy sor más kötelezettség és felelősség is, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Mindenható vezetése és inspirációja alatt a keresztény szokások szerint vezesse és igazgassa a világmindenséget. A bizánci császárt a keresztény Isten földi helytartójának és minden keresztény világi vezetőjének nyilvánították. Az ő kötelességéhez tartozott az, hogy alattvalóit felkészítse a feladatra, és vezesse őket a keresztény Isten birodalmához vezető úton. S végül, a bizánci császár Isten előtt felelős volt alattvalói lelki és anyagi jólétéért. Az új állam, amelyet I. Konstantin császár alapított a kereszt kenyéjében, egy másik álláspontot is képviselt. Ez leginkább abban fejeződik ki, hogy a bizánci pénzérméken, amelyen a keresztény Isten fiát, Krisztust ábrázolták, az alábbi felirat állt: „Jézus Krisztus, a királyok királya.” Az ő szavai ebben a megfogalmazásban, a kánonokban és az evangéliumokban kifejezett jelentőségében és értelmezésében a birodalom összes alattvalója számára a legfelsőbb tekintélyt jelentették. Az ő keresztjét és

diadémokkal díszített arcképét vitték a vallási és katonai menetek előtt, még az állam törvényeit is az ő nevében fogadták el: „Jézus Krisztus Istenünk, a mi Urunk nevében”. Ezért is vagyunk tanúi annak a széles körökben, főleg vallásos megfogalmazásban elterjedt felfogásnak, mely szerint a császár (βασιλεύς) csak ideiglenesen uralkodik, és pedig addig, amíg a trónon ül, és Isten földi helytartójaként eszköz, aki alattvalóit elvezeti az égi birodalomba.

A bizánciak hittek abban a doktrínában, hogy az evilági birodalom az isteni állam tükröképe, és egy közbülső állapotot jelent, amely a távoli jövőben átöröklődik az örök krisztusi birodalomba, azaz az igazi és leghatalmasabb *basileus* birodalmába. Ily módon az új történelmi feltételek között egyre erősebben és mélyebben megszilárdult az a tudatos meggyőződés, amely szerint „a bizánciak birodalmával” azonosított *oikumené* élén Krisztus felkent helytartója áll, akiről a mindenható keresztény Isten elrendelte, hogy az „apostolokkal egyenlő legyen” (ισαπόστολος), és őt hatalmazta föl, hogy Nagy Konstantin szent városában, azaz az „Új Jeruzsálem” -ben uralkodjék. Csak a bizánciak „győzedelmes” és „béketeremtő” uralkodójának volt joga a császári cím viselésére. Őt, mint abszolút uralkodót, legfelsőbb bírónak, a törvény és a jog védelmezőjének, az egyház és az igaz hit oltalmazójának, s végül a hadsereg legfelsőbb parancsnokának kiáltották ki. A bizánci császár hatalmát semmilyen feltétel és társadalmi megállapodás nem korlátozta. Jogi szempontból a császár rendelkezett a teljes végrehajtó és jogalkotó hatalommal. Kívánsága szerint büntethette alattvalóit, adományozhatott és elkobozhatott földbirtokokat, megsemmisíthette a régi törvényeket és újakat hozhatott, államának bármely magas és alacsony rangú tisztviselőjét kinevezhette, leválthatta, áthelyezhette és evilági életüktől bármikor megfoszthatta őket.

Ezzel lényegében a császári méltóság egyetemességének eszméje fejeződött ki, amely egybekapcsolódott a keresztény, most már, dogmatikus tanítással, a „rómaiak birodalma” jogos létezésének gondolatával, az egyetlen univerzális birodalom eszméjével. E szerint az eszme szerint a rómaiak mindenható uralkodója az egész világ vezetője és a keresztény vallás őrzője és védelmezője legyen, mert ő Isten kiválasztottja és a római császárok utóda, az egyetlen törvényes császár a földön. Az a gondolat, hogy csupán egyetlen törvényes császárság létezhet, alapvető kiindulópontja, kezdete és vége az összes bizánci politikai doktrínának. A bizánciaknak és összes követőjüknek ez ugyanúgy természetesnek és vitathatatlannak tűnt, mint az abban való hit, hogy csak egyetlen egy keresztény egyház létezhet. A bizánci császár Isten látható tevékenységét végezte és testesítette meg, és az ő feladata az volt, hogy az egész emberiséget

elvezesse a császári hatalom abszolutizmusa által irányított univerzális államba, ahol az ideális és harmonikus rend uralkodik, és ezzel megvalósítsa az Isteni államot a Földön. Ahogy Isten a kozmikus rendszer uralkodója és kormányzója, az a statikus központ, amely körül minden mozog, a bizánci császár a Földön lévő társadalmi rendszer kormányzója, vagyis az a statikus központ, amely körül az összes emberi tevékenység zajlik. Ebből az időnként túlhangsúlyozott, vallási köntösbe öltöztetett és szimbolikus természetű szellemi tanításból következett az a felfogás, hogy a császári magatartás teljessége – ideértve a funkcióit is – az isteni akaratot teljesítse a Földön. Az ő életét egy bonyolult rituálé vette körül, amelynek egyre jobban és hívebben kellett utánoznia az égi világot, az Istenre és az isteni erőkre jellemző láthatatlan rituálét. Az ő szentsége magába foglalta szolgálóinak a szentségét, mert ahogyan az Isten az angyalok karán keresztül hatott saját égi egységeire, ugyanúgy tevékenykedett az ő földi képviselője, a császár az udvari méltóságok megfelelő hierarchiáján, számtalan polgári és katonai tisztviselőin keresztül, akiknek az volt a kötelességük, hogy teljesítsék rendelkezéseit szárazföldön és tengeren. A közszolgálatba lépés valamiféle elhivatottságot jelentett, és pedig csak az arra hivatott személyek privilégiumát; a szolgálatból való távozás pedig a feladatról való lemondást jelentett. Ezen a hierarchikus jellegű császári szolgálaton alapult a birodalom centralizációja és hatékonysága, és ezek úgyszintén a teokratikus állam gerincét alkották.

E kifejezetten teokratikus tanítás szerint csak egyetlenegy római császárság létezik, „a Római Császársága”, amelynek élén az egyetlen szent (ἄγιος) római császár áll, aki isteni parancsra nemcsak a Római Birodalomban, hanem egyidejűleg az *oikumené* és a keresztény kulturális közösség felett is uralkodik. E birodalom polgárainak azokat tekintették, akik, mint hívők, az igazi keresztény egyházhoz tartoztak, és kezdetben a latin, s később, a 7. századtól kezdve a görög nyelvet használták az élet minden területén. A Nagy Konstantin császár uralkodása idejében létrejött eszme, amely a rómaiak birodalmának egyetemes jellegéről tanúskodott, lényegében a római állami és jogi örökségen alapult, és a századok folyamán a kereszténység egyetemes gondolatával gazdagodott és erősödött. Annak ellenére, hogy a bizánci császárság sorsa nagyon változó volt és állami politikája változott, e politika alapvető gondolata, a császárságról szóló gondolat minden változás ellenére évszázadokon keresztül szilárdan tartotta magát. Hasonlóan a többi alkotóelemhez, amelyek a bizánci állam fejlődése szempontjából alapvető jelentőségűek voltak, ezt a gondolatot is nyomon lehet követni a hellenisztikus és a római forrásokban.

S ahogy Bizáncban minden egyéb, ez a gondolat is keresztény változatban jelenik meg, ahol az elsődleges pogány eszmét egyre inkább áthatotta a keresztény eszmék ereje.

Lényegében a fentebb vázolt politikai gondolaton alapult a bizánci császárok örök igénye ahhoz, hogy a világ fölött uralkodjanak. A barbár népek uralkodói iránt tanúsított magatartásukat az a meghatározó elv határozta meg, hogy azok semmilyen vonatkozásban és soha nem tekinthetők velük egyenlőknek. Ennek a császári ideológiának egyik legjellemzőbb vonása az ókori világtól átvett *interpretatio Graeca*, azaz a körülöttük lévő világhoz való rugalmas kapcsolattrendszer kiépítése volt. Ez az elv a konkrét tények magyarázatakor kettős értelmet rejtett magában. Segítségével az elfogadott elméleti álláspont és a reális élet tényei között fönnálló ellentmondásokat a gyakorlatban a nagy nehézségek ellenére is idővel meg lehetett szüntetni és azok feloldását, illetve megoldását elhalasztani. Az ókori görögök kettős hozzáállását a külvilághoz a bizánciak annak gazdag tartalmával és gyakorlatával elfogadták, és igen gyakran a „kormányzás, elrendezés” (ἡ οἰκονομία) és a „törvényesség” (ἡ ἐννομία) kifejezésekkel illették. Ha néha, válságos történelmi pillanatokban Bizánc kénytelen volt lemondani a saját ideológiai doktrínájáról, akkor kitalált olyan ürügyet, amellyel meg tudta tartani saját ideológiájának látszólagos sérthetetlenségét. Senki sem volt képes kifejezni annyi megvetést a tények iránt, amelyek ellentmondtak az elméletnek, mint a bizánciak. Amikor a tények és a hiedelmek szemben álltak egymással, a mérleg a hiedelmek javára billent. Bizánc soha nem ismerte el más császárságok létezését, és az utolsó pillanatig megőrizte azt a meggyőződését, hogy a Bizánci Császárság az egyetlen császárság a világon. Az a törekvés, hogy mindenáron alkalmazzák és érvényesítsék ezt az ideológiai hozzáállást, sok esetben a kettős értelmezéshez és a történelmi tények elferdítéséhez vezetett. Az említett hozzáállás minden esetben azt a fikciót táplálta, amely a Római Birodalom területének integritását volt hivatva igazolni. A bizánci császárok a hajdanán a római *orbishoz* tartozó, majd később a keresztény egyházhoz kapcsolódó összes földet saját örök és elvitathatatlan birtokuknak tekintették. A fejlődés azonban elvitatta e büszke igények jogosságát. A történelem menete szembe szegült az egyetlen törvényes és egyetemes császárság fönnállását hirdető idealisztikus és konzervatív felfogás teljes rendszerével. A történelem színpadán megjelenő „barbár” népek a korábbi Római Császárság területeinek megszállásával és magának a keresztény tanításnak az elfogadásával más nézeteket vezettek be ezen a lakott földön. E folyamat következtében a korábban az *Imperium Romanum*hoz tartozó, a barbár népek által elfoglalt területekről szóló elmélet gyökeres változáson ment keresztül.

Azonban a bizánci birodalmi meggyőződés szerint az elveszített területek feletti hatalmukról a bizánci császárok lényegében ideiglenesen mondtak le, és azok feletti törvényes joguk sohasem évült el. Nem véletlen, hogy a mindenkori bizánci császár államjogi kötelessége volt az „átengedett” területeknek és az azok fölötti törvényes jogaiknak újbóli visszaszerzése, hogy az összes rendelkezésére álló eszközzel visszaállítsa a rómaiak birodalmának egységét. A világ fölötti uralom igénye, mint római örökség, az állami ideológia terén továbbra is szívósan és kitartóan összefonódott az alattvalók életének összes megnyilvánulásaival. Maguk a bizánciak mintha semmi szükségét nem érezték volna annak, hogy elgondolkodjanak az állandóan változó történelmi feltételek által létrehozott új mechanizmuson. A századok folyamán létrejött politikai modellt számtalan eszközzel tartották tudatosan életben. E törekvésük a Bizánci Birodalom egész fennállásának ideje alatt érvényesült. Aktuális volt, mivel a barbár népek uralkodói időről időre az *oikumené* fölötti legfelsőbb világi hatalom megszerzésére törekedtek, azaz a császári méltóság megszerzésére (812: Nagy Károly; 913, 924: Simeon; 1346: Dusán István; 1389–1425: I. Vaszilij). A fiatal nyugat- és kelet-európai népek önálló államainak léte és erősödése arra kényszerítette a bizánciakat, hogy a középkori uralkodókkal és államokkal szemben kiépítsék saját bűvös hierarchikus rendszerüket, amelynek az élén a bizánciak *basileusa* áll. A Bizánci Birodalom egész fönnállása alatt a császárról szóló egyetemes és univerzális hatalmat nemcsak sérthetetlennek tekintették, hanem ezt a nézetet folyamatosan táplálták. Különös jelentőségű kétértelműséggel és ugyanazokkal a kifejezésekkel fejezték ki a saját államukat – ἡ βασιλεία (hatalom, uralkodás, birodalom), ἡ οἰκουμένη (a lakott világ; a Római Birodalom), τὸ πολίτευμα (állam; kormányzat, államszervezet, közösség) –, mint amiket a többi népre is vonatkoztattak, akikről azt tartották, hogy az ő hatalmuk alá esnek, illetve tartoztak mindörökké.

Saját ideológiai magatartásuk egyetemessége érdekében kifejtett politikai törekvéseikhez a bizánciak hozzákapcsolták azt az igen magas fokon álló büszkeségüket, amelyet a barbár világgal szembeni kulturális fölényük miatt éreztek. Az ókori görög és római elődöktől örökölt, az elért politikai és kulturális eredményekkel járó, az *oikumené* szellemi vezetésére vonatkozó különös büszkeség a kereszténység győzelme után a vallási elhivatottságon és a kinyilatkoztatáson alapuló törekvéssel ötvöződött. Ebből az alapállásból kiindulva az *oikumené*-ről szóló értelmezést, a civilizált világ egységét folyamatosan a bizánciak és a barbárok (οἱ βάρβαροι) szembeállítására alapozták. Amellett a középkor folyamán a bizánciak megőrizték és széles körben ápolták az antik görög világ

nézetét az *oikumené* vonatkozásában, mely szerint a világmindenség két részre oszlik: görögökre és barbárokra. Ez a felfogás most a kereszténység eszméivel gazdagodott, és ennek az eszménynek a hívei éppen maguk a bizánciak, azaz a régi és dicsőséges Római Birodalom örökösei voltak.

A keresztény oikumenikus világban a bizánciak *ethnos*okat, barbár népeket és törzseket ismertek el. Az *ethnos*okat pogányoknak tekintették, olyan népeknek, amelyek nem voltak megkeresztelkedve, és a keresztény *oikumenén* kívül éltek. Faji hovatarozásuktól, bőrük színétől, földrajzi elhelyezkedésüktől, társadalmi és szociális sajátosságaiktól függetlenül mindezek a népek a bizánciak értelmezése szerint fölvehették a kereszténységet. Megkeresztelkedésük előtt barbárokknak tekintették őket, és a kereszt felvétele után elvárták tőlük, hogy a bizánciak *basileus*ának alattvalói legyenek. És így, a keresztény tanítás és hit föl vételével mindnyájuk előtt nyitva állt az út a keresztény népek közösségéhez. Amikor a bizánciaknak ezzel az eszmei és gyakorlati elvárásával találkozunk, lényegében tanúi vagyunk egy történelmi jelenségnek, amikor a Római Birodalom zárkózottsága, magányossága és büszke kivételessége, amely lenézte a barbár népeket, átalakult a keresztény *oikumené* nyitottságává. Az utóbbi viszont magába zárta az összes népet, faji és etnikai hovatarozásuktól függetlenül.

Azonban az evilágról szóló uralom iránti elhivatottságnak az érzése, amely mélyen és egyre szélesebb körben terjedt el, a bizánciaknál elkerülhetetlenül létrehozta azt a szellemi döllyföt, amely soha nem látott szinten, méghozzá a kezdetektől fogva eltaszította magától a szellemi életre vonatkozó összes barbár megnyilvánulást és befolyást. Ez a büszke viszony a környező világhoz az idők folyamán egyre inkább saját örökölt klasszikus szemléletébe burkolózott, amely az állítólagos egységes, öröknek és abszolútnak tartott világhoz vezetett. Ez a nézőpont kizárólag a dogma axiómájának megváltoztathatatlanságába és változatlanságába vetett hitben rejlett. Ez a hit azt tanította, hogy Krisztus megjelenésével a Földön befejeződött mindenfajta szellemi fejlődés, és pedig legkésőbb a keresztény világbirodalom megalakulásával. A bizánciak meggyőződése arról, hogy az emberi élet jelenségei fölött egy bizonyos állandóság és változatlanság uralkodik, létrehozott egy olyan mágikus konzervatizmust, amely tartósan meghatározta a szellemi élet minden jelenségét.

Langó Péter

A görögországi bizánci régészet formálódása és magyarországi recepciója a 19–20. században

Dolgozatom két szálon fut. Egyrészt vizsgálja miként viszonyultak a modern régészeti kutatás hajnalán a 18–19. századi Magyarországon a bizánci hátterűnek gondolt régiségekhez, másrészt számba veszi, hogyan gondolkodtak a 19. században a görögök történelmük bizánci korszakának tárgyi hagyatékáról. A modern nemzetállami keretek kialakítása során mit tettek ezzel a becses örökséggel, és miért? Végezetül e két rövid áttekintés egymásba ér, így záróepizódként megpróbálok bemutatni, miként vált a 19. század végére mostohából fontos kutatási területté és viszonyítási ponttá a bizánci anyagi kultúra vizsgálata Hellaszban és milyen kapcsolódási pontjai voltak és lehetnek volna a görög és magyar kortársak között a régészet ezen szakaszának a tanulmányozása kapcsán.

Az érdeklődés kezdete: korai vélemények a bizánci hátterű régiségekről a 19. század elején Magyarországon

Az Árpád-kori Magyar Királyság egyik meghatározó szomszédja a Bizánci Birodalom volt; ebből adódott, hogy a 18–19. században a nemzeti múlt iránt megnövekedő érdeklődés idejének kezdetén előtérbe kerültek azok az emlékek, melyek a magyarság formálódásával és a Magyar Királyság e korai, virágzónak tekintett időszakával álltak kapcsolatban. Elsőként ebben az esetben is az írásos emlékekre figyeltek fel. 1739-ben Kéri Borgia Ferenc mutatta be a Biborbanszületett Konsztantinosz bizánci császár neve alatt fennmaradt *A birodalom kormányzása* című forrás magyarokra vonatkozó részeit.¹ A munka, az ekkoriban kiadott latin kútfőkkel együtt, hatalmas lendületet adott a magyar koratörténet iránti szélesebb

---

¹ Szabados Gy.: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században.* Budapest (2006) 175; Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténetek.* Budapest (2008) 133.

körü érdeklődésnek.² Az újonnan megismert források hatására az addig Attila felé forduló érdeklődés egyre inkább Árpád személyére figyelt. A tudományos kutatás ekkor alkotta meg az „Árpád-ház” és az „Árpád-kor” kifejezést is. E fogalmak végül Katona István jezsuita történétírónak köszönhetően terjedtek el.³ II. József németesítő törekvései és az uralkodó által bevezetett abszolutista hatalomgyakorlás ellenhatásaként Árpád kultusza és a 10. századi események iránti érdeklődés még inkább megerősödött. A fejedelem személye kapcsán – hasonlóan, mint korábban Attila esetében – hangsúlyt kaptak a bibliai párhuzamok,⁴ s így alakja már szembeállítható volt a hagyományosan katolikus és Habsburg-párti Szent István-kultusszal is.⁵ Árpád kultuszával így a protestánsok is azonosulhattak, míg személyében a központi akarattal szemben a saját partikuláris jogait féltő köznemesség is megtalálta nemzeti hőst.⁶ Ezek az eszmetörténeti változások befolyásolták a régiségek iránti érdeklődés jellegét is, hiszen az antik gyűjtemények mellett a hungaricumok és a magyarság korai időszakához kapcsolódó tárgyi emlékek vizsgálata is egyre inkább előtérbe került. Ennek egyik első állomása a Szent Korona vizsgálata volt. A következő eleme pedig a magyar kalandozás egyik forrásokból ismert vezéréhez, Lehelhez kötött kürt kapcsán kialakult tudományos vita volt. Talán nem is kell külön hangsúlyozni, mind a két emlék egyszerre szimbolikus hátterű és bizánci kötődésű (a kürt esetében ez még akkor is így van, ha jelen esetben nem tartható bizánci készítménynek).⁷

A Szent Koronáról, Szent Istvánról folytatott korábbi tudományos diskurzus II. József uralkodásának végén megváltozott, s ebben döntő szerepe volt

² A 19. századi bizantinológia eltérő irányvonalairól e munka kapcsán: Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest (2015) 267–271 (kül. 267).

³ Ekkor alakul ki a III. András haláláig tartó „Árpád-kor” fogalma, vagy a vörös-ezüst sávozott pajzsmező „Árpád-sáv” megnevezése. Vö.: Szabados: *i. m.* (1. j.) 215–218; Szabados Gy.: Katona István történétírói időszerűségéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008) 679–699; Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9-10. században*. Szeged (2015) 201–203.

⁴ Szörényi L.: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997) 16–24 (kül. 23 sk.); Mikos É.: *Árpád pajzsa – A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII-XIX. században*. Budapest (2010) 52.

⁵ Sinkó K.: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19-20. századi képkultúra köréből*. Budapest (2012) 169. Vö.: Tóth G.: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest (2016).

⁶ Sinkó: *i. m.* 152–156; 170–171.

⁷ A kürtre vonatkozóan összefoglaló jelleggel a kérdés szakirodalmával: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Budapest (2017) 213–246.

a protestáns múltértelemezés mellett,⁸ a Szent Korona Magyarországra szállításának, majd pedig a József halálát követő királykoronázásoknak. A korona iránt megnövekedett érdeklődés, nem csak a kiemelkedő jelentőségű és korábban elzárt nemzeti szimbólum iránt megélnkülő kíváncsisággal írható le. A nyugat-európai kulturális hatásként egyre inkább megerősödő antikvárius szemlélet is hozzájárulhatott ahhoz, hogy mind többen saját szemükkel akartak legalább egy pillantást vetni erre a szakrális tárgyra.⁹ A korábbtól eltérő megközelítésre utalnak a korabeli, a koronáról készült értekezések és megfigyelések. Veszprémi István kutatásai és Decsy Sámuel dolgozata már részletes,¹⁰ a tárgy pontos leírását tartalmazó munkák voltak, melyek ezekre a megfigyelésekre is alapozták történeti következtetéseiket.¹¹ A korona készítési sajátosságainak a kiemelésére és értelmezésére azonban nem csak a koronáról született összefoglalások szerzői helyeztek hangsúlyt, hanem mások is, így például Ferenc császár magyar királlyá koronázásakor Kazinczy Ferenc is hasonló észrevételeket tett azzal kapcsolatban. Mindez jól mutatja, hogy a korona iránti érdeklődés középpontjában már nem csak a formai jegyek álltak, hanem a tárgy értelmezéséhez közelebb vivő készítőtechnikai vonatkozások is érdekelték az emlék kutatóit.¹² A szent ereklye nemzeti jellege mellett az ekkor kialakult vitában komolyabb szerepet kaptak a bizánci történeti és kultúrtörténeti ismeretek is, jelezve, hogy a magyar közép-kor kutatásának e szakaszához nélkülözhetetlen az ilyen jellegű tudás.¹³

A korona, mint említettem, nem az egyetlen ilyen jellegű emlék volt. A történeti háttérű tárgyak ilyen jellegű vizsgálata a 18. századra már széles körben jelen volt a korabeli Magyarországon is.¹⁴ Jól jelzi ezt egy másik nemzeti

⁸ Tóth: *i. m.* (5. j.)

⁹ Tóth: *i. m.* (5. j.) 110–120; Deér J.: *A magyarok szent koronája*. Budapest (2008) 9–10.

¹⁰ Tóth: *i. m.* (5. j.) 149–166.

¹¹ A korona korabeli vitairódmára vonatkozóan lásd még: Papp J.: *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban*. Budapest (1992) 57–58.

¹² Tóth E. – Szelényi K.: *A Magyar Szent Korona. Királyok és koronázások*. Budapest (2000) 20–21; Tóth E.: *A magyar szent Korona és a koronázási jelvények*. Budapest (2018) 15; Tóth: *i. m.* (5. j.) 156. Kazinczy maga is rendelkezett régiséggyűjteménnyel, amit később kénytelen volt eladni, s egy időben Fáy János debreceni polgármesternek is gyűjtött érmekeket. Vö.: Mravik L.: *Jankovich Miklós és a magyarországi műgyűjtés a 19. század első felében*. In: *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*. Szerk. Mikó Á. Budapest (2002) 341–399 (kül. 349).

¹³ Deér: *i. m.* (9. j.) 9.

¹⁴ Mészáros F. I.: *Az érem másik oldala, avagy az „antikvárius majom”*. *Ars Hungarica* 22 (1994) 81–86; Tóth: *i. m.* (5. j.); Vö.: P. Marciniak – D. C. Smythe: Introduction. In: *The Reception of Byzantium in European Culture since 1500*. Eds. P. Marciniak – D. C. Smythe. London – New York (2016) 1–8 (kül. 2–4).

ereklyével kapcsolatban ekkoriban megélenkült irodalom és a tárgy elemzése. A 18. században már Lehel vezérhez kötött olifántról 1788-ban Molnár Ferenc, a kiskun kerület kapitánya érkezett, majd népszerű (számos kiadást megért) munkáját számtalan vitacikk követte, melyek a jászberényi „sontkürt” korával, a tárgy és Lehel kapcsolatával és a tárgy külső oldalán lévő ábrázolások értelmezésével foglalkoztak.¹⁵ Ez az emlék már nehezebb feladat elé állította a kor kutatóit; míg a tárgyat külföldön Attila, hun fejedelemhez is kötötték,¹⁶ addig a magyar véleményalkotók, az ősmagyar származtatáson kívül, olyan – ma már egzotikus – ötletekkel álltak elő, mint a kürt lappföldi, óegyiptomi, filiszteus, párthus, etruszk eredete.¹⁷ A kérdés tisztázására és az emléken lévő ábrázolás bizánci elemeire végül a 19. század közepén derült fény.¹⁸ A bizánci régiségek ismerete azonban mind általánosabbá vált a korabeli magyarországi műgyűjtők körében. A reformkor kapcsán elégséges talán csak Sándor István gróf írásaira,¹⁹ a Jankovich Miklós által megvásárolt ilyen jellegű emlékekre,²⁰ a Fejérváry Gábor gyűjteményében lévő elefántcsont faragványokra,²¹ vagy utóbbi unokaöcsének, Pulszky Ferencnek a korai dolgozataira utalni.²²

¹⁵ Papp: *i. m.* (11. j.) 56–57; Kiss E.: A jászberényi Lehel kürt – kései recenzió néhány elfeledett tanulmányhoz. In: *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjáról.* Szerk. Langó P. Jászfényszaru (2000) 67–82; Kiss E.: Lehel kürtje. In: *Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Szerk. Mikó Á. – Sinkó K. Budapest (2000) 520–526; Selmeczi L.: *Nemzeti ereklyénk, a Jászkürt.* Jászberény (2008) 102–124; Langó P.: A jászberényi Lehel-kürt. In: *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig.* Szerk. Pethő L. Jászberény (2014) 50–65.

¹⁶ A. Shalem: *Die mittelalterlichen Olifante. Die Elfenbeinskulpturen.* Berlin (2014) 322–323.

¹⁷ Kiss: *i. m.* (5. j.) 522–523.

¹⁸ Szerelmey M.: *Magyar hajdan és jelen élethű rajzolatokban magyarázó szöveggel. Döbrentey Gábor, Haeufler József, Horváth Mihály, Henszlmann Imre, Luczenbacher János, Toldy Ferenc, Hazucha Ferencz, s több hazai tudós és műbarát befolyásával kiadja magyar és német nyelven.* Pest (1847).

¹⁹ Sándor I.: Az Athos hegyéről. *Sokféle* 1 (1879) 121–127; Sándor I.: A mostani kelő Pénznek Neveiről s Kezdetéről. *Sokféle* 7 (1801) 98–102; Papp: *i. m.* (11. j.) 63.

²⁰ Kubinyi M.: A Magyar Nemzeti Múzeum görög kéziratjai. *AntTan* 1 (1954) 275–280 (kül. 276); Mikó Á.: Görög nyelvű evangéliumos könyv. In: Mikó: *i. m.* (12. j.) 248–249; Torbágyi M. J.: II. Basileos és VIII. Konstantinos solidusa. In: Mikó: *i. m.* (12. j.) 308; Torbágyi M. J.: Manuél-nomisma. In: Mikó: *i. m.* (12. j.) 308.

²¹ Szentesi E.: Egy másik gyűjtemény. Varsányi János rajzai Fejérváry Gábor elefántcsont faragványairól. In: Mikó: *i. m.* (12. j.) 32–44; H. Rufus-Ward: Typecasting Byzantium: Perpetuating the Nineteenth-Century British Pro-Classical Polemic. In: Marciniak – Smythe: *i. m.* (14. j.) 153–168.

²² Pulszky F.: *Pulszky Ferenc kisebb dolgozatai.* Budapest (1914) 70; 84; 140–144; 155; 162–173; Marosi E.: Az óságarát múzeumigazgató. Pulszky és Bizánc művészete. In: *Pulszky Ferenc*

A görög szabadságharc Bizánc-képe és a görögországi bizánci műkincsek sorsa a 19. század középső harmadában

A Nikolaosz Szkufasz és társai által alapított Baráti Társaság a szervezet megalapításakor még Bizánc újjáélesztésén gondolkodott és az ortodox keresztény nemzeti egység kialakítása volt a közösség egyik fő hívószava.²³ A görög szabadságharc kitörését követően azonban ez a „fanaóriták Bizánca” a háttérbe került.²⁴ A német és angol filhellénizmus és a szabadságharc során kialakult rokonszenv az ókori Hellaszt helyezte előtérbe, a Homérosztól Aristotelésig tartó esztétikai mércéjével és a klasszikus tárgyi hagyatékával.²⁵ A klasszicista előképből is táplálkozó érdeklődés és megbecsülés,²⁶ valamint a romantikus korszellem (Lord Byron,²⁷ Shelley hatása,²⁸ a korabeli képzőművészek: például Louis Doupré,²⁹ Eugène Delacroix festményei) mind az ókori emlékek előtérbe kerülésének

---

(1814–1897) emlékére. Szerk. Marosi E. – Laczkó I. – Szabó J. – Tóthné Mészáros M. Budapest (1997) 50–54.

- ²³ M. Hatzopoulos: From Resurrection to Insurrection: ‘Sacred’ Myths, Motifs, and Symbols in the Greek War of Independence. In: *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797–1896)*. Eds. R. Beaton – D. R. Marios. London (2009) 81–93 (kül. 81–87).
- ²⁴ A. Pippidi: Byzance des Phanariotes. In: *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l’époque moderne et et contemporaine*. Éd. O. Delouis – A. Couderc – P. Guran. Atènes (2013) 117–129.
- ²⁵ G. W. Most: Filhellénizmus, kozmopolitizmus, nacionalizmus. *Ókor* 5 (2006/1) 39–43; S. Marchand: What the Greek Model Can, and Cannot, Do for the Modern State: the German Perspective. In: Beaton – Marios: *i. m.* (23. j.) 33–42 (kül. 33–36); A. Stouraiti: Collecting the Past: Greek Antiquaries and Archaeological Knowledge in the Venetian Empire. In: *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*. Ed.: D. Tziouvas Oxford (2014) 29–46.; G. Ceserani: The Provenance of Greek Painted Vases: Disciplinary Debates and Modern Identities in the Early 19th Century. In: *Ancient Monuments and Modern Identities: A Critical History of Archaeology in 19th and 20th Century Greece*. Eds. S. Voutsaki – P. Cartledge. London – New York (2017) 24–40.
- ²⁶ A kérdés hatalmas szakirodalmából újabban: M. O’Dwyer: Antiquity and the Grand Tour Portrait: Rethinking the Significance of Pompeo Batoni’s Use of Classical Sculpture, 1753–1762. In: *Antiquity and Enlightenment Culture New Approaches and Perspectives*. Eds. F. Loughlin – A. Johnston. Leiden – Boston (2020) 83–103; M. Al Jamil: Hidden Dimensions and Elusive Forms in Johan Zoffany’s Charles Townley and Friends in his Library at Park Street, Westminster, 1781–1783, 1798. In: Loughlin – Johnston: *i. m.* (26. j.) 104–128; M. Dieli: The Enlightenment and the Teaching of Ancient Greek Grammar in Greece. In: Loughlin – Johnston: *i. m.* (26. j.) 173–192.
- ²⁷ G. Manopoulos: To ‘Grand Tour’ του Thomas L. Donaldson ή ποιος ταύτισε και ερεύνησε πρώτος τη Δωδώνη. In: *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*. Ιωάννινα (2012) 371–396 (kül. 371).
- ²⁸ R. Beaton: Re-imagining Greek Antiquity in 1821: Shelley’s Hellas in its Literary and Political Context. In: Tziouvas: *i. m.* (25. j.) 47–58.
- ²⁹ S. L. Dyson: *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Haven – London (2006) 67.

az irányába hatott.³⁰ A modern görög állam megteremtése során, majd a királyság kezdeti időszakában szintén ezt a képet kívánták erősíteni a hazafiak, ami jól kapcsolódott a Herder és Fichte által is hangsúlyozott primordalista szemlélethez. Az így kialakult legitimációs törekvések nyomán az ókori múlt emlékeinek a megőrzésére tett gyakorlati lépések már a szabadságharc alatt megkezdődtek.³¹ 1829-ben pedig Aeginában Joannisz Kápodisztriasz kormányzósága alatt felállították a Nemzeti Múzeumot is.³² A királynak jelölt Wittelsbachi herceggel, Ottóval érkező bajor tudós és politikus Georg Ludwig von Maurer megalkotta az első örökségvédelmi törvényt 1834-ben,³³ míg az ezt megelőző évben már létrejött az ásatásokkal, a tárgyi hagyatékkal foglalkozó Régészeti Szolgálat.³⁴ A törvények és a szabályozások előremutatók voltak, azonban a tettek számos esetben elmaradtak az ideáktól. A polgárháború során még az Akropoliszt is megrongálták olyan fegyveres kalandorok, akik egy idő után már csak a maguk hasznát keresték, ahogy a felkelőktől sem állt távol – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan –,³⁵ hogy a kezükbe került antik szobrokat jó pénzért továbbadják külföldi kereskedőknek.³⁶ Később pedig éppen a támogató külföldi nagyhatalmak nyomására kellett lazítani a műemlékvédelmi és ásatási törvényt, akik saját

³⁰ M. Miliori: Europe, the Classical Polis, and the Greek Nation: Philhellenism and Hellenism in Nineteenth Century Britain. In: Beaton - Marios: *i. m.* (23. j.) 65-77; I. Fatsea: The Reception of J. J. Winckelmann by Greek Scholarship during the Formative Stage of the Modern Greek State (1832-1862). In: Voutsaki - Cartledge: *i. m.* (25. j.) 63-76.

³¹ 1825-ben a forradalmi kormány belügyminisztere rendeletet adott ki a régiségek megőrzéséről és az iskolákhoz rendelte ezeket a gyűjteményeket, ezáltal az iskolák jelentették a múzeumok alapjait. (A. Gazi: Displaying Archaeology Exhibiting Ideology in 19th and Early 20th Century Greek Museums. In: Voutsaki - Cartledge: *i. m.* (25. j.) 95-116 [kül. 99]) 1827-ben pedig a Nemzetgyűlés betiltotta a régiségkereskedelmet. Vö.: E. Protopsaltis: *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της Επανάστασης και του Καποδίστρια*. Athen (1967) 30.

³² D. Voudouri: The Legal Protection of Antiquities in Greece and National Identity. In: Voutsaki - Cartledge: *i. m.* (25. j.) 77-94 (kül. 78); Gazi: *i. m.* (31. j.) 94.

³³ Voudouri: *i. m.* (32. j.) 78-79.

³⁴ A. Papoulakou: The Protection of Byzantine Monuments in Athens during the Nineteenth Century According to Documents in the Historical Archive of Antiquities and Restorations of the Hellenic Ministry of Culture. In: *Byzantine Athens: October 21-23, 2016 Byzantine And Christian Museum Athens*. Eds. H. Saradi - A. Dellaporta Athen (2021) 378-395 (kül. 378).

³⁵ A. Zambon: Acquisition et transmission du savoir antiquaire à Athènes à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle. Fauvel et son réseau de sociabilité. *Anabases* 32 (2020) 79-105.

³⁶ A korabeli görögországi illegális műkinzkereskedelemtől összefoglaló jelleggel: E. Psara: *Αρχαιοκαπηλία και παράνομη διακίνηση αρχαιοτήτων τον 19ο αιώνα*. In: *Ιστορίες επί χάρτου. Μορφές και θέματα της Αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Επιμ.: E. Kountouri - S. Masouridi. Athen (2013) 59-63.

múzeumaikba akartak olyan műtárgyakat szállítani,³⁷ amit ők maguk ástak ki az új állam területén.³⁸

A bizánci örökséget azonban sajnos ez az akkori szemmel nézve modern törvénykezés sem védte.³⁹ A végleges fővárosnak kijelölt Athén átépítése hatalmas rombolással járt, melynek elsődleges elszenvedői éppen e késői kor emlékei voltak.⁴⁰ Az állam jelképévé emelt Akropoliszt a klasszikus formájában akarták láttatni,⁴¹ miközben a polgárháború után maradt pusztítás nyomait is el kívánták tüntetni.⁴² Azonban nem csak a Küriakosz Pittakisz és Ludwig Ross által bontásra ítélt középkori erődítés-maradványok estek áldozatul,⁴³ hanem számos templom is.⁴⁴ Így ekkor tűnt el többek közt az építészek védőszentjeként is tisztelt Tamás apostol temploma (Άγιος Θωμάς),⁴⁵ vagy a Szent János tiszteletére

³⁷ Ezen törekvések előzményeire már: Ch. Tsouli: From the Study of Monuments to Collections and Museums. In: *„a dream among splendid ruins...” Strolling through the Athens of Travelers 17th – 19th Century*. Eds. M. Lagogianni-Georgakarakos – Th. Koutsogiannis. Athen (2016) 332–345; J. McK. Camp II: Peiraeus in 1805. In: *Sidelights on Greek Antiquity. Archaeological and Epigraphical Essays in Honour of Vasileios Petrakos*. Eds. K. Kalogeropoulos – D. Vassilikou – M. Tiverios. Berlin – Boston (2021) 411–422.

³⁸ Voudouri: *i. m.* (32. j.) 77.

³⁹ Voudouri: *i. m.* (32. j.) 78–79; A. Papoulakou: Βυζαντινή αρχαιολογία (1833–1899). Διάσωση και προστασία των μεσαιωνικών μνημείων. In: Kountouri – Masouridi: *i. m.* (36. j.) 75–79 (kül. 78).

⁴⁰ Az okokra: M. Kardamitsi-Adami – A. Papanikolaou-Kristensen: Μετατροπή εκκλησιών σε αιθουσες δικαστηρίων. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 118 (2011) 56–66 (kül. 58).

⁴¹ Az Akropolisz korabeli népszerűségére és annak a modern kori térhasználatban is betöltött szerepére jól rávilágít: T. Jenkins: *Keeping Their Marbles: How the Treasures of the Past Ended Up in Museums*. Oxford (2016) 84–104; Vö.: F. Mallouchou-Tufano: The Vicissitudes of the Athenian Acropolis in the 19th Century. From Castle to Monument. In: *Great Moments in Greek Archaeology*. Ed.: P. Valavanis. Athens (2007) 36–53; M. Lagogianni-Georgakarakos: „A dream among splendid ruins...” Strolling through the Athens of travelers, 17th–19th century. In: Lagogianni-Georgakarakos – Koutsogiannis: *i. m.* (37. j.) 31–56; T. Koutsogiannis: The Image of Athens in Modern European Visual Culture: Between Fantasy and Reality - in the Shadow of Antiquities. In: Lagogianni-Georgakarakos – Koutsogiannis: *i. m.* (37. j.) 57–135.

⁴² E. F. Athanassopoulos: Byzantine Monuments and Architectural “Cleansing” in Nineteenth-Century Athens. In: Delouis – Couderc – Guran: *i. m.* (24. j.) 195–218 (kül. 206).

⁴³ Ch. Bouras: *Byzantine Athens, 10th – 12th Centuries*. London – New-York – Athen (2014) 53; T. Tanoulas: The Topography of the Athenian Acropolis Revisited: The Post-Herulian and Frankish Fortifications in the West Slope and the Ducal Residence at the Propylaea. In: Saradi – Dellaporta: *i. m.* (34. j.) 319–334 (kül. 322).

⁴⁴ Athénban a 18. század végéig mintegy 130–140 bizánci templom lehetett. Vö.: Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 202–205.

⁴⁵ A templom helyén Georgiosz Kantakouzenosz herceg házakat épített. A templom bizánci emlékeiről: G. Pallis: *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί,*

szentelt templom (Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης) a Plakán.⁴⁶ A rombolás azonban nem maradt abba, hanem folyamatosan több ütembe zajlott. Jó példa erre talán a Mihály arkangyalnak szentelt templom (Άγιος Ασωμάτος στα Σκαλιά), amelynek egy részét (a narthexet) már 1830 előtt elbontották, majd később (1842-ig) a templom többi részét is, hogy így „szabadítsák ki” Hadrianus könyvtárának a nyugati részét a templom „fogságából”.⁴⁷ A rombolás tovább folytatódott az 1840-es években és később is,⁴⁸ egészen az 1870-es évek közepéig.⁴⁹ A helyzetet jól jellemzi Augustus Mommsen (Theodor Mommsen öccse) Ferdinand Aldenhoven 1841-es itineráriumából kiemelt leírása:

„Miután a törökök 1821-ben feldúlták Athént, az akkor összeomlott templomokat nemcsak hogy nem javították ki, de mivel a templomok és kápolnák száma túlzónak és haszontalannak tűnt, egy 1840 előtt született végzés elrendelte, hogy Athénban ne legyen több tizenkét templomnál és huszonhárom szolgáló papnál; több mint hetven templomot jelöltek ki megsemmisítésre, ezek maradványait a tervezett új székesegyház helyére szállították.”⁵⁰

οδικό δίκτυο και μνημεία. Athen (2009) 287; Bouras: *i. m.* (43. j.) 209–210.

⁴⁶ Ez a Krimben fekvő egykori Gótia, majd később Mangoute-nek nevezett régióhoz kapcsolódó, Szent János tiszteletére szentelt templom, amint arra a neve is utal: Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης. Vö.: Bouras: *i. m.* (43. j.) 219–220. A templom pusztulásáról későbbi adattal: K. Konstantinopoulos: Επιγραφή εκ του ναού του Αγίου Ιωάννου του Μαγκούτη. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1931) 244–255 (kül. 244); N. Panselinou: *Βυζαντινή Αθήνα*. Athens (2004) 49. A templom feliratainak általános történeti jelentőségére újabban: A. Papalexandrou: The Architectural Layering of History in the Medieval Morea: Monuments, Memory, and Fragments of the Past. In: *Viewing the Morea, Land and People in the Late Medieval Peloponnese*. Ed.: S. E. J. Gerstel. Washington (2013) 23–54. (kül. 52); G. Pallis: Remarks on Old and New Middle Byzantine Inscriptions from Athens. In: Saradi – Dellaporta: *i. m.* (34. j.) 173–182. A lelőhely megmaradt emlékeiről lásd még: Εκδ.: M. Sklavou: Μαυροειδή: Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Athen (1999) 120; 175–176.

⁴⁷ Bouras: *i. m.* (43. j.) 165–169.

⁴⁸ Így semmisült meg például 1849-ben Illés próféta temploma (Προφήτη Ηλία Σταροπάζαρου). Vö.: Panselinou: *i. m.* (46. j.) 51–52; Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 214–217. Hasonlóképpen tűnt el 1848-ban a Mihály és Gábor arkangyalok patrocíniumával jelzett templom (Ταξιάρχης του Σταροπάζαρου), amely szintén az egykori római Agorán állt. Bouras: *i. m.* (43. j.) 275–276.

⁴⁹ E. F. Athanassopoulos: Medieval Archaeology in Greece: A Historical Overview. In: *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece: Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory*. Eds. W. R. Caraher – L. J. Hall – R. S. Moore. Coenwall (2008) 15–35 (kül. 16); Panselinou: *i. m.* (46. j.); Ch. Bouras: Byzantine Athens, 330 – 1453. In: *Heaven and Earth – Cities and Countryside in Byzantine Greece*. Eds. J. Albani – E. Chalkia. Athen (2013) 2; 169–179; Bouras: *i. m.* (43. j.) 128–131; Kardamitsi-Adami – Papanikolaou-Kristensen: *i. m.* (40. j.) 65.

⁵⁰ A. Mommsen: *Athenae Christianae*. Lipsiae (1868) 6. Mommsen Aldenhoven negyedszázaddal

Számos esetben pedig már azért került sor a bontásra, mert ezeket az épületeket oly mértékben elhanyagolták, hogy azok maguktól összeroskadtak.⁵¹

Görögország és Athén ekkoriban elsősorban a klasszikus örökség bűvkörében élt, ahogy a fővárosnak kiválasztott ókori polisz helye úgy általában véve is ezt tekintették az ország egyik fontos legitimációs forrásának,⁵² ezért természetesnek tűnt, hogy ezen időszakhoz köthető hagyaték megmentésére fókuszáltak.⁵³ De miért került hátrébb Bizánc eszméje, amikor jól láthatóan a Baráti Társaság létrejöttékor még fontos volt a történelmi emlékezetben? Ehhez egy kicsit érdemes áttekinteni a korabeli eszmetörténeti áramlatokat, amelyek hatással voltak a műemlékekkel kapcsolatos gondolkodásra is.

Az okok és következmények – egy kis eszmetörténeti háttér

A háttérben természetesen a francia felvilágosodás Bizánc-képe, majd pedig annak német és angol recepciója tapintható ki. Voltaire,⁵⁴ Montesquieu,⁵⁵

---

korábbi megjegyzését így folytatta: *Itaque pleraeque quae fuerunt ecclesiae deletae et sublatae sunt, aliarum parietinae exstant et visuntur, aliae integrae manent aut renovatae et pulchrius exornatae. Quare si quis in tractandis antiquorum Atheniensium inscriptionibus haeret et ambigit ubi sint eae aedes propter quas repertae esse dicantur, vetustiorum maxime volumina, descriptiones, adumbrationes, tabulae sunt evolvendae apparatusque non exiguo opus erit ad cognoscenda aedium nomina et situs, quoniam nemo edidit tabulam urbis, qua omnes ecclesias complecteretur. ibidem.* A fentebbi szövegben említett új székesegyház elhelyezkedésére: Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 80.

⁵¹ Ilyen volt például 1884-ben a Szent Szűz temploma (Μεγάλη Παναγία), melyet sokáig megőriztek, majd a romjai 1885-es tűzvész áldozatául esett. A maradványokat a következő évben elbontották, s ekkor láttak hozzá a Hadrianus könyvtár feltárásához, melynek az egykori udvarában volt a templom és a hozzá tartozó kolostor. Jelentőségére: Bouras: *i. m.* (43. j.) 243–244; Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 208–211; H. Saradi: Introduction and Acknowledgments. In: Saradi – Dellaporta: *i. m.* (34. j.) 11–17 (kül. 14); Pallis: *i. m.* (46. j.) 178–182; T. Kollyropoulou – A. Lambropoulou: Hagiography of Athens: the Formation of the Christian Tradition of Byzantine Athens (4th–9th century). In: Saradi – Dellaporta: *i. m.* (34. j.) 212–225. (kül. 212).

⁵² Dyson: *i. m.* (29. j.) 74–75. Maguk a múzeumok kiállításai is részei voltak a korabeli legitimációs propagandának, s alapvetően a külföldiek számára készültek, a helyiek ritkán látogatták azokat. Vö.: Gazi: *i. m.* (31. j.) 109.

⁵³ Lagogianni-Georgakarakos - Koutsogiannis: *i. m.* (37. j.). Jól látható, hogy amikor olyan helyen kívántak építkezni, ahol klasszikus emlékek előkerülése is várható volt, akkor az adott bontási folyamat abbamaradt. Vö.: Kardamitsi-Adami – Papanikolaou-Kristensen: *i. m.* (40. j.) 60.

⁵⁴ A. A. Vasiliev: *History of the Byzantine Empire. 324–1453.* Madison (1952) 6; D. G. Angelov: Byzantinism: The Imaginary and Real Heritage of Byzantium in Southeastern Europe. In: *New Approaches to Balkan Studies.* Eds. D. Keridis – E. E. Bursaç – N. Yatromanolakis. Brassey's (2003) 3–23 (kül. 8).

⁵⁵ G. Ostrogorsky: *A bizánci állam története.* Budapest (2001) 30. Vö.: Vasilev: *i. m.* (54. j.) 7–8.

majd Hegel elítélő véleménye,⁵⁶ illetve Edward Gibbon hatása széles körben és megbélyegző módon hatott a korabeli nemzetközi közvéleményre.⁵⁷ A nyugatias felvilágosodást követő görög gondolkodók pedig átörökítették ezt a hanyatló, negatív vonásokkal jellemzett Bizánc képet. Ebben központi szerepe volt a görög felvilágosodás egyik vezető személyiségének, a párizsi emigrációban élő Adamantiosz Koraisznak. A görög nyelvet is megújító gondolkodó munkáiban megjelentek a franciaországi eszmék. Abszolutista-ellenes álláspontja alapvetően azt a képzetet erősítette, hogy a görögök hanyatlása a római hódítást követően ment végbe, és ennek mélypontja a bizánci császárság volt. A megítélése alapján a török uralom tulajdonképpen a bizánci uralom szerves folytatásaként értékelhető.⁵⁸ Hasonlóan vélekedett a történész Dionüsziosz Pürrosz, Theodorosz Manouszisz, vagy Nikolaosz Szaripolosz is.⁵⁹ Véleményük és a nyugati álláspont általánosságban is hatott a korabeli görög és a fiatal állam területén dolgozó külföldi régészekre, mint például a fentebb már említett bajor Ludwig Rossra,⁶⁰ a szabadságharcos Küriakosz Pittakisra (aki az örökségvédelmi intézmény élén Ross utóda lett),⁶¹ a külügyminiszterként is hivatalt vállaló Rizosz Nerouloszra⁶² vagy az oktatósi

⁵⁶ Hegel állásfoglalását hosszan idézi: Vasilev: *i. m.* (54. j.) 6. Vö.: Angelov: *i. m.* (54. j.) 9.

⁵⁷ Gibbon kapcsán lásd: G. W. Bowersock: *From Gibbon to Auden: Essays on the Classical Tradition*. Oxford (2009) 3–51; Ch. Roberts: *Edward Gibbon and the Shape of History*. Oxford (2014); K. O'Brien (ed.): *The Cambridge Companion to Edward Gibbon*. Cambridge (2018) (mindegyik munkában további hatalmas irodalommal).

⁵⁸ O. Augustinos: Philhellenic Promises and Hellenic Visions: Korais and the Discourses of the Enlightenment. In: *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*. Ed.: K. Zacharia. Aldershot (2008) 169–200 (kül. 171–172). Vö.: Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 17–18.

⁵⁹ M. Hatzopoulos: Receiving Byzantium in Early Modern Greece (1820s–1840s). In: *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l'époque moderne et et contemporaine*. Éd.: O. Delouis - A. Couderc - P. Guran. Atènes (2013) 219–229. A történészek esetében a szemléletváltás Konstantinápoly 1453-as ostromának megítélése kapcsán változott, ebben az esetben kivétel nélkül már Bizánc hősiességéről beszéltek.

⁶⁰ Ed.: N. T. de Grummond (ed.): *An Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*. London - New York (1996) 983; E. Psara: 1834–1863. Ο μορφωμένος Ludwig Ross και ο αυτοδίδακτος Κυριακός Σ. Πιττάκης. Τα πρώτα βήματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. In: Kountouri - Masouridi: *i. m.* (36. j.) 17–21.

⁶¹ Ch. Tsouli: Kyriakos Pittakis: Sincere Patriot, Unwearing Guard and Vigilant Ephor of Antiquities. In: *These Are What We Fought for – Antiquities and the Greek War of Independence*. Eds. M. Lagogianni-Georgakarakos - T. Koutsogiannis. Athen (2020) 266–275; A. M. Thecharaki: *The Ancient Circuit Walls of Athens*. Berlin - Boston (2020) 96–97; Papoulakou: *i. m.* (34. j.) 379.

⁶² Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 18. 14. j. Neroulosz véleményéről lásd még: M. Nystazopoulou-Pelekidou: Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον

miniszterként is tevékenykedő Alexandrosz Rangaviszra.⁶³ A Bizánccról alkotott képük jelentős szerepet játszott az említett tisztogatásban. A késő antik és középkori államalakulat egykori meglétének negligálása nem csak a műemlékek elbontását jelentette, hanem azt is, hogy az egyetemi történelemoktatásban is mellőzött volt.⁶⁴ Ekkoriban a történelem megőrzésével foglalkozó gondolkodók jelentős hányada Görögországban a felejtésre érdemes dolgok közé helyezte a múlt ezen ezredéves szakaszát.

A változás csak lassan, lépésenként következett be a korabeli görög gondolkodásban. Az Ottó király környezetében tevékenykedő külföldi tanácsadók egy részének már az akropoliszi építkezések kezdetén sem tetszett ez a nagyfokú rombolás. Közéjük tartozott a bajor származású Carl Wilhelm von Heideck altábornagy, a görög szabadságharc hőse, Argolisz kormányzója. A műemlékek iránt is érdeklődő, művészi kvalitásokkal megáldott katona nem csak lerajzolta az egykori bizánci emlékeket,⁶⁵ hanem Ross-hoz fordult segítségért, hogy a purista szemléletű Leo von Klenze építészeti terveinek gátat szabjon. Felzúdulásának hatására 1837-ben papíron már egy olyan rendelkezés is született, amely védte a középkori emlékeket is.⁶⁶

A Bizánc elfogadását segítő hatások eredője egy külföldi tudós munkásságára adott válaszként jelentkezett. Jakob Philipp Fallmerayer osztrák tudós munkája hatalmas felháborodást váltott ki a kortárs görögök körében.⁶⁷ A neves szakember *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* című munkájában megfogalmazott álláspontja, mely szerint az ókori görögök a középkorban kihaltak, s a helyükre a középkorban szlávok és albánok kerültek, sértette a magukra az ókori Periklés leszármazottaiként tekintő görögök önérzetét.⁶⁸ Fallmerayer elképzelése hatalmas vitákat váltott ki, mely nem csak Görögországban, hanem

---

Διονύσιο Ζακυθηνό. In: *Σύμμεικτα: τόμος ένατος; Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού*. Επιμ.: Ν. Moscona. Athén (1994) 153–176 (kül. 160–161).

⁶³ Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 18. 16.j.

⁶⁴ V. Karamanolakis: *The University of Athens and Greek Antiquity (1837–1937)*. In: Tziouvas: *i. m.* (25. j.) 113–127 (kül. 118–120).

⁶⁵ Bouras: *i. m.* (43. j.) 20; 165; Tanoulas: *i. m.* (43. j.) 331.

⁶⁶ Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 206–207.

⁶⁷ Fallmerayer egykorú magyarországi recepciójára lásd: Trefort Á.: *Emlékbeszéd Fallmerayer Jakab Fülöp M. Akad. külső levelező tag felett. Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 10/12 (1863).

⁶⁸ A kérdéstről áttekintő jelleggel: C. Märkl – P. Schreiner (Hrsgg.): *Jakob Philipp Fallmerayer (1790–1861). Der Gelehrte und seine Aktualität im 21. Jahrhundert. Konferenz der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Kommission für interdisziplinäre Südosteuropaforschung der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (München, 6. Juni 2011)*. München (2013).

Európa számos tudományos műhelyében viharokat kavart. A szellemi kihívásra Konzstantinosz Paparregopoulosz alapvető történeti összefoglalásokban válaszolt,⁶⁹ míg Pittakisz a tárgyi kultúra emlékeinek az addigi görög gyakorlattól eltérő, újfajta gyűjtésével reagált az osztrák tudós téziseire.⁷⁰ Byron egykori barátja részben talán ennek hatására is – bár Bizáncot elutasította – a keresztény templomok megőrzésének lehetőségét számos műemlék esetében mérlegelte, igyekezett az oltárt és a templom helyét beépítetlenül megőrizni, valamint a templom legfontosabb köemlékeit a lebontott emlékek esetén is múzeumba deponálni.⁷¹ A történeti kutatások során Paparregopoulosz először az 1843-as munkájában válaszolt a felmerült hipotézisre, majd a későbbi monográfiásorozata is részben ennek hatására született.⁷² Az így kialakult vita végül nem várt lendületet adott a bizánci emlékek megmentésének is.⁷³

A változás és Bizánc görög szempontú elfogadásának másik eredője nem közvetlenül Fallmerayerhez kapcsolódott, hanem a osztrák szakember tételeinek nemzetközi népszerűségéhez, és jóval hosszabb kifutású volt, mint a közvetlen vita és az ahhoz kapcsolódó kezdeti reakciók. A görög történetírók ennek kapcsán kezdték másként látni és láttatni a görögöshöz kapcsolható későantik és középkori múltat. A korábban hangsúlyozott eredet mellett egyre nagyobb szerephez jutott a folytonosság (a megmaradás és továbbélés) általános eszméje. A Bizánccal kapcsolatos nem emlékezés helyett egyre inkább azon történeti, nyelvi és tárgyi források vizsgálatára terelődött a hangsúly, amelyek ezt az új szempontot helyezték a középpontba. A fő programalkotó a már említett isztambuli bankárcsaládból származó Konzstantinosz Paparregopoulosz volt.⁷⁴ A hozzá köthető hatalmas ívű történelmi tablók alakították ki a görög

⁶⁹ Y. Hamilakis: *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford (2007) 115–116; I. Zelepos: München: Rezeption durch Reaktion. Zur Bedeutung Fallmerayers für den griechischen Nationaldiskurs im 19. Jahrhundert. In: Märtil – Schreiner: *i. m.* (68. j.) 133–141 (kül. 137–140).

⁷⁰ Kettejük találkozására (1833) és vitájára a katonaszentekről elnevezett kolostorhoz (Άγιοι Ανάργυροι) kötött koholt szöveg kapcsán: E. Skopetea: Φαλμεράειν Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους. Athen (1997) 53–59.

⁷¹ Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 207.

⁷² Az 1843-ban kiadott értekezésére (Περί της εποικίσεως σλαβικών τινών φυλών εις τήν Πελοπόννησον) lásd: http://users.uoa.gr/~nektar/history/2romanity/slavic_tribes_moreas.htm (utolsó megnyitás: 2022. március 10.)

⁷³ F. Spathidou: *Η βυζαντινή τέχνη στον ελληνικό τύπο του 19ου αι. μ.Χ.* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (2010) 82–83. (doktori értekezés)

⁷⁴ Paparregopoulosz változó viszonyát a bizánci történelemhez bemutatta: Karamanolakis: *i. m.* (64. j.) 122–123.

történelem hármas (ókor, középkor, modern időszak) felosztását, amely a görög történelmi tudat folyamatosságáról szóló tézis alapját jelentette.⁷⁵ Az új szövegkiadások gondozásával és a középkori eseményeket részletesen taglaló monográfiák kiadásával az általa teremtett iskola hozzájárult ahhoz, hogy Bizáncot új oldaláról lássák a kortárs görög gondolkodók.⁷⁶ A másik irányból közelített a kérdéshez Szpiridon Zambeliosz,⁷⁷ aki a Jón Akadémián tanult, majd Itáliában jogot végzett és Heidelbergben Hegel tanítványa is volt. Az antikvárius polihisztor szemléletéből adódóan bekapcsolta a bizantinológiai kutatásokba a folkloort és a nyelvészetet. Munkái felhívták a figyelmet a görög népköltészet és népdalok fontosságára, a görög nyelv, mint a bizánci múlttal összekötő elem lényegi voltára. Kiemelt hangsúlyt fektetett az ortodox vallássosság kulturális identitásteremtő és megőrző szerepére is.⁷⁸ Munkásságuk folytatójaként jelentkezett az a Szpüridon Lambrosz, aki forrásfeltáró és kiadó munkáival nem csak Bizánc megismerését segítette elő, hanem politikai szerepvállalásának az idején kezdett határozott formát ölteni a Paparregopoulosz történeti összefoglalásaiból kibontakozó „Nagy Terv” (Μεγάλη Ιδέα) néven emlegetett elképzelés, amely az egykori bizánci - ekkor még Ottomán kézen lévő - területek integrálását vetítette előre, és Anatólia területének egy jelentős hányadát is Görögországhoz kívánta csatolni.

A középkori emlékek előtérbe kerülésével és a megőrzésükre tett újabb erőfeszítésekkel a nyugat-európai tudományosság - így például a francia középkor régészetének egyik megújítója, az 1839-ben Görögországban is kutatásokat folytató Adolphe Napoleon Didron - is hangsúlyozta e korszak értékeinek a megóvását.⁷⁹ A bizánci hagyaték megmentésével kapcsolatos újabb lépést Lüszaandrosz Kautatzoglou építész kiállása jelentette, aki 1850-ben felemelte a szavát az Illés próféta patrocíniummal rendelkező templom megmentése érdekében. Az egykori templom, melynek késő bizánci Mária-freskójára (Παναγία των Καταλωνών) már akkor is úgy tekintettek, mint a középkor

⁷⁵ D. Stamatopoulos: The Western Byzantium of Konstantinos Paparrigopoulos. In: *Imagining Byzantium: Perceptions, Patterns, Problems*. Eds. A. Alshanskaya - A. Gietzen - C. Hadjiafenti. Mainz (2018) 39-46.

⁷⁶ Ostrogorsky: *i. m.* (55. j.) 35.

⁷⁷ Papoulakou: *i. m.* (39. j.) 75.

⁷⁸ Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 19-20; R. Lavagnini: Spiridon zambelios pioniere degli studi di filologia greca medievale. In: *Vie per Bisanzio: VII Congresso nazionale dell'Associazione italiana di studi bizantini, Venezia, 25-28 novembre 2009*. Cura di R. Antonio - B. Andrea - T. Michele Bari (2013) 191-202.

⁷⁹ É. Maraszak: Adolphe Napoleon Didron (Paris 1867 - Hautvilliers 1906). In: *The Routledge Companion to Medieval Iconography*. Ed.: C. Hourihane. London - New York (2016) 47-56.

egyik kiemelkedő emlékére, sajnos elpusztult, s egyedül a nevezett festmény maradt meg.⁸⁰ Kautatzoglou érvelésében arra is felhívta a figyelmet, hogy a görögökhöz lépest még az Oszmán Birodalom is kíméletesebb a bizánci régiségekkel, amit mi sem bizonyít jobban, mint az ekkor végbemenő restauráció a konstantinápolyi Szent Bölcsesség Székesegyházon.⁸¹ A változáshoz elvezető kiutat sajnálatos módon mégis csak egy pusztítás okozta. 1875. június 21 – szeptember 20. között került sor az Akropolisz kapuépületéhez tartozó középkori Frank (Velencei) torony lebontására.⁸² Az építmény elpusztítása,⁸³ melyet még II. Mohamednek sem sikerült lerombolnia, hatalmas tiltakozást váltott ki,⁸⁴ mivel az nem csak Athén „frank” uralmát jelképezte, hanem a város középkori maradványainak egyik legkiemelkedőbb alkotásának is számított. Hiányával a korabeli látkép is alapvetően megváltozott.⁸⁵ Ezt követően hasonló látványos rombolásra már nem került sor, azonban a korszak 1899-es végleges szabályozásáig még számos kevésbé látványos emléket pusztítottak el.⁸⁶

A bizánci emlékek megítélése a 19. század második felében Magyarországon

Magyarországon a „bizánci” teljesen másként hangzott az 1850–1880-as években, mint Görögországban. Ennek oka nem az volt, hogy a magyar régiségkutatók valamilyen pozitív Bizánc-képet alakítottak volna ki maguknak. Azt, hogy ezt bárki beláthassa, elég talán csak Érdy János leírását elolvasni a nyitraiváncokai „zománcos

⁸⁰ F. Boubolli (Εκδ.): *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*. Athen (2004) 255.

⁸¹ Athanassopoulos: *i. m.* (42. j.) 216–217; Vö.: C. Mango: *The Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*. Washington (1962); N. B. Teteriatnikov: *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*. Washington (1998).

⁸² Papoulakou: *i. m.* (34. j.) 380–381.

⁸³ Joggal emelik ki a modern kutatások, hogy a Parthenónt elpusztító időszak a 17–19. század vége közé eső korszak volt, nem az azt megelőző korok. Vö.: Papoulakou: *i. m.* (34. j.) 380. 10. j. Az épület lerombolásában tevőleges szerepet vállalt Heinrich Schliemann, mint vállalkozó. Vö.: Dyson: *i. m.* (29. j.) 95; Papoulakou: *i. m.* (39. j.) 76.

⁸⁴ A korabeli Francia Iskola vezetője Émile-Louis Burnouf ugyanúgy a tiltakozásának adott hangot, mint Ferdinand Gregorovius, vagy a neves angol politikatörténész Edward Augustus Freeman. Vö.: Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 21–22.

⁸⁵ F. Mallouchou-Tufano: *From the 19th to the 21st Century: Metamorphoses of the Archaeological Landscape in Athens*. In: *Athens: from the Classical Period to the Present Day (5th century B.C. -A.D. 2000)*. Eds. K. Staikos – M. Korres – C. Bouras. Athens (2001) 308–343 (kül. 322); Mallouchou-Tufano: *i. m.* (41. j.) 15–23.

⁸⁶ Papoulakou: *i. m.* (34. j.) 381.

aranylapok” kapcsán. Ugyanolyan hanyatló, cselszövésektől és árulásoktól terhes Bizánc jelenik meg ebben a történelmi tablóban, mint Gibbon művében.⁸⁷ Az egykori nagyhatalomhoz kapcsolódó emlékek azonban összekapcsolódtak a magyar középkorral, annak is a „dicső magyar foglalással” kezdődő és a „virágzó” Árpád-korral folytatódó szakaszával.⁸⁸ Ebből adódóan ezen emlékek az egykori nagyság visszfényeként hatottak, így különösen érdekesek és szélesebb érdeklődés által kísért régiségeknek számítottak. Annak ellenére, hogy az említett korszak vonatkozásában a bizánci művészet kiemelt szerepét hangsúlyozták a magyar régészek, mégis úgy vélték, hogy ezek az emlékek egyáltalán nem voltak befolyással az egykori magyarság kulturális fejlődésre.⁸⁹ Az elképzelést a kor majd mindegyik jelentősebb szaktekintélye osztotta, még a bizánci emlékek iránt mélyebb és a kortársaknál átfogóbb érdeklődést tanúsító Henszlmann Imre is.⁹⁰ Az egyetlen kivétel talán Pulszky Ferenc volt, aki a képrombolás időszakájában is azt látta, hogy a „byzanczi művészet, a birodalom hanyatlása mellett is magasra emelkedett” és érdemben befolyásolta az európai „uj művészet csiráit”.⁹¹

⁸⁷ Érdy J.: Nyitra-Ivánka területén 1860. és 1861. évben kiszántott byzanti zománczok, a XI. századból. *ArchKözl* 2 (1861) 67-78 (kül. 67-72).

⁸⁸ Ezt a szempontrendszert tükrözte már Szabó Károly történettudományi szempontú székfoglaló előadása is a Magyar Tudományos Akadémián: Szabó K.: Bíborban született Konstantin császár munkái, magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő, A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye* 1 (1860) 61-167. A korszak tudománytörténeti hátterére: Langó: *i. m.* (7. j.) 33-36.

⁸⁹ Jól példázta talán ezt Ipolyi Arnold véleménye: „míg építészetünk a nyugati műírányt szerencsésen elsajátítva híven követi, addig az ékszerekre nézve még úgy látszik, kizárólagosan a byzanczi műiskola vagy csak vásár bírt befolyással, – de nem csak nálunk, hanem nagybárá a többi Európában is. Nincs is ezen befolyásnak mélyebb nyoma hazánkban mint másutt; de talán okunk sincs e felett bánkódnunk. Byzancz műgazdagsága, ügyes technikája kitűnő volt; és természetes, hogy Magyarországnak a kelet-római birodalommal szoros viszonyánál fogva, az ékszerek, drágakelmék és díszeszközök onnét jöttek hozzánk által; sőt kétségtelenül egyes művészek s nyilván ezek közt építészek is. De ezek nyomát emlékeinken hasztalan keressük. Magyarország, úgy látszik, azonnal léte kezdete óta a legbensőbb viszonyba lépett a nyugatnak szellemi életével, és nemzetünk fogékony lelkületét könnyen áthatotta ennek, a megmerevedett byzanczi művészet ellenében élénken fejlődő eleven műíránya akkor, midőn már úgy is a műírányok nem kelettől nyugatnak, de nyugattól keletnek indultak. S ezt tanúsítja árpádkori emlékszerű építészetünknek első korszaka is.” Ipolyi A.: A középkori emlékszerű műépítészet Magyarországon. *Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 10/8 (1862) 13. Vö.: Ipolyi A.: *Magyar Régészeti Repertorium. ArchKözl* 2 (1861) 187-282 (kül. 193-195).

⁹⁰ Utóbbi kapcsán lásd pld.: Henszlmann I.: Tanulmányok a középkori román építészeti Chronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. *ArchKözl* 4 (1864) 65-98. (kül. 92); Henszlmann I.: *A bécsi 1873. évi világ-tárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya.* Budapest (1876) 138-139.

⁹¹ Pulszky: *i. m.* (22. j.) 155. Vö.: Marosi: *i. m.* (22. j.) 53.

A Bizánci Birodalomról alkotott kedvezőtlen képet azonban ellensúlyozta a Kárpát-medencei kisleletekben feltűnő és a Bizánci Birodalomhoz kapcsolódó tárgyak sora. Mindez nem csak a kisleletek vonatkozásában nyújtott előrelépést (azonban kétség kívül ezen emlékcsoport esetében volt a leglátványosabb), hanem az ikonográfiai párhuzamok bemutatására és az épített örökség kapcsán meglévő párhuzamok ismertetésére is sor került.⁹² Azonban míg az építészeti maradványok esetében a Kárpát-medencei jelenségeket nem tekintették bizáncinak, addig a kisleleteknek az egykori Birodalomból való származtatásához nem fűződött kétség. Ezen emlékek tekintetében a magyarországi régészet hosszú ideig fontos referenciapontnak számított, amit mi sem jelez jobban, mint az, hogy még László Gyula 1937-es Harriseion-ösztöndíjjal tett görögországi látogatása alkalmával is a fiatal magyar szakember segített elkülöníteni Gladys R. Davidsonnak a korinthoszi ásatás bizánci kisleleteit.⁹³

Az egyik legjelentősebb eredmény a 19. századi magyar kutatásban az volt, amikor Pulszky Ferenc éppen a bizánci éremleletek segítségével elkülönítette az avar kori leletanyagot a kora középkori Kárpát-medence tárgyi hagyatékában.⁹⁴ A már említett Monomachos-korona előkerülése nemzetközi tekintetben is

⁹² Az épített emlékek kutatása kapcsán lásd: Römer F.: Román- és átmenetkorú építmények hazánk területén. *ArchKözl* 10 (1871) 1–61 (kül. 20). A kérdés kutatástörténeti vonatkozásait áttekintő jelleggel érinti: M. Takács *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im früharpádenzeitlichen Ungarn*. Mainz (2018) 25. A bizánci építészetről a konstantinápolyi utazását követően Henszlmann Imre tartott előadást a Magyar Tudományos Akadémián: az előadásról beszámol Toldy F.: Titoknoki jelentés az Akadémia 1864–65. munkálkodásáról. *Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 11/5 (1864) 10–19 (kül. 14). Henszlmann véleményére lásd: Henszlmann I.: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú műemlékeinek rövid ismertetése*. Budapest (1876) 2. Az egykori Konstantinápoly és Görögország bizánci emlékeiről lásd még Pulszky F.: Úti vázlatok. *Budapesti Szemle* 10 (1876) 1–27; 258–286; Pulszky F.: Úti vázlatok. *Budapesti Szemle* 11 (1876) 63–86.

⁹³ G. R. Davidson: *Corint XII. The Minor Objects*. New Jersey (1952) 268. 38.j. A kötetben megjelenő magyar leletekre vonatkozó utalások is László hatását tükrözik. László Gyula utazásának háttéréről lásd: Balassa I.: László Gyula életútja. In: *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Szerk. Balassa I. – László E. Budapest (2001) 9–135 (kül. 43).

⁹⁴ Pulszky F.: A magyarországi avar leletekről. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 3 (1874). A bizánci érmek jelentőségére lásd még: Römer F.: Érmészeti adalékok. *ArchÉrt* Rf. 4 (1870) 133–136 (kül. 134–136); Römer F.: Érmészeti adalék. *ArchÉrt* Rf. 5 (1871) 188–191 (kül. 189); Römer F.: Érmészeti adalék. *ArchÉrt* Rf. 6 (1872) 21–23 (kül. 22); Henszlmann: *i. m.* (92. j.) 11; Römer F.: Érmészeti adalékok. *ArchÉrt* Rf. 11 (1877) 59–60; Czobor B.: Hazai Adatok az Archaeológiához. *ArchÉrt* Rf. 14 (1880) 140–152 (kül. 142); Hampel J.: Hazai adatok az archaeológiához – Éremgyűjtemény. *ArchÉrt* Úf. 2 (1882) 154–156. (kül. 155). Vö.: Bóna I.: A XIX. század nagy avar leletei. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1982–83) 81–160 (kül. 81–82); Prohászka P.: Középkori bizánci érmek Komárom-Esztergom megye nyugati részéből. *NumKözl* 114–115 (2015–2016) 177–182.

szenzációnak számított⁹⁵ és nagymértékben segítette a 11. századi bizánci anyagi kultúra általános értékelését. A magyar szakemberek körében külön figyelmet kapott a zománcdíszítések technológiai rendszerű klasszifikációja és a bizánci zománcművesség emlékeinek elemzése.⁹⁶ A kisméretű tárgyak közül a keresztek elemzését érdemes kiemelni, melyek gyűjtése és értékelése már ekkor is összekapcsolódott a magyarság keresztény térítésével,⁹⁷ melynek egyik kiindulópontját a korabeli kutatás is már Bizánchoz kötötte.⁹⁸ A korabeli kutatások kiterjedtek a bizánci viselet rövid ismertetésére és a román kori magyar kőfaragványok ikonográfiai előképeinek a bemutatására is.⁹⁹

A magyar kutatásban meglévő fontosabb álláspontok nem nélkülözték a korabeli német és francia nyelvű szakirodalom használatát, az azokban meglévő megállapítások recepcióját.¹⁰⁰ Nyomon követték az olyan nagy ásatásokat is, mint a németek által vezetett olümpiai feltárások, s hírt adtak az ott előkerült középkori nyomokról is,¹⁰¹ ahogy arról is beszámoltak, miként bontatták el a német kutatók ezeket az emlékeket.¹⁰² A korszak vezető hazai szakemberei jól ismerték tehát a meghatározó társadalomtudományos álláspontokat, így például Jakob Philipp Fallmerayer véleményét,¹⁰³ ahogy tisztában voltak azzal is, hogy milyen rombolás ment végbe Görögországban.¹⁰⁴ Ez utóbbira jó példa Pulszky Ferenc sommás megállapítása:

⁹⁵ Henszlmann (1876): *i. m.* (90. j.) 56.

⁹⁶ Érdy: *i. m.* (87. j.) 74-77; Henszlmann (1876): *i. m.* (90. j.) 83-90; Pulszky K.: Magyarhoni sodrony-zománccsosz kelyhek. *ArchÉrt* Rf. 14 (1880) 11-28. Későbbi ilyen jellegű 12. századra keltezett Kecskemét-Pusztatemplom lelőhelyről előkerült emlék kapcsán: Pulszky F. Adatok a hazai archaeológiához. *ArchÉrt* Rf. 14 (1880) 211-252 (kül. 230-231).

⁹⁷ Ebenhöch F.: Románkori oltárkereszt. *ArchKözl* 11 (1871) 108-113. Rómer Flóris ilyen jellegű kutatásairól lásd: Prohászka P.: 10. századi feliratos bizánci ereklyetartó mellkereszt Vecsés-Alsóhalompusztáról (Pest megye). *FoliaArch* 55 (2011-2013) 193-205.

⁹⁸ Asbóth O.: A szlávság a magyar keresztény terminológiában. *NyelvtudKözl* 18 (1883) 321-427. (kül. 346); Hummer N.: A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt. *KatSzeml* 9 (1895) 537-596; 726-803. Vö.: Sztripszky H.: *Jegyzetek a görög kultúra Árpádkori nyomairól*. Budapest (1913).

⁹⁹ Henszlmann I.: *Pécsnek régiségei III. rész: Első és második függelék a pécsi székes-egyház magán-iratához és a pécsi ó-keresztény sír-kamra*. Budapest (1873) 173-191.

¹⁰⁰ Példaként: Érdy: *i. m.* (87. j.) 73; 75; Henszlmann: *i. m.* (99. j.) 173-190; Pulszky K.: *i. m.* (96. j.).

¹⁰¹ Pulszky F.: Az olympiai ásatások. *ArchÉrt* Rf. 13 (1879) 209-218 (kül. 211-212).

¹⁰² Sz...y: Az olympiai ásatások. *ArchÉrt* Rf. 12 (1878) 126-127 (kül. 126).

¹⁰³ Trefort: *i. m.* (67. j.); Pulszky: *i. m.* (92. j.) 2.

¹⁰⁴ Csaplár B.: Keresztény archaeologiai kutatások Hellaszban, különösen Lampakis György íly irányzatú törekvései. *KatSzeml* 5 (1891) 828-835.

„Tanúi voltunk az új görögök tapintatlan belviszályainak, melyek óriási aspirációik mellett oly kisszerűeknek jelentek meg, hogy a politikai világ egyszerűen elvonta figyelmét a görög néptől, annál is inkább, minthogy az régi dicső emlékeinek felásatása s a meglevők megtartása és felállítása iránt alig tanúsított érzéket, pedig ez biztosította volna legjobban a művészek és írók, s általuk a művelt világ rokonszenvét.”¹⁰⁵

A magyar kutatás fentebb jellemzett, a nyugati irányvonalakat követő tudományos érzékenysége azt is jelentette, hogy amikor a német és francia nyelvű kutatás Bizánc-képe változott a 19. század második felében, úgy a magyar szakemberek szemében is egy jóval összetettebb Bizánc-percepció kezdett meghonosodni. Ennek az egyik első mozzanata mindenképpen még az 1860-as évek végére esett, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve teljes terjedelmében adta közre a Múze-i Humayun osztrák származású igazgatójának Philip Anton Dethiernek az értekezését, amely a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratában talált *Augustaionon* egykor felállított lovasszobor értékeléséről szólt.¹⁰⁶ Ez a dolgozat jól mutatja, hogy nem csak befogadója, de helyenként alakítója is volt a 19. század második felében az európai és angolszász kutatás pozitívabb Bizánc-képének a magyar kutatási környezetet.

A görögországi bizánci régészet megszületése, Georgiosz Lampakisz tevékenységétől a nemzetközi régészeti iskoláig

E párhuzamos ismertetésben térjünk most vissza Görögországba. Az 1880-as évek első felére ugyanis kezdett megváltozni a régészetben is a bizánci idősakkal szemben addig képviselt elutasító magatartás. Ennek hátterében részben egy olyan új kutatási trend állhatott, amely Rómához kötődött. IX. Pius pápasága során a katolikus egyház a régészeti emlékek megmentése felé fordult, hogy

¹⁰⁵ Pulszky: *i. m.* (92. j.) 2.

¹⁰⁶ Ph. A. Dethier: Augusteon vagy Nagy-Jusztinián óriás lovasszobra barna rézből. *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 11/10 (1868). A szobor értelmezéséről lásd még: Ph. W. Lehmann: Theodosius or Justinian? A Renaissance Drawing of a Byzantine Rider. *ABul* 41 (1959) 39-57; C. A. Mango: *The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*. København (1959) 174-179; Eds. A. Cameron - J. Herrin: *Constantinople in the Early Eighth Century The Parastaseis Syntomoi Chronikai. Introduction, Translation and Commentary*. Leiden (1984) 262; M. M. Mango: The Porticoed Street at Constantinople. In: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*. Ed.: Nevra Necipoğlu. Leiden - Boston - Köln (2001) 29-51 (kül. 33; 47-49); J. Kostenec: *Walking Thru Byzantium: Great Palace Region*. Istanbul (2007) 96-99.

ezzel is saját helyzetét erősítse az egységesülő Itáliában.¹⁰⁷ Ennek során került sor az 1850-es évektől a Pontificia Commissione di Archeologia Sacra felállítására és a kora keresztény régészet fellendülésére. Olyan kiváló mesterei voltak ennek a tudományterületnek a korabeli Rómában, mint Giovanni Battista de Rossi, majd Franz Xaver Kraus és Joseph Wilpert.¹⁰⁸ Rossi munkássága széles körben népszerűvé tette a keresztény emlékek iránti érdeklődést,¹⁰⁹ valamint ennek hatására megújult a bizánci régészeti kutatás is.¹¹⁰ A fiatal Athénben teológiai fakultást végző Georgiosz Lampakisz éppen ebben az időszakban került Németországba, ahol Münchenben, Lipcsében, Berlinben tanult,¹¹¹ majd végül 1884-ben Erlangenben doktorált a Daphni-kolostor keresztény régészeti emlékeiről írt értekezésével.¹¹² A mélyen vallásos Lampakisz tanulmányainak lezárását követően komoly támogatóra talált, John Patrick Crichton-Stuart Bute harmadik márkija személyében.¹¹³ A márki, aki katolikus hitre tért, és ezzel megbotránoztatta a viktoriánus kori Angliát, a kor egyik leggazdagabb főrangú mecénása volt és örömmel támogatta a keresztény szellemiségű régészeti kutatásokat,¹¹⁴ így Lampakisz dél-itáliai útját is.¹¹⁵ 1883-ban az Athénbe visszatérő Lampakisz

¹⁰⁷ J. B. Erenstoft: *Controlling the Sacred Past: Rome, Pius IX, and Christian Archaeology*. Diss. State University of New York at Buffalo 2008. Ann Arbor: UMI, 2008. 3320468. 149–193; G. Capitelli: *L'archeologia cristiana al servizio di Pio IX: 'la catacomba in fac-simile' di Giovanni Battista De Rossi all'Esposizione Universale di Parigi del 1867*. In: *Martiri, santi, patroni: per una archeologia della devozione. Atti X Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana Università della Calabria*. Cura di: A. Coscarella - P. De Santis. Calabria (2012) 555–566.

¹⁰⁸ G. R. Parpulov: *De Rossi's School' and Early Christian Iconography, ca. 1852–1894*. *Journal of Art Historiography* 19 (2018).

¹⁰⁹ Rossi működése mellett, a róla szóló szakirodalomra is részletes irodalmi tájékoztatást nyújt: M. Ghilardi: *Giovanni Battista de Rossi, Pio IX e le catacombe di San Callisto in un gesso dimenticato di Aniceto Marinas*. *StudRom* 60 (2012) 277–291. A kérdésről lásd még: G. Gasbarri: *Riscoprire Bisanzio Lo studio dell'arte bizantina a Roma e in Italia tra Ottocento e Novecento*. Roma (2015) 23–39. Rossi munkásságát, illetve annak kortárs recepcióját a szakemberek (pld. Henszlmann Imre, Czobor Béla, Hampel József) is ismerték. Vö.: Hampel J.: *G. B. de Rossi emlékére*. *ArchÉrt Úf.* 16 (1896) 174–175.

¹¹⁰ Gasbarri: *i. m.* (109. j.) 23–54.

¹¹¹ A korszakban a görög régészek képzése általában Németországhoz kötődött. Vö.: A. Gazi: *Archaeological Museums in Greece (1829–1909): The Display of Archaeology*. Leicester (1993) 108.

¹¹² A munka később görögül jelent meg: G. Lampakis: *Χριστιανική αρχαιολογία της Μονής Δαφνίου*. Athen (1889).

¹¹³ Csaplár: *i. m.* (104. j.) 830.

¹¹⁴ J. Patrick: *Third Marquess of Bute, K.T. (1847–1900): A Memoir*. London (1921) 99–111.

¹¹⁵ M. A. Khriszosztomosz: *Γεώργιος Λαμπάκης. Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 11 (1924) 2–73.

programadó tanulmánya hatalmas lelkesedést váltott ki a görög közéletben.¹¹⁶ Maga Lampakisz a tudatosan keresztény régészetről beszélt, és e szellemi örökségnek Krisztustól máig tartó oszthatatlanságát és fontosságát hangsúlyozta.¹¹⁷ Görögországban ekkor már I. György volt a király, az oldalán egy Romanov hercegnőből lett királynéval, Olga Konsztantyinovnával, aki ortodox hitéből adódóan is hamar Lampakisz segítségére sietett.¹¹⁸ Az 1884-ben véglegesen hazatérő szakember kezdeményezésére alakították meg a Keresztény Régészeti Társaságot (Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία), melyhez számos, a korabeli közéletben jelentős szerepet játszó személy is csatlakozott.¹¹⁹ A társaság kijelölt feladata a keresztény műemlékek dokumentálása, a kistárgyak és a maradványok összegyűjtése volt.¹²⁰ Munkájuk szervesen kapcsolódott a kortárs görögországi kezdeményezésekhez. Ekkoriban már egyre inkább elítélték a korábbi műemlékrombolás gyakorlatát, és ezzel párhuzamosan 1882-ben a Görög Történelmi és Ethnológiai Társaság (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος) pedig már múzeumot is akart létrehozni a görögországi középkori emlékeknek.¹²¹ Lampakisz vállalkozása kezdetben nehézségekbe ütközött, melynek oka alapvetően a pénzhányból adódott. Azt követően, hogy Lampakisz Olga királyné magántitkára lett, majd pedig 1886-ban a Társaság is királynéi védnökség alá került,¹²² amelynek tiszteletbeli tagja lett a görög miniszterelnök, a pénzügyi akadályok is elhárultak. A Társaság ezt követően országos gyűjtést hirdetett a korai keresztény emlékek megmentésére és múzeumba kerülésére, így már akkor több mint 10 000 emlék gyűlt össze. Mindez lehetőséget teremtett, hogy 1892-re tényleg megnyíljon a Keresztény Régészeti Múzeum (Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο) első tárlata.¹²³ Később a tárgyak bemutatására az Athéni Nemzeti Múzeumban alakították ki egy különálló részt.¹²⁴ Lampakisz ezt követően sem

¹¹⁶ Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 22.

¹¹⁷ Papoulakou: *i. m.* (34.j.) 383. 18. j.

¹¹⁸ V.Chorti: *Οι απαρχές της βυζαντινής αρχαιολογίας στην Ελλάδα το παράδειγμα της καταγραφικής διάσωσης και τεκμηρίωσης των μνημείων από τον Γεώργιο Λαμπάκη*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2020 (ΜΑ szakdolgozat kézírata). 28–29.

¹¹⁹ Chorti: *i. m.* (118. j.) 39–40.

¹²⁰ Spahidou: *i. m.* (73. j.) 97–99; Chorti: *i. m.* (118. j.) 27–28.

¹²¹ Spahidou: *i. m.* (73. j.) 82–96.

¹²² Papoulakou: *i. m.* (34.j.) 383. 18. j.

¹²³ Chorti: *i. m.* (118. j.) 43–49. A múzeum létrehozásáról már a társaság megalapításakor döntöttek: Papoulakou: *i. m.* (34.j.) 382. 17. j.

¹²⁴ Ebben a teremben elsősorban a Daphni kolostor emlékeit helyezték el. Vö.: Gazi: *i. m.* (111. j.) 164.

tétlenkedett; mint a királyné titkára, beutazta Görögországot,¹²⁵ az Oszmán Birodalmat, Olaszországot és a Ballkánt, hogy minél több adatot gyűjtsön a bizánci és poszt-bizánci műemlékekről.¹²⁶ Ez a tevékenység hozzájárult ahhoz, hogy 1899-ben módosítsák a műemlékvédelmi törvényt és a „középkori hellén” periódus emlékeit is hathatós védelem alá helyezzék.¹²⁷ A fejlődés ezt követően már nem állt meg, 1911-ben megalakították az Athéni Egyetemen a Bizánci Régészeti és Művészettörténeti Tanszékét,¹²⁸ majd Lampakisz halálának idejére (1914) létrejött az önálló Bizánci Múzeum is,¹²⁹ Az alapítást követően a tényleges kialakítást (1923) visszavetette a világháború és azt követően a Törökországgal vívott további háborúsodás.¹³⁰ Az önálló múzeum kialakításával párhuzamosan más görög múzeumokban is elkezdték gyűjteni a bizánci emlékeket.¹³¹

A kutatás ezen időszakában egyre inkább bekapcsolódtak a feltárásokba a Görögországban megnyitott külföldi kutatóintézetek. A legkorábbi ilyen intézmény még 1846-ban nyílt, ez volt École française d’Athènes.¹³² 1873-ban került sor a Német Régészeti Intézet athéni részlegének kialakítására, 1882-ben jött létre az American School of Classical Studies, 1886-ban pedig megalapították a British School at Athens intézményét.¹³³ 1898-ban az Osztrák Régészeti Intézet, végül 1909-ben az Scuola Archeologica Italiana di Atene létesítésére került sor.¹³⁴ Mindez már előrevetítette a 19–20. század fordulójának időszakát, amely a bizánci tárgyi kultúra iránti nagyfokú nemzetközi érdeklődést hozta

¹²⁵ G. Pallis: Ο Γεώργιος Λαμπάκης στη Φθιώτιδα (1896–1910). Οψεις της ερευνητικής του δραστηριότητας στην ελληνική Περιφέρεια. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 37 (2016) 297–310.

¹²⁶ Chorti: *i. m.* (118. j.) 738. Lampakisz utazásainak írásos naplói online állapotban is olvashatók: <https://www.aol.org.gr/tag/chronologio-periigiseon/page/3/> (utolsó megnyitás: 2022. március 10.)

¹²⁷ Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 23. A törvényt előkészítő Panagiotisz Kavvadiasz tevékenységéhez lásd még: Papoulakou: *i. m.* (39. j.) 76–77; K. Xanthopoulos: Παναγιησ Καββαδιασ. Ματιές στον βίο και την προσωπικότητα του τελευταίου Γενικού Εφόρου. In: Kountouri – Masouridi: *i. m.* (36. j.) 81–85.

¹²⁸ Karamanolakis: *i. m.* (64. j.) 124–125.

¹²⁹ Gazi: *i. m.* (111. j.) 49.

¹³⁰ Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 23.

¹³¹ Gazi: *i. m.* (111. j.) 97; 115.

¹³² Dyson: *i. m.* (29. j.) 81.

¹³³ Dyson: *i. m.* (29. j.) 123–126.

¹³⁴ S. Masouridi: Η ίδρυση και το έργο των ξενων αρχαιολογικών σχολών τον 19ο αιώνα. In: Kountouri – Masouridi: *i. m.* (36. j.) 71–73

magával.¹³⁵ A nagy gyűjtemények e korszak emlékeinek a megszerzésére törekedtek,¹³⁶ a tudományos műhelyek pedig az időszak mind teljesebb megismerését tűzték ki célul. Mind a két törekvés megtalálható volt Görögországban is. 1878-tól már önálló törvénnyel védték a régi kéziratokat, melyek korábban kézen-közön éppen a külföldi gyűjteményekben kötöttek ki.¹³⁷

Ezek az intézetek, párhuzamosan a görög kezdeményezésekkel, sorra kapcsolódtak be a klasszikus örökség feltárása mellett a bizánci emlékek kutatásába is.¹³⁸ Az angol kutatók vezetésével 1896 és 1899 között került sor a meloszi és künoszargeszi ásatásokra.¹³⁹ Komoly érdeklődés irányult Athén és Attika mellett¹⁴⁰ a másik bizánci központ, Thesszaloniké kutatására,¹⁴¹ miközben kiterjesztették az érdeklődésüket a java középkori „frank időszak” emlékei iránt is.¹⁴² A francia szakemberek, így például Charles Diehl,¹⁴³ vagy Gabriel Millet elsősorban a közép- és későbizánci kolostorok feldolgozásával foglalkoztak.¹⁴⁴ A keresztes kori emlékek és a korábbi időszak kistárgyainak (elsősorban numizmatikai, és szigillográfiai leleteinek) kutatásában Léon Gustave Schlumberger emelkedett ki.¹⁴⁵ Ezen kutatók és intézmények hatására

¹³⁵ S. Basch: *Du Byzantinisme à Byzance et de l'Histoire au théâtre Autour de Théodora (1884) de Victorien Sardou*. In: *The Metamorphosis of Ruins, Influence of Archaeological Discoveries on Arts and Letters, 1870–1914*. Éd. S. Basch. Athens (2000) 95–107.

¹³⁶ Spahidou: *i. m.* (73. j.) 103–105; G. Mietke: *Theodor Wiegand und die Byzantinische Kunst*. Berlin (2015); Z. Çelik: *About Antiquities: Politics of Archaeology in the Ottoman Empire*. Austin (2016) 30–31; P. Üre: *Reclaiming Byzantium: Russia, Turkey and the Archaeological Claim to the Middle East in the 19th Century*. London (2020).

¹³⁷ Spahidou: *i. m.* (73. j.) 102.

¹³⁸ A. G. Kakissis: *The Byzantine Research Fund Archive: Encounters of Arts and Crafts Architects in Byzantium*. *ABSA* 17 (2009) 125–144.

¹³⁹ H. M. Fletcher – S. D. Kitson: *The churches of Melos*. *ABSA* 2 (1895–1896) 155–168.

¹⁴⁰ E. Drakopoulou: *British School at Athens research on Byzantine Attica*. *British School at Athens Studies ABSA* 17 (2009) 145–151.

¹⁴¹ A. P. Pilota (ed.): *αποτυπώματα = impressions: Byzantine Thessalonike Through The Photographs And Drawings Of The British School At Athens, 1888–1910*. Thessalonike (2016).

¹⁴² A. J. B. Wace: *Laconia: V. Frankish Sculptures at Parori and Geraki* *ABSA* 11 (1905) 139–145; R. Traquair: *Mediaeval Fortresses* *ABSA* 12 (1906) 259–276.

¹⁴³ Ch. Diehl: *Études d'archéologie byzantine. L'Église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide*. Paris (1889).

¹⁴⁴ G. Millet: *Monastère de Daphni*. *BCH* 18 (1893) 528–532; G. Millet: *Mosaïques de Daphni. Adoration des Mages – Anastasis*. *MMAI* 2 (1895) 197–214; G. Millet: *Le Monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques*. Paris (1899).

¹⁴⁵ Lásd többek között: G-L. Schlumberger: *Numismatique de l'Orient latin*. Paris (1878); G-L. Schlumberger: *Mélanges d'archéologie byzantine*. Paris (1895).

a 20. század elején nem csak az időkeret szélesedett tovább, hanem megkezdődtek azok a regionális kutatások is, melyek máig a görögországi középkori régészet fő csomópontját alkotják.¹⁴⁶

Georgiosz Lampakisz munkásságának magyarországi recepciója, Csaplár Benedek levelezése

Georgiosz Lampakisz hírneve és eredményei – párhuzamosan nemzetközi sikereivel – Magyarországra is eljutottak. Munkáinak magyar népszerűsítője egy piarista polihisztor Csaplár Benedek Gáspár volt.¹⁴⁷ A tudós szerzetes akadémikus a 19. század egyik, a régészeti kutatásokban kevésbé hivatkozott tudora volt. Élete során foglalkozott latin és görög filológiával, irodalomtörténettel, néprajzi kutatásokkal és történelmi elemzésekkel is. Érdeklődését nem kerülték el a régészeti vonatkozású kérdések sem. A görög szakemberrel való kapcsolata a görög filológusi munkásságához kapcsolódott. Több mint másfél évtizeden keresztül folytatták levelezésüket (mind Lampakisz, mind Csaplár nagy levelezőnek számított, hatalmas írott hagyatékkal),¹⁴⁸ melyekben számos gesztust tettek egymás irányába. Csaplár összesen négy tanulmányt szentelt a keresztény/bizánci régészetnek, melyek alapvetően mindegyik esetben Lampakisz munkáinak méltatását, tevékenységének részletes bemutatását jelentették. A legkorábbi ilyen munka még 1891-ben jelent meg a Katholikus Szemlében. Ez a dolgozat alapvetően a görög tudós 1889-es monográfiájának ismertetését jelentette.¹⁴⁹ Csaplár Benedek azonban nem egyszerű recenziót, vagy méltatást készített, hanem azt egy tágabb kontextusba helyezve mutatta be, mind a korábbi műemlékrombolást, mind a keresztény emlékek iránt ekkor már megjelenő görögországi lelkesedést.¹⁵⁰ A következő ismertetés 1895-ben jelent meg ugyanezen periodika hasábjain. Ebben a munkában Csaplár Benedek az athéni Keresztény Régészeti Múzeum felállításáról írt és a Társaság periodikájának, a *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* addig megjelent köteteinek rövid ismertetését adta közre.¹⁵¹ Papként e dolgozatában görög

¹⁴⁶ Athanassopoulos: *i. m.* (49. j.) 24–27.

¹⁴⁷ Ortway T.: Emlékbeszéd Csaplár Benedek fölött. *Az MTA Elhunyt Tagjai Fölött Tartott Emlékbeszédek* XIII/10 (1908).

¹⁴⁸ Lampakisz több mint ezer tételt tartalmazó levelezése a családi Archívumban kutatható. Vö.: <https://www.aol.org.gr/tag/chronologio-periigiseon/page/3/> (utolsó megnyitás: 2022. március 10.)

¹⁴⁹ Lampakis: *i. m.* (112. j.).

¹⁵⁰ Csaplár: *i. m.* (104. j.).

¹⁵¹ Csaplár B.: Az athéni keresztény archeológiai társulat kiadványai. *KatSzeml* 9 (1895) 333–337.

barátja vallási műveinek bemutatására is kitért.¹⁵² A legteljesebb áttekintést Csaplár önálló kiadványban 1900-ban jelentette meg. A Szent István Társulat tudományos könyvsorozatában kiadott munka alapvetően a Daphni-kolostor 1899-es Lampakisz által írt kötetének bemutatása és méltatása.¹⁵³ A tanulmány ebben az esetben sem csak a kolostor kutatása és restaurációja kapcsán elért görög eredményeket ismertette, hanem a kérdés nemzetközi recepcióját – Gabriel Millet,¹⁵⁴ Karl Krumbacher véleményét – is tartalmazta és Lampakisz nemzetközi méltatásával, a róla megemlékező külföldi tudósok hozzá írt sorainak idézésével (többek közt az akkor megdönthetetlen tekintélyként tisztelt de Rossin,¹⁵⁵ valamint Franz Xaver Kraus-on át a többi kortárs szakemberig) zárul.¹⁵⁶ Az utolsó ismertetés nem sokkal Csaplár halála előtt jelent meg,¹⁵⁷ 1905-ben.¹⁵⁸ Ez a dolgozat alapvetően Lampakisz 1902-ben kiadott francia nyelvű összefoglalásának az ismertetésére vállalkozott.¹⁵⁹

Csaplár Benedek régészet iránti érdeklődése minden bizonnyal kapcsolatban állt Ipolyi Arnoldhoz fűződő barátságával.¹⁶⁰ Később, a keresztény régészet magyarországi térhódításával, figyelemmel kísérte Czobor Béla munkásságát.¹⁶¹

Erre az időszakra már magyar támogató tagja volt a Keresztény Régészeti Társaságnak, akit Neumannak hívtak (minden bizonnyal irgalmas rendi szerzetes volt). Vö.: Πίναξ μελών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2 (1894) 162.

¹⁵² G. Lampakis: Έργα Θρησκευτικά. Athen (1893).

¹⁵³ Csaplár B.: *A hellén ker. archaeologiai tevékenység újabb eredményei, különösen Lampakis György e műve: «Η Μονή Δαφνίου αετα τ ας επισχευάς. Εν Αθήναις 1899»*. Budapest (1900).

¹⁵⁴ Gabriel Millet 1891-ben végzett Párizsban és került Athénbe az École française d'Athènes munkatársaként, s ekkortól foglalkozott a Daphni-kolostorral, melyről az első dolgozata 1893-ban (Millet [1893]: *i. m.* [144. j.]), míg monográfiája Lampakisz munkájával egy időben 1899-ben (Millet [1899]: *i. m.* [144. j.]) jelent meg. A Csaplár Benedek által említett tanulmány (Csaplár: *i. m.* [153. j.] 31.) 1895-ben jelent meg (Millet [1895]: *i. m.* [144. j.]), a *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* kiadványsorozat második kötetében.

¹⁵⁵ de Rossi és Lampakisz kapcsolatára Csaplár már korábban is utal. Vö.: Csaplár: *i. m.* (151. j.) 335.

¹⁵⁶ Csaplár: *i. m.* (153. j.) 48–56.

¹⁵⁷ Csaplár Benedek halála tragikus: az akkor már idős (86 éves) papot egy baloldali „tanoktól megtévelyedett durvalelkű gázgyári munkás Budapest belvárosában nyilvános téren” agyonverte, amibe 1906. augusztus 19-én belehalt. Ortway: *i. m.* (147. j.) 1.

¹⁵⁸ Csaplár B.: Képekkel illusztrált emlékirat a hellén keresztény műrégiségekről. *KatSzeml* 19 (1905) 188–198.

¹⁵⁹ G. Lampakis: *Mémoire sur les Antiquités Chrétiennes de la Grèce*. Athènes (1902).

¹⁶⁰ Ortway: *i. m.* (147. j.) 46; Schram F.: Csaplár Benedek szegedi éveiről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1972/73-1 (1973) 193–207.

¹⁶¹ Csaplár: *i. m.* (151. j.) 336; Csaplár: *i. m.* (153. j.) 5–6. Czobor kutatásairól és munkásságáról áttekintő képet nyújt: Békefi R.: Czobor Béla 1852–1904. *Vasárnapi Újság* 51 (1904) 65–66;

Nem csak szorosan nyomon követte a keresztény régészet általános európai fejlődését,¹⁶² hanem – a számára oly kedves görög filológiai kutatásokhoz kapcsolódóan – elsősorban ezt a görögországi irányvonalat részesítette előnyben. Kiváló nyelvtelensége révén nem csak az ógörög, hanem az újjörög nyelvet is jól használta.¹⁶³ 1891-re már sűrű levelezésben állt Georgiosz Lampakissszal, amit az is bizonyít, hogy ismerte és olvasta azt az eredeti kéziratot, amelynek csak egy részét adta le Lampakis Erlangenben doktori disszertációjaként.¹⁶⁴ Kitartó levelezésük szívélyes barátsággá alakult, amit jól mutat az is, hogy Lampakis – minden bizonnyal Csaplár kérésének eleget téve – méltató cikket adott közre az Εφημερίς című athéni lapban 1892-ben Szabó Istvánról, a 91 éves korában elhunyt neves műfordító akadémikus paptanárról, Csaplár Benedek „*kebelbarátjáról*”.¹⁶⁵ Csaplár haláláig az egyik legnagyobb tisztelője volt és maradt Szabónak, s fontos feladatának tartotta, hogy az utókort emlékeztesse annak hatalmas és kimeríthetetlen életművére.¹⁶⁶ A görög tudósnak ezzel kapcsolatban tett gesztusára Csaplár még egy évtizeddel később is hálásan gondolt vissza.¹⁶⁷ Athéni barátjának ő is hasonló módon kívánt kedveskedni, nem csak a bemutatott méltató cikkekkel, hanem úgy is, hogy Lampakis kérésére lefordította 1891-es tanulmányát német nyelvre és elküldte neki.¹⁶⁸ Levelezésük során számtalan további figyelmességet kapott Görögországból, így nem csak a könyveit küldte el neki Lampakis, hanem a Daphni-kolostorról számos, a nyomtatott munkákban megjelentnél jobb minőségű fényképet is megosztott barátjával. Csaplár pedig Budapestre hívta a tudóst, amikor 1902-ben Lampakis Bécsben tartott előadást.¹⁶⁹ A budapesti előadásra azonban nem

Békefi R.: Czobor Béla r. t. emlékezete 1852–1904. *Az MTA Elhunyt Tagjai Fölött Tartott Emlékeszések* XII/10 (1905).

¹⁶² Csaplár: *i. m.* (104. j.) 834.

¹⁶³ Csaplár Benedek németül, angolul, olaszul, franciául, latinul is kiválóan tudott a görög mellett. Vö.: Ortway: *i. m.* (147. j.) 42.

¹⁶⁴ Csaplár: *i. m.* (104. j.) 830. Csaplár leírásából kiderül, hogy a görög szakember által megírt munka sokkal nagyobb terjedelmű volt és Athén későantik és bizánci emlékeinek átfogó bemutatására törekedett. Minden bizonnyal ez a kézirat volt az alapja Lampakis 1882-ben kiadott kötetének (G. Lampakis: *Αι εν Αττική Χριστιανικές Αρχαιότητες*, Athen [1882]).

¹⁶⁵ Margalits E.: *Emlékeszéd Szabó István magyar hellenista fölött*. Budapest (1897) 6.

¹⁶⁶ Csaplár B.: *Szabó István örömmepjai és hányilatkozata*. Budapest (1889); Csaplár B.: Szabó István 50 éves akadémikusunk jubileuma. *Századok* 24 (1890) 180–181; Csaplár B.: Szabó István 1801–1892. *Egyetemes Philológiai Közöny* 16 (1892) 449–455; 643–650.

¹⁶⁷ Csaplár: *i. m.* (153. j.) 59.

¹⁶⁸ Csaplár: *i. m.* (153. j.) 53.

¹⁶⁹ Csaplár: *i. m.* (158. j.) 197.

került sor, s Csaplár halálával Lampakis neve is feledésbe merül a magyar kutatásban.¹⁷⁰

Feltehető a kérdés, hogy miért történt mindez? Maga Csaplár már a kezdetektől azért is ragaszkodott e művek ismertetéséhez, mert azt remélte, hogy hasonló lelkesedés fogja követni azokat, mint Giovanni Battista de Rossi műveit követte.¹⁷¹ Nyilvánvalóan Lampakis meghívásától is azt várta, hogy nagyobb teret kapnak majd a bizánci régiségekkel kapcsolatos kutatásai hazánkban, és komolyabb figyelmet kap a görög szakember a vezető magyar régészek felől. Azonban többszöri finom próbálkozása ellenére sem vált általánossá ez a remélt érdeklődés, s egyoldalúnak bizonyult. Kimerült az ismertetéseiben, mindössze néhány katolikus papot érintettek meg a görögországi események. A vezető kortárs régészek még csak nem is említették Lampakis nevét. Ennek oka nem mentorának, Szabó Istvánnak, a romantikus (Horvát Istvánt követő) őstörténeti elképzelésihez kapcsolódott,¹⁷² hanem inkább a magyarországi keresztény régészetet (beleértve a görögországi bizánci régészetet is) érintő nem egyházi kutatók által képviselt állásfoglalásához. Mindaddig, míg korábban Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre – mindketten a Fejérváry-gyűjteményen nevelődve – nem csak nyitott volt a görögországi újdonságokra,¹⁷³ s ha szerét ejthették – amint az e dolgozat fentebbi részében is olvasható – hírt adtak az ottani eredményekről,¹⁷⁴ a következő időszak vezető szakemberei (élükön Hampel Józseffel) már kevésbé követték ezeket a távolban zajló fejleményeket.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Csaplárhoz hasonló lelkesedésnek mindössze egy esztergomi bencés paptanárnál van nyoma: Bagyary S.: A keresztény művészeti ébredés és hazánk. *KatSzeml* 19 (1905) 837–861; 941–950 (kül. 946). Más kortárs hazai kutató nem hivatkozott Lampakis műveire.

¹⁷¹ Henszlmann: *i. m.* (99. j.); Henszlmann: *i. m.* (90. j.) 144–145; Czobor B.: A keresztény archeológusok első kongresszusa. Budapest (1895); Czobor B.: Giovanni Battista de Rossi emlékezete. Budapest (1896); Hampel: *i. m.* (109. j.); Csaplár: *i. m.* (153. j.); Békefi (1905): *i. m.* (161. j.) 12.

¹⁷² Szabó I.: Arkádia mint magyarok hazája. *Új Magyar Muzeum* 2 (1852) 571–603; Margalits: *i. m.* (165. j.) 11. Amint Csaplár Benedek maga is jelzi, nem osztotta mestere ebbéli véleményét. (Csaplár [1890]: *i. m.* [166. j.]). Vö.: Ortway: *i. m.* (147. j.) 46. Horvát személyének megítélése kapcsán újabban: Langó: *i. m.* (7. j.) 175–177.

¹⁷³ Szilágy J. Gy.: „Ismerem helyemet”. (A másik Pulszky életrajz). In: Marosi – Laczkó – Szabó – Tóthné Mészáros: *i. m.* (22. j.) 24–36.

¹⁷⁴ Henszlmann I.: Az olympiai Jupiter temploma. *ArchÉrt* Rf. 11 (1877) 83–91. Ki kell még emelni e tekintetben Frölich Róbert protestáns lelkészt és akadémikust is, aki szintén számos beszámolót készített az antik emlékeket érintő görögországi ásatásokról (Frölich R.: Irodalom – La Nécropole de Myrina. *ArchÉrt* Úf. 9 [1889] 427–437), az ott előkerült emlékekről (Frölich R.: Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. Jahrgang II–XIV. Wien, 1888–1891. *ArchÉrt* Úf. 11 [1891] 268–272 [kül. 270]).

¹⁷⁵ Mindebben közrejátszhatott az is, hogy Hampel József alapvetően Rómer Flóris tanítványa volt,

Számukra a keresztény régészet alapvetően a Czobor Béla által is elsődlegesen hangsúlyozott katakombá- és épületkutatáshoz kapcsolódott, ilyeneket pedig – az egy, 1780-as évektől ismert pécsi ókeresztény sírkamra kivételével – nem ismertek a későantik Pannóniából.¹⁷⁶ A Kárpát-medencei későantik, kora középkori bizánci háttérű emlékek alapvetően ékszerek, érmek, súlyok, viseleti elemek voltak. Olyan kistárgyak, melyek vizsgálatához csak jóval később kezdett hozzá a görög kutatás.¹⁷⁷ Georgiosz Lampakisz munkáiban nem is igen említett ilyen tárgyakat.

A magyar szakemberek tehát a maguk számára haszontalannak ítélték mindazt, amit az akkori görög régészet nyújtani tudott. Jól példázza mindezt Récsey Viktornak az *Epigraphiai Közleményekbe* írt tanulmánya,¹⁷⁸ amelyről az *Archaeológiai Értesítőben* egy ismertetés született. Utóbbinak csípős summázatát azért is érdemes közölni, mert – annak ellenére, hogy a klasszikus kor emlékeiről szolt az esztergomi bencés tanár által írt dolgozat – jól jelzi az eltérő szemléletek ütközését. A monogrammos szerző (valószínűleg Hampel) így foglalta össze a dolgozatról alkotott véleményét:

„Elhisszük, hogy szerző, a ki (alkalmi megjegyzései szerint) tehette, hogy ma Athenben, holnap Nápolyban és Rómában, máskor meg Berlinben és Drezdában időzhetett, hogy az antik szobrászat egyes specialis kérdései

---

s Rómer Pulszkyval ellentétben egy, a Kárpát-medencére fókuszáló gyűjtemény megteremtésén munkálkodott. Vö.: Derbeczeni-Droppán B.: Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Honismeret* 43 (2015) 34–45 (kül. 40). Ebből adódóan már Rómer is inkább „úri huncutságnak” tekintette Pulszky lelkesedését az antik gipszmásolatok megvételéről és kiállításáról. Hampel, amint az levelezéséből is minden esetben kitűnik, szintén a korabeli Magyarország műkincseinek megmentését és gyűjtését tekintette saját- és a múzeum (tágabb értelemben a magyar régészet) feladatának, semmint a külföldi kutatásokban való részvételt. Az pedig, hogy ez utóbbit kevésbé pártolta, jórészt a forráshiányos állapottal magyarázható. A neves szakember az akkoriban rendelkezésre állónál jóval több pénzt is el tudott volna költeni a magyarhoni emlékek megmentésére és a műkincsek megvételére, valamint az azokhoz kapcsolódó tudományos kutatások (könyvtár-fejlesztés, szakirodalom kiadása, stb...) gyarapítására.

¹⁷⁶ Hudák K. – Nagy L.: *Megfestett mennyorság. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben*. Pécs (2009) 39.

¹⁷⁷ Ebben az időszakban ilyen jellegű elemzéseket elsősorban a francia, német és angol kutatók végeztek. Lásd többek közt: Schlumberger (1895): *i. m.* (145. j.); O. M. Dalton: *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of the British Museum*. London (1901); J. Strzygowski: *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire No. 7001–7394 et 8742–9200. Koptische Kunst*. Vienne (1904).

¹⁷⁸ Récsei V.: Az athéni muzeumok. *Egyetemes Philológiai Közöny* 19 (1895) 384–392; 459–474; 628–636.

íránt az eredetiek összehason-ítása nyomán tisztába jöjjön – elhisszük, hogy az ily világlátott szerző nem szorul hazai intézetekre vagy a hazai irodalomra, de azok az olvasók, a kiknek a «Phil. Közlöny» jár, sajnos, többnyire a hazai röghöz vannak kötve, ők tehát sem a n. múzeum gyűjteményeit, sem a hazai irodalmat nem nélkülözhetik.¹⁷⁹

Hasonló a végkicsengése egy Hampel József által írt jegyzetnek, amely Czobor Béla Giovanni de Rossiról írt méltatása kapcsán született:

„A lelkes tanítvány hazafias szégyenérzettel említi, hogy senki sem irányította annak idején a m. tud. Akadémia figyelmét de Rossira, a ki nem volt az Akadémia tagja. Ugyancsak az emlékezésé végén gáncs-kép utal reá, hogy az Arch. Ért. nem emlékezett meg a nagy tudósról, mikor 1894-ben sírba szállott. Nem volt az ünnepi szónoknak némi sejtelme arról, hogy mindkét helyütt a lelkes tanítványt illette volna az első szó?!¹⁸⁰

Hampel József és az általa fémjelzett irányvonal, amely a legjelentősebb eredményeit a 19. század utolsó évtizedétől kezdte közreadni a kora középkori Kárpát-medence régészeti emlékeiről, tehát nem látta a maga számára hasznosíthatónak mindazt, amit a kortárs görög bizánci régészet és általában véve a keresztény régészet nyújtani tudott. Az oktatásban el is különült egymástól a két irányvonal, mindaddig, míg Hampel a budapesti egyetem bölcsészkarán oktatta a fiatal régészjelölteket, Czobor a hittudomány karon tanította a papnövendékeket.¹⁸¹ Annak ellenére, hogy egy ideig ugyanott, a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgoztak, Pulszky Ferenc vezetése alatt (aki egyben Hampel apósa is volt), jól érzékelhetően nem alakult ki köztük mélyebb barátság. A Rómer-tanítvány Hampel máshol és másban látta a korabeli magyar régészet feladatát, mint azok a kutatók, akik a külföldi irodalom és utazások fényében gondolták közelíteni a messze távolban tapasztaltakat és a magyar valóságot.

Csaplár Benedek próbálkozásai így visszhangtalanok maradtak. Mindez azonban nem azt jelentette, hogy a magyar szakemberek ettől függetlenül nem követték volna a bizánci régészeti kutatás eredményeit. A figyelem megvolt, csak más került fókuszba. Míg Csaplár számára elsősorban az összkép és

¹⁷⁹ [Hampel J.]: Az athéni múzeumok méltánylásra találtak a Philologiai Közönyben. *ArchÉrt Úf.* 16 (1896) 181–182 (kül. 182).

¹⁸⁰ Hampel: *i. m.* (109. j.) 175.

¹⁸¹ Békefi (1905): *i. m.* (161. j.) 6–8.

az abból kibontakozó művészettörténeti, épülettörténeti egység bemutatása volt a mérvadó, addig a kisleletekkel bajmólódó régészeket inkább a saját problémáikat segítő munkák érdekelték. Jól példázza ezt a Bécsben és Budapesten is tanult Gohl Ödön 1901-ben kiadott tanulmánya, a Magyar Nemzeti Múzeum bizánci súlyairól. A szerző nem csak a kortárs francia és német nyelvű értekezéseket használta fel, hanem egy kevésbé ismert görög periodika az Αθήναιοι vonatkozó tanulmányát is. A munkát, amely az athéni gyűjtemény bizánci súlyait dolgozta fel, egy az Oszmán Birodalom területéről származó görög kutató Athanasiosz Papadopulosz-Kerameusz írta. E szakember az 1870-es évek második felében többször járt Athénben és a Német Régészeti Intézet Athéni Osztályával is együtt dolgozott.¹⁸² Valószínűleg ekkor volt lehetősége a bizánci súlyok leírására is, amit 1878-ban adott közre. Gohl nem csak megszerezte ezt a fentebb említett, Magyarországon kevésbé ismert periodikában megjelent görög nyelvű cikket, hanem érdemben fel is dolgozta a tanulmányában.¹⁸³ Mindez jól mutatja, hogy nem csak nyomon követték a magyar szakemberek ezt a régiót is, hanem azt is, hogy – amennyiben úgy ítélték meg – a vonatkozó szakirodalmat is beszerezték, még akkor is, ha a korabeli viszonyok között azok megszerzése jóval nehezekebb és körülményesebb volt mint napjainkban.

Érdeemes e ponton a másik oldalt is figyelemmel kíséreni. Mit hasznosítottak a görög kutatók mindabból, amiről a magyar szakemberek írtak. Az eredmény lesújtó: jórészt semmit. Ennek elsődleges oka nyilvánvalóan a nyelvi nehézségekből adódott, ahogy arra Csaplár is utalt. Azonban nem csak ez okozott nehézséget, hiszen Hampel összefoglalásai, vagy Henszlmann munkái idegen nyelven is megjelentek. A valóság az, hogy a korabeli görög területen lévő bizánci régészetet egyáltalán nem foglalkoztatta még ekkoriban a sírokban talált kistárgyak problematikája, így nem is nyújthatott semmit az a magyar kutatás, amely már akkor is ezen a téren tudott olyan eredményeket elérni, melyeket a kortárs nyugat-európai kutatók és a kelet-európai szakemberek is figyelembe vettek.

¹⁸² Papadopulosz-Kerameusz korábban az iskoláit Szmírnában végezte a Német Evangélikus Iskolában, majd 1874 és 1879 között az Athenische Abteilung munkatársainak felkérésére számos feliratgyűjteményt készített Anatóliában. Vö.: H. M. Loparev: Аонасий Иванович Пападопуло-Керамевсь. *Византийский Временник* 19 (1912) 188–212.

¹⁸³ Gohl Ö.: A Magyar Nemzeti Múzeum bizánci súlyai. *ArchÉrt Úf.* 21 (1901) 193–198.

L. Delbó Katalin

Adalékok Nikétas Eugenianos regényének utóéletéhez*

A 12. századból négy tudós nyelven írt bizánci regény hagyományozódott ránk: Theodóros Prodromostól a *Rodanthé és Dosiklés*, Nikétas Eugenianostól a *Drosilla és Chariklés*, Kónstantinos Manasséstól az *Aristandros és Kallithea*, valamint Eustathios Makrembolitis *Hysminé és Hysminias* című műve. A szerzők mintája a második szofisztika idején virágzó és a későbbi korszakok irodalmára is nagy hatást gyakorló görög szerelmi regény volt (leginkább Achilles Tatios *Leukippé és Kleitophónja*, Héliodóros *Aithiopikája*). Műveik azonban jóval kisebb népszerűsége tettek szert, sőt, az utókor mint hitvány másolatokat sokáig mellőzte is ezeket. A Komnénos-regények írásos hagyománya a 13. századtól jól dokumentálható. Az ismert kéziratok száma csekély, regényenként meglehetősen eltérő, ami legfőképp azzal magyarázható, hogy az adott mű felkeltette-e a nyugati humanisták érdeklődését vagy sem – e tekintetben mind közül Makrembolitis *Hysminé és Hysminiasa* volt a legnépszerűbb, negyvenöt kéziratban maradt fent.¹

Jelen tanulmány középpontjában Nikétas Eugenianos regényének bizánci-humanista utóélete áll, amely a legkevésbé feltárt terület a *Drosilla és Chariklés* kutatásában. Kik másolták, kik forgatták Eugenianos művét? Kinek a könyvtárába jutott el a regény? Van-e, lehetséges-e bármilyen kapcsolatot fölvezetni azok között a személyek között, akiknek neve a későbbiekben összefonódott a mű hagyományozódásával? Miről árulkodnak maguk a kódexek a regény recepciójával kapcsolatban? Noha ezen kérdések egy részére külön-külön ma már könnyen választ kaphatunk az adatbázisokból és a szövegkiadások bevezető fejezeteiből, az információk összekapcsolása és összehangolása tekintetében mégis hiányérzetünk támad. A tanulmány első felében a regény

* Jelen tanulmány a NKFIH NN 124539 (Társadalmi kontextus a szöveggkritika tükrében: Bizáncon innen és túl) pályázat keretében készült.

¹ A kéziratokra vonatkozó információk (pl. ismert kódexek száma, másolók, tulajdonosok, tartalom) döntő többsége a Pinakes online adatbázisból származik – utolsó ellenőrzés dátuma: 2021. 12. 18. A kézirati hagyományra vonatkozóan forrásmunkát a későbbiekben abban az esetben jelölök meg, ha a szóban forgó adatot az adatbázis nem, vagy csak részlegesen tartalmazza.

kézirati hagyományával foglalkozunk, rávilágítva olyan állomásokra a *Drosilla* és *Chariklés* provenienciájában, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét. A második részben a regény recepciójának sajátosságait mutatjuk be, amelyek jól jellemzik a 12. századi bizánci regények olvasóinak és általában véve a bizánci tudósoknak a befogadói attitűdjét, gondolkodásmódját.

I.

Az utóélet kutatásában a szakirodalom a 12. századi regények közül szinte kizárólag Makrembolitis *Hysminé* és *Hysminias* című művére koncentrál, amit három érvel magyarázhatunk: egyrészt a kéziratok – aránylag – nagy számával, másrészt a *Hysminé* és *Hysminias*nak a bizánci és francia irodalomra gyakorolt hatásával, harmadrészt pedig azzal a rendkívüli népszerűséggel, amelyet a mű a reneszánsz idején élvezett. A regény kéziratai a 16. és 17. század folyamán igen neves nyugati gyűjtőkhöz jutottak el, közöttük Giovanni és Fulvio Orsinihez, Markos Musuroshoz, Hurtado de Mendozához és Henricus Stephanushoz.

A másik három Komnénos-regény a kutatás jelenlegi állása szerint kevésbé látványos utat járt be. Kónstantinos Manassés *Aristandros* és *Kallithea* című művénél a proveniencia-feltárás nehezítő körülmény, hogy a regény nem teljes egészében hagyományozódott ránk, csupán idézetgyűjteményekből ismert és rekonstruált. A szövegrészletek három kódexhez köthetőek. Theodóros Prodromos *Rodanthé* és *Dosiklése* öt, Nikétas Eugenianos *Drosilla* és *Chariklése* pedig hat kéziratból ismert. Elizabeth Jeffreys, a bizánci regény-kutatás egyik zászlóvivőjének véleménye szerint a kódexek kevés száma megakadályozza azt, hogy a *Rodanthé* és *Dosiklés*, valamint a *Drosilla* és *Chariklés* bizánci és humanista utóéletéről érdemi következtetéseket vonhassunk le. A kódexek marginális jegyzetei arról árulkodnak, hogy az utókor értékelte a regények retorikai igényességét.² A kutató Eugénios regényével kapcsolatban külön kiemeli, hogy a kéziratok mennyisége arra utal, hogy a *Drosilla* és *Chariklés* a *Hysminé* és *Hysminiasszal* ellentétben nem keltette fel a humanista tudósok érdeklődését.³ Fontos hangsúlyoznunk azonban, hogy Jeffreys úgy alkot

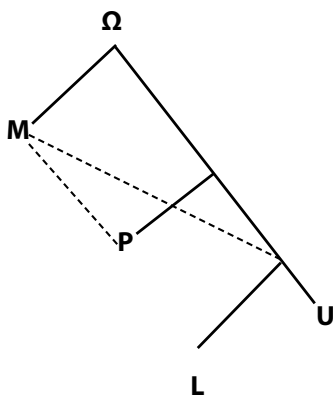
² „As with *D&C*, the number of surviving manuscripts does not allow many conclusions about the text’s circulation in Byzantium, or among western humanists: it was classified with *D&C*, and appreciated for its rhetorical qualities.” E. Jeffreys: *Four Byzantine Novels*. Liverpool (2014) 10.

³ „This is an adequate, if not large or surprising, manuscript tradition, from which little can be concluded about the extent to which the text circulated in Byzantium, though it does indicate that, unlike *H&H*, *D&C* did not attract interest of western humanist. It received attention in the late eighteenth century...” Jeffreys: *i. m.* (2. j.) 344.

véleményt, hogy előtte nem vállalkozott a ránk hagyományozódott kéziratok provenienciájának feltárására, sem arra, hogy megnevezze a kódexek másolóit és tulajdonosait, amennyiben hiteles adatunk van róluk. Eugenianos regényének utóélete ugyanakkor pont arra világít rá, hogy a kódexek elenyésző száma ellenére sem tekinthetünk el történetük nyomon követésétől és a meglévő ismeretek összehangolásától.

Ahogy imént említettük, Eugenianos művét hat kézirat őrizte meg. Ezek közül kettő jelen elemzés szempontjából nem releváns: ezek (*Parisinus Supplementum Graecum 458* és *0448H*) a késő 18. században készültek, neves francia filológusok, Pierre Charles Lévesque és Simon Chardon de la Rochette munkái, melyekkel a *Drosilla* és *Chariklés* szövegkiadását készítették elő. Lássuk, mit mutatnak a középkori kódexek!

A négy kódexben fennmaradt szövegvariánsok viszonyát a regény modern kori kiadója, Fabrizio Conca munkája nyomán ismerjük,⁴ az alábbi stemmát is ő állította fel.⁵ Conca eredményeit alapul véve és hozzárendelve a kódexhez kapcsolódó másolókat, tulajdonosokat, viszonylag jól nyomon követhető a *Drosilla* és *Chariklés* középkori útja, ami cáfolja Elisabeth Jeffreys imént ismertetett, némiképp negatív, lemondó álláspontját.

A *Drosilla* és *Chariklés*t megőrző kódexek stemmája

A legkorábbra datálható kézirat, a ma Velencében őrzött *Codex Marcianus Graecus 412* (a stemmán M) a 13. századra datálható. A másoló személye nem

⁴ A kéziratokról általános elemzést közöl: F. Conca: *De Drosillae et Chariclis amoribus*. Amsterdam (1990) 7–17.

⁵ Conca: *i. m.* (4. j.) 17.

ismert. A 15. század folyamán az itáliai reneszánsz egyik leghíresebb képviselőjének, Béssariónnak a tulajdonát képezte. Béssarión halála után a kódex a tudós kivételes latin és görög könyvgyűjteményével együtt Velencébe, a Libreria Marcianába került. A könyv különböző retorikai tárgyú műveket tartalmaz (például Prodromos két beszédét is), a 12. századi regények közül pedig a *Drosilla és Chariklést*. Nem túlzás azt állítanunk, hogy tulajdonképpen Béssariónnak köszönhetjük, hogy a regény időben legelső másolatát ma ismerhetjük.

A párizsi kódex (*Codex Parisinus Graecus* 2908, a stemmán P) a 15. század elejéről származik és kizárólag Eugenianos regényét tartalmazza. Conca a szövegek kritikai összevetése során kimutatta, hogy a párizsi kézirat másolója, Geórgios Hermónymos ismerhette a regénynek a velencei kódexben található szövegváltozatát. Geórgios Hermónymos szoros kapcsolatot ápolt számos humanistával Európa minden szegletéből: ismerte a 15. század kiváló görög származású tudósát Andronikos Kallistost, a francia Guillaume Budét, a német Johann Reichlint. Az itáliai kötődései külön figyelmet érdemelnek, római tartózkodása során ugyanis Béssarión kardinális és Geórgios Trapezuntios köreibez tartozott. Figyelembe véve Conca megállapítását a velencei és a párizsi kézirat szövegrokonságáról, valamint Hermónymos és Béssarión kapcsolatát, feltételezhetjük, hogy Hermónymos látta a velencei kódexet Rómában, és még az sem zárható ki, hogy maga Béssarión adta neki kölcsön másolás céljából a könyvet.

A vatikáni kódex (*Codex Vaticanus Urbinas Graecus* 134, a stemmán U) szövegvariánsa a 14. század végén – 15. század első felében készült, míg a firenzei kézirat (*Codex Laurentianus Acq. e Doni* 34, a stemmán L) a 16. század elejére datálható. A vatikáni kódexbe Eugenianos regényét Prodromos *Rodanthé és Doksiklése*vel együtt Keironerítés Frankopulos jegyezte le, akiről a másolói tevékenységén túl semmilyen más adatunk nincs. Egy másik másolóról viszont, aki a kódexben csupán egy fóliónyi szöveget írt (f. 132), jóval többet tudunk: őt Ióánnés Argyropulos-szal azonosították, aki az 1390-es években született Konstantinápolyban és 1487-ben halt meg Rómában.⁶ Rómában és Firenzében főként tanítóként és másolóként tevékenykedett. Az írásos források szerint Hunyadi Mátyás is meghívta az udvarába, először Vitéz János ajánlására, majd Vitéz halála után is, feltehetőleg egyetemalapítás céljából. Argyropulos végül sosem jutott el magyar földre. A másoló Hermónymoshoz hasonlóan több szálon kapcsolódott az itáliai humanistákhoz, barátja volt többek között Francesco Filelfónak és Béssariónnak is. A közös másolói tevékenység nyomán

⁶ Ióánnés Argyropuloshoz lásd: E. Trapp et al.: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. CD-ROM version. Wien (2001) 1267.

feltételezhetjük, hogy Frankopulos is kapcsolódott ezekhez a humanista körökhöz. Sőt, hasonlóan a párizsi kódexhez, itt is valószínűsíthető, hogy a kézirat és a benne található *Drosilla és Chariklés*-szövegvariáns létrejötte is közvetetten Bessariónhoz vagy legalábbis az itáliai reneszánsz valamely képviselőjéhez, tudós csoportjához köthető. Feltételezésünket Conca szövegvizsgálatain túl a margináliás bejegyzések elemzése is alátámasztja – miszerint nemcsak a párizsi és a velencei kéziratok között mutatható ki kapcsolat, hanem a velencei, a vatikáni és firenzei másolatok között is.⁷

Említésre méltó, hogy a firenzei kódex mind a három teljes egészében ránk hagyományozódott Komnénos-regényt tartalmazza, ezzel pedig egyedülálló a kéziratok között. A tulajdonos neve ismert, Manuél Zarifoglos, személyét illetően viszont nincs több adatunk róla.

Mit mutat a *Drosilla és Chariklés* másodlagos szöveg hagyománya? Ebben a formában is eljutott nyugatra a mű? Az elsődleges hagyomány után nem túl meglepő, hogy a másodlagosban sem számolhatunk sok művel, sem sok kézirattal. Valójában – jelenlegi ismereteink szerint – csak egy alkotást említhetünk, az Ἐστυφελίχθην, ὧ Χαρίκλεια κόρη kezdetű könyvepigrammát. Ennek a könyvepigrammának nem szentel kellő figyelmet a szakirodalom, holott kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy milyen sokszínű utóélete volt az ókori regényeknek Bizáncban. A költemény abban is páratlan, hogy tulajdonképpen két regénynek, egy hellénisztikusnak és egy bizáncinak az utóélete fonódik össze benne – tartalmát tekintve az *Aithiopikához* köthető, ugyanakkor számos szövegközi utalást mutat a *Drosilla és Chariklésre*.

Az epigramma a tudomány mai álláspontja szerint a 12. században íródott. Noha a szerzőség kérdése vita tárgya, abban egyetértenek a kutatók, hogy az alkotót a 12. századi regényírók között kereshetjük. A mű szövegkiadója, Colonna és követői Prodrornosnak tulajdonítják,⁸ Bianchi viszonylag friss, 2010-es tanulmányában Eugenianos mellett teszi le a voksát.⁹ Magunk is inkább ez utóbbira hajlunk, különösképpen, ha figyelembe vesszük azt

⁷ Lásd lejjebb: 15. jegyzet.

⁸ A. Colonna: Un epigramma di Teodoro. In: *«Humanitas» classica e «sapientia» Christiana, scritti offerti a Roberto Lacoangeli*. Ed. S. Felici. Róma (1992) 61–63. Colonna először az 1938-ban napvilágot látott Héliodóros-kiadásban tette közzé a költeményt, később több helyen pontosította kiadását. Az epigramma kiadástörténetéhez lásd: N. Bianchi: Lettori di Eliodoro a Bizanzio. Il carne per Cariclea. *GLB* 15 (2010) 13–21, 13., 1. jegyzet.

⁹ Bianchi érvelését az epigramma és Eugenianos regénye között kimutatható, de Colonna figyelmét elkerülő intertextuális kapcsolatokra alapozza. Részletes elemzését lásd: Bianchi: *i. m.* (9. j.) 18–21.

a *Drosilla* és *Chariklés* elé fűzött jambikus költeményt, amely a főhősök kalandjait és megpróbáltatásait veszi sorra, világos tematikai párhuzamot mutatva a vizsgált könyvepigrammával.¹⁰ A könyvepigramma három kódexben hagyományozódott: egy 15. század első felére datálható müncheni kódexben (*Monacensis graecus* 157) és kettő 16. századi kéziratban, amelyek közülük egyet ma Párizsban őriznek (*Parisinus graecus*. 2905), egyet pedig a Vatikánban (*Vaticanus palatinus* 125).

A kéziratok közül magyar vonatkozása miatt kitűnik a kijevei Izidor munkájának tartott müncheni kódex.¹¹ A könyv ugyanis a 15. század folyamán felbukkant a magyar királyi könyvtárban, sőt, napjainkban a corvinák egyikéként tartjuk számon. Azaz, a *Drosilla* és *Chariklés*, még közvetett úton is eljutott nyugatra, még hozzá az európai humanizmus egyik legjelentősebb könyvtárának tartott királyi gyűjteménybe.

Mire enged következtetni a *Drosilla* és *Chariklést* megőrző kódexek utóélete? Noha a kéziratok száma valóban azt sejtetheti, hogy a regény nem volt igazán népszerű a 12. század után, ez azonban nem jelentett egyet azzal, hogy nem is keltette fel a humanisták érdeklődését. A kéziratok tudós, reneszánsz körökben készültek, a négyből három pedig közvetlenül vagy közvetetten kapcsolódik az itáliai humanizmus egyik vezéralakjához, Bessariónhoz. Ez az eredmény pedig, jóllehet apró, de meghatározó lépés a Komnénos-regények, kiváltképp Eugenianos művének kutatásában.

II.

A továbbiakban szűkítsük az elemzés horizontját a kódexek történetéről ma-gukra a kódexekre.

Ha utóéletről beszélünk, érdemes azt is megfigyelni, hogy egy adott mű milyen más művekkel együtt hagyományozódott, mi volt a könyv összeállító-jának a vezérelve a válogatás során. A kódexkompozíció ugyanis még akkor

¹⁰ A bevezető költemény szerzője ismeretlen, valószínűleg maga a másoló, a már említett Geórgios Hermónymos illesztette be a párizsi kódexbe közvetlenül Eugenianos regénye elé. Az intertextuális és tematikai hasonlóságok alapján feltételezhetjük, hogy a két költemény egy szellemi légkörben született.

¹¹ A *Monacensis graecus* 157 besorolás alatt álló kódex négy alkotást foglal magában: két történeti tárgyú művet, Polybios *Historiai* című művét és Héródianosnak a Marcus Aurelius halála utáni eseményeket bemutató munkáját, valamint Héliodóros *Aithiopikáját*. A könyvepigrammát közvetlenül a regény vége után másolta be a *scriptor*, látszólag hozzá tartozó egységként, a korábbi szerkesztési elveket követve. A kódex online elérhető, közvetlen link az epigrammához: <https://www.wdl.org/fr/item/4110/view/1/348>.

is, ha nem tudatos szándék áll mögötte, világosan árulkodik arról, miként értelmeztek egy irodalmi alkotást az adott korszakban. Az utókor feladata pedig megfejteni azt, hogy az adott mű, esetünkben Eugenianos regénye, miért alkothat egy csoportot azokkal az alkotásokkal, amelyekkel egy kéziratban szerepel. A *Drosilla és Chariklés*nál, ahogy a többi Komnénos-regény esetén is, egyszerű a megoldás, a kulcs a retorika.

A velencei kéziratban (M) Eugenianos regénye mellett Kónstantinosz Manassés és Theodórosz Prodromosz egy-egy retorikai műve (nem a regények!) és különböző szerző nélküli levél-, epigramma- és *proverbium*-gyűjtemények kaptak helyet. Ebből arra következtethetünk, hogy a kódexet nem pusztán olvasásra szánták, hanem retorikai oktatás céljából állíthatták össze – joggal feltételezhetjük tehát, hogy a *Drosilla és Chariklést* a korabeli befogadó a retorikai gyakorlatok tárházának találta.

A párizsi kódex (P) csak a *Drosilla és Chariklést* tartalmazza. A firenzei (L) és a vatikáni kéziratok (U) viszont mind a szövegahagyomány, mind a kódexkompozíció tekintetében szorosabb kapcsolatot mutatnak egymással. A *Drosilla és Chariklés*en túl mindkét kódexben megtaláljuk Prodromosz *Rodanthé és Dosiklését*, valamint Phalarisz, Philostratos és Theophylaktosz Simokattész leveleit. A vatikáni kódex (U) jellemzően beszédek és leveleket tartalmaz (pl. Psellostól, Niképhorosz Grégorasztól és Manasséstól), míg a firenzeiben (L) Makrembolitész regénye, Prodromosznak további harminckettő költeménye, néhány levélválogatás és kisebb retorikai művek olvashatók. Jól megfigyelhető, hogy az U és L kódexekben a válogatás továbbra is retorikai szempontú; ha a művek tartalmát vesszük alapul, akkor nagyobb hangsúlyba kerülnek a filozófiai és keresztény tartalmú beszédek, elmélkedések. A Komnénos-regények még így sem lógnak ki a sorból, hiszen nem csak a retorikai elvárásoknak felelnek meg. Az írók megtöltötték műveiket keresztény gondolatokkal és utalásokkal, sőt Prodromosz és Makrembolitész hajlamos hosszabb filozófiai elmélkedéssel megakasztani a cselekmény folyamatát.¹²

A kódexek kompozícióját alapul véve tehát megállapíthatjuk, hogy a *Drosilla és Chariklés*re a 15. és 16. században (is) mint retorikai alkotásra tekintettek. Hasonló eredményre jutunk, ha a kéziratok marginális és szövegközi bejegyzéseit vesszük szemügyre – ehhez Fabrizio Conca 1990-es szövegkiadásának apparátusát veszem alapul, amely a négy kódex lemmáit akkurátusan közli. Mivel a bejegyzések keletkezéséről nincs pontos ismeretünk (sem az

¹² A bizánci regények keresztény motívumaihoz lásd: J. B. Burton: *Reviving the Pagan Greek Novel in a Christian World*. GRBS 39 (1998) 179–216.

idő, sem a „kezek” kilétét illetően), a következőkben általános bemutatásra törekszünk.¹³

A jegyzetek azt sugallják, hogy a másolók és/vagy olvasók (tehát a mű aktuális befogadói) a regényekben tudatosan jelölték azokat a részeket, amelyek retorikai szempontból külön egységet alkotnak, pontosan meg is nevezték azt a műfajt, amelynek megfelelnek. A *Drosilla és Chariklés* kézírataiban a lapszéleken kiemelték a *thrénos*okat, az *ekphrasis*okat, a *diégésis*eket, az *asmá*kat, az *epistolé*kat és a *homiliá*kat. (pl. θρήνος Δροσίλλης, ἐπιστολή Κλεάνδρου πρὸς Καλλιγόνην, ἔκφρασις βωμοῦ, ἄσμα Βαρβιτίωνος δι’ ἠρώων stb.).¹⁴ A két egymáshoz legközelebb álló kódex, a vatikáni (U) és firenzei (L) a legkövetkezetesebb ebben, a legrégebbi kéziratban (M) az ötödik könyv végéig, míg a párizsiban (P) a hatodik könyvvel bezárólag találunk bejegyzéseket.¹⁵ A velencei kódex (M) abban is különbözik a többitől, hogy csupán egy olyan marginális bejegyzést tartalmaz, ami *thrénos*ra utal, ez *Drosilla* siratója az első könyvben. Panagiotis Roilos szerint ez azzal magyarázható, hogy *Drosilla* lamentációja egyrészt hosszabb, mint *Chariklésé*, amely közvetlenül előtte olvasható a regényben, másrészt, kiemeli még az a körülmény is, hogy a lány ekkor szólal meg először és utoljára az első könyvben.¹⁶ Véleményünk szerint viszont ennél sokkal egyszerűbb a magyarázat: a 13. századi kódexnél a másoló/olvasó a kulturális hagyományt a retorikai gyakorlat elé helyezi, és ennek megfelelően szigorúan csak a nők szájából és a ténylegesen halott személy

¹³ Conca a szövegkiadás bevezetőjében külön nem tér ki a „kezek” azonosítására és a *Pinakes* adatbázis sem ad további információkat a másolókra vonatkozóan. Mi az, amit paleográfiai ismeretek nélkül megállapíthatunk a lapszéli jegyzetekről? A legfiatalabb kézirat, a firenzei (L) tartalmazza a legtöbb bejegyzést és számos helyen egyezést mutat a nála korábbra datálható vatikáni kódexszel (U). Ebből arra következtethetünk, hogy a firenzei kéziratba átvették a vatikáni kódex jegyzeteit és kiegészítették a szöveget továbbiakkal is. Az új lemmák tartalmi egységeket jelölnek. A szöveghagyományban a legrégebb kódex (M) marginálisai képezhetik az alapot, Kleandros és *Chariklés* beszédénél ugyanis az M, U és L kéziratok jegyzetei több ponton megegyeznek. A párizsi kódex (P) kilóg a sorból: a lapszéli jegyzetek között ugyan vannak, amelyek retorikai egységeket jelölnek, de jó részük csak az aktuális beszélőt nevezi meg – erre a többi kódexben nem találunk példát. A retorikai részekre vonatkozó megjegyzések viszont rokonságban vannak U és L marginálisáival. Az elemzés ezen a szintjén az autopsziát nem láttuk szükségesnek, ám a kutatás későbbi állomásán, például az olvasói szokások átfogó vizsgálatánál, már elkerülhetetlen.

¹⁴ A velencei kódex (M) lemmáiban az ἐπιστολή helyett mindenhol γραφή szerepel.

¹⁵ Ez alól kivételt képez az új fejezetek jelölése.

¹⁶ P. Roilos: *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*. Washington, D.C. (2005) 87.

fölött elhangzó siratókat tekinti *thrénos*nak.¹⁷ A két kitételnek nem felelnek meg sem Chariklés lamentációi, sem a lány ötödik könyvben elhangzó panasz, amelyben saját sorsát siratja (V, 108–126) – Drosillának az a két siratója, amely a második feltételnek is eleget tenne, a kilencedik könyvben kap helyet, ahol M kódexben már nincs marginális bejegyzés. P, U és L kódexek ezzel szemben minden siratót *thrénos*nak jelölnék, amely egyértelműen arra utal, hogy a 15–16. században a regény részeinek „azonosításánál” azok retorikai aspektusa volt mérvadó.

A jegyzetelés tekintetében valamennyi kódexben kiemelt figyelmet kap Kleandros és Chariklés visszaemlékezése (a lapszéleken mindkét rész kezdeténél a *diégésis* megnevezés áll),¹⁸ ugyanis minden levélhez, dalhoz és rövid beszédhez a *symposium*ról egy-egy lemma társul a megfelelő retorikai/irodalmi műfaj megnevezéssel. Chariklés barátainak rövid szónoklatait a συμποσιαστικὸν/συμποσιακὸν ἀστειῖσμα, azaz a ’lakomai csipkelődés, tréfálgozás’ szókapcsolat jelöli (M, U, L). Az ἀστειῖσμα a TLG adatbázis alapján rendkívül ritkán használt szó (az adatbázis jelenleg tizenhét találatot közöl), a listázott szövegek egyikében sem retorikai műfajként vagy retorikai értelemben használják.¹⁹ A szóválasztással a velencei kódex (M) másolója, aki elsőként használja a kifejezést, valószínűleg inkább az előadások tartalmát kívánta hangsúlyozni, ugyanakkor saját magáról is árulkodik, a művelt befogadó képét sugallja: az ἀστειῖσμα csupán néhány bizánci szerző munkájában bukkan fel és csak a 11–13. században, mint például Ióánnés Tzetzésnél, Kónstantinos Manassésnél, Theodóros II. Doukas Laskarisnál.²⁰

A vatikáni (U) és firenzei kódexekben (L) a lapszéleken egy-egy részlet mellett a ὀμιλία megjelöléssel is találkozunk. A *homilia* mindkét kéziratban kifejez beszélgetést és előadást is. Az utóbbira egy közös példa Kallidemos hosszú udvarló beszéde, amely a lemmákban következőképp szerepel: ὀμιλία ἐρωτικὴ Καλλιδήμου πρὸς Δροσίλλ(αν) (L), ὁ. ἔ. Κ. πρὸς τὴν κόρη(ν) (U). Mivel a *homilia* fogalma erősen összefonódott a kereszténységgel és az egyházi szónoklat egyik önálló műfaja volt, feltételezhetnénk, hogy az ἐρωτικός jelzőt

¹⁷ v.ö. Roilos: *i. m.* (16. j.) 85–87.

¹⁸ διήγησις Κλεάνδρου περὶ τῶν καθ’ αὐτόν UL, διήγησις Κλεάνδρου πρὸς Χαρικλέα M (II, 57); διήγησις Χαρικλέος πρὸς τὸν κατ’ αὐτῶν P U L, ὁ X. πρὸς Κλεάνδρον M (III, 50).

¹⁹ Adatbázis-keresés utójára lefuttatva: 2021. 12. 18.

²⁰ Tzetz. *Ep.* 4, 779; 80, 120, 26; 160, 16; Tzetz. *Od.* 8, 80; Tzetz. *Il.* 18, 563; Tzetz. *Hist. Chilias* 4, 779, 1; Tzetz. *Theog.* 751; Eust. *Od.* 1, 394, 46; 2, 2, 7; 2, 262, 26; Greg. *Ant. Epit.* 4, 119, 1; Io. Apoc. *Ep.* 84, 21.; Io. Sic. *Comm.* 409, 13; Manas. *Ekphr.* 29; Lasc. *Ped.* 231; Lasc. *Ep.* 5, 24; 15, 213, 18.

pont azért kapta a jegyzetben, hogy Kallidémós beszédét világosan megkülönböztesse a keresztény tartalmú oktatóbeszédektől. Azonban, ha összevetjük a többi lemmával, arra következtethetünk, hogy a 15–16. századi másolók, elvonatkoztatva a szónak mind a keresztény tartalmától, mind az ókori 'oktatás', 'előadás' (t.i. tanítómesteré) jelentésétől, a *homilia* alatt olyan 'beszédet' értettek, amelyek klasszikus retorikai műfajnak ugyan nem felelnek meg, de stilisztikai és/vagy tartalmi szempontból figyelmet érdemelnek.²¹

A fentiek alapján jól látható, hogy a marginális jegyzetek – mint paratextusok – általános képet adnak a mindenkori befogadóról. A *Drosilla és Chariklés* esetében azt mutatják, hogy a 13–16. századi olvasó figyelme a regénybe illesztett új műfajok, valamint a regény önállóan is helytálló, értelmezhető és előadható részei felé irányult. Ahol lehetett, a megfelelő retorikai terminust is használták. Ugyanakkor, a Komnénos-kori regények recepciójára nézve, nem elhanyagolható információ, hogy ez nem csak a *Drosilla és Chariklés* sajátos jellegének (mint például az előadásokban gazdag történetmesélésnek vagy az epizodikus struktúrájának) köszönhető, mivel a Makrembolitis- és a Prodromos-regényhez fűzött marginálisok is hasonló szemléletben készültek.

²¹ A *homilia* még három lemmában jelent 'beszédet': 1) a vatikáni kódexben (U) *Drosilla* egyik rövid monológja mellett a regény ötödik könyvében (V, 28 skk.) – ὁμιλία Δροσίλλ(ης) πρὸς Χαρικλέα καὶ ἀπαγγελία τοῦ ἔρωτος πρὸς αὐτὸν Χρυσίλλ(ης); 2) a vatikáni (U) és a 3) firenzei (L) kéziratban *Chariklés* monológjánál, amikor a nyolcadik könyv kertjelenetében az alvó lányhoz beszél (VIII, 84 skk.) – ὠραῖον ὄλον τοῦτο τὸ τοῦ Χαρικλέος ὁμιλία πρὸς Δροσίλλ(αν) ἐν λειμῶνι γενόμενον (L), χαρίεις (sic) ὁμιλία ἐν λειμῶνι Χαρικλέος πρὸς Δροσίλλαν (U).

Rózsa Márton

Euthymios Malakés levelezése

Retorika, reprezentáció, kommunikáció

Bevezetés: a bizánci elit vizsgálata

Amennyire elismert személyiség volt Euthymios Malakés, Neai Patrai metropolitája kortársai körében mint a korszak, vagyis a 12. század utolsó harmadának kiemelkedő értelmiségi alakja – különösen szónoki képességeinek köszönhetően –, annyira meglepő talán a modern történeti és filológiai kutatások részéről iránta megmutatkozó érdektelenség. Amennyiben persze jobban megvizsgáljuk e viszonylagos marginalizálódás körülményeit, világosabbá válik, miért nem szenteltek nagyobb figyelmet Malakés hagyatékának.

A mellőzöttség egyik elsőként felmerülő okának talán az hozható fel, hogy Euthymios Malakés olyan kortársakkal volt körülvéve, mint Eustathios Klorophón – ismertebb nevén Thessalonikéi Eustathios –, Michaél és Nikétas Chóniatés, illetve Euthymios Tornikés. Az előbb felsorolt személyekben a bizánci kultúra megannyi oldalának neves közvetítőit és képviselőit lelhetjük fel. Nem lenne meglepő tehát, ha az e körhöz tartozó egyének némelyikének irodalmi munkássága a társak árnyékban maradna. Gyorsan belátható azonban, hogy Malakés mellőzöttségének megértéséhez mélyebbre kell ásnunk.

Malakés marginális helyzetének kialakulásában kiemelkedő szerepe volt a már említett Euthymios Tornikésnek. Tornikés ugyanakkor bizonyosan nem akart személyében hozzájárulni Malakés mellőzöttségéhez, lévén a két Euthymios rokonságban állt egymással. Tornikéstől fenn is maradt egy Malakés tiszteletére írt gyászbeszéd.¹ A közös keresztnév viszont a két rokon tudtán kívül azzal a következménnyel járt, hogy a kézirati hagyományban zavar keletkezett, és Malakés munkáinak egy része Euthymios Tornikés neve alatt hagyományozódott tovább. A kéziratok összekeveredésének problémáját egészen a 20. század közepéig nem tisztázták.² Ennek folyamányaként az első

¹ *Noctes Petropolitanae*. Ed. A. Papadopoulos-Kerameus. Szentpétervár (1913) 115–125.

² J. Darrouzès: Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès. *REByz* 23 (1965) 148–167.

világháborút megelőzően – vagyis a bizánci irodalom újrafelfedezésének időszakában – csak szórványos kísérletek irányultak Malakés írásainak publikálására. Jellemzően azon leveleiről van itt szó, amelyeket a jelentősebbnek ítélt kortársaihoz, Eustathioshoz és Michaél Chóniátészhoz írt.³ Malakés irodalmi munkásságának legteljesebb kiadása Konsztandinosz Bónisz gondozásában jelent meg 1937-ben és 1949-ben.⁴

Bónisz forráskiadása sem lendítette fel ugyanakkor a Malakésről és értelmiségi tevékenységéről folytatott kutatásokat. Személye továbbra is inkább marginális helyet foglal a korszak szakirodalmi feldolgozásában. Csekély változás csak a 2010-es években figyelhető meg, amikor két tanulmány is Malakést emelte a vizsgálat középpontjába.⁵

Malakés – csakúgy, mint fentebb említett kortársai – nem egyszerűen értelmiségi volt, hanem egyben a Bizánci Birodalom társadalmi elitjének a tagja. A bizánci elitet, illetve az azt magába foglaló társadalom egészét, számos megközelítésben vizsgálták már kutatók az elmúlt évtizedekben. A módszertani sokszínűség Alekszandr Kazsdan munkásságában is megjelent, hiszen míg egyik monográfiájában statisztikai módszerrel igyekezett feltárni a bizánci uralkodó réteg 11–12. századi struktúráját és jellemzőit, addig egy másik munkájában már kultúrtörténeti megközelítéssel vizsgálta ezt a társadalmi jelenséget.⁶ Jean-Claude Cheynet már a hatalmi rivalizálás tükrében foglalkozott a bizánci elit 10–12. századi körülményeivel. Cheynet nagyobb hangsúlyt

³ *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σφζόμενα*. Εκδ. S. Lampros. II. Athén (1880) 558–62; M. Treu: *Περὶ Εὐθυμίου Νέων Πατρῶν τοῦ Μαλάκη. Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 5 (1896–1900) 197–218; A. Papadópułosz-Keraméfsz: *Εὐθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν*. Ἐπετ. φιλολ. συλλογ. *Παρνασσός* 7 (1903) 13–38; *Noctes Petropolitanae i. m.* (1. j.) 89–102.

⁴ *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Υπάτης) τὰ σφζόμενα*. Εκδ. Konsztandinosz Bónisz, I–II. Athén (1937–1949). A két kötet rámutat Malakés munkásságának sokszínűségére és műfaji gazdagságára, kimaradt viszont a gyűjtésből két gyászbeszéd, amelyek szerzőségét csak Darrouzès tisztázta később, lásd Darrouzès: *i. m.* (2. j.) 158–160.

⁵ A. Stone: Euthymios Malakes in Theatron. *Byzantina* 30 (2010) 55–66; H. Ewing: Occupying and Transcending a Provincial See: the Career of Euthymios Malakes. *Byzantine and Modern Greek Studies* 42/1 (2018) 58–78. A helyzetre jellemző, hogy Bónisz mellett a legteljesebb és legalaposabb elemzést sokáig Stadtmüller adta a Michaél Chóniátésről írt munkájának egyik függelékében: G. Stadtmüller: *Michael Choniates: Metropolit von Athen (ca. 1138 – ca. 1222)*. Róma (1934) 306–312.

⁶ A. Kazhdan: *Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв.* Moszkva (1974); előbbi átdolgozva, olasz fordításban: A. Kazhdan – S. Ronche: *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*. Palermo (1997); A. Kazhdan – A. Wharton-Epstein: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley, CA (1985).

fektetett a rokon és személyi kapcsolatokon alapuló politikai csoportosulások dinamikájának feltárására, mint e társadalmi réteg kötött struktúrákkal történő leírására.⁷ Még nagyobb fókusz került a személyes kapcsolatokra Margaret Mullettnek az Ohridi Theophylaktos levelezéséről szóló nagyhatású monográfiájában, amelynek egy jelentős része Ohrid érsekének kapcsolati hálózatát vizsgálta kvalitatív megközelítésben.⁸ Szintén emberi kapcsolatokon alapuló, de más módszertannal dolgozó elemzés került ki Leonora Neville kezei közül, amely a vidéki társadalom hatalmi viszonyait vette górcső alá a 10–11. századra vonatkozóan. Neville vizsgálata a háznép (oikos) társadalmi szerepén alapulva nagyobb hangsúlyt fektetett a bizánci társadalom vertikális összeköttetéseire, és így az elit, mint réteg, kevésbé érdekes a szerző számára.⁹ John Haldon C. Wright Mills amerikai szociológus hatalmi elitről alkotott teóriáját felhasználva vette végig a bizánci elit történetét a 8–15. század között.¹⁰ Nem lehet azt mondani, hogy a fentebbi sorok teljes képet adnak a bizánci elit historiográfiájáról, ám így is jól láthatók a kutatás egyes sarokpontjai. Jelen tanulmányban leginkább Mullett és Neville általános megközelítéseiből indulnék ki, amelyek az egyén és kapcsolatai szemszögéből tekintenek a társadalmi folyamatokra.

A személy és emberi kapcsolatainak vizsgálata jelen tanulmányban Euthymios Malakés, Neai Patrai metropolitájának levelezésének elemzésén keresztül valósul meg. A tanulmány fő szempontjai a retorika, a reprezentáció és a kommunikáció. Hogy ezek a szempontok felmerülnek egy bizánci levélgyűjtemény esetében, nem meglepő. A bizánci értelmiségiek retorikai tanulmányaik keretében jutnak el a levélírás elsajátításához és gyakorlathoz. Szemükben a levél a retorika egyik megvalósulási formája.¹¹ E hozzáállás egyébként az antikvitás öröksége, és nem véletlen, hogy a levélírás későantikvitásból fennmaradt elméleti művei sokszor általános retorikai műfajok után neveztek el levéltípusokat.¹² A retorikai jelleg velejárója, hogy a levelekben sokszor fellelhető az író

⁷ J.-C. Cheynet: *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1204)*. Párizs (1990).

⁸ M. Mullett: *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*. Birmingham (1997).

⁹ L. Neville: *Authority in Byzantine Provincial Society, 950–1100*. Cambridge (2004).

¹⁰ J. Haldon: Social Élités, Wealth, and Power. In: *The Social History of Byzantium*. Ed. J. Haldon. Oxford (2009) 168–211; Mills monográfiájának magyar fordítása: C. W. Mills: *Az uralkodó elit*. Budapest (1974).

¹¹ Lásd M. Grünbart: Beobachtungen zur byzantinischen Briefrhetorik. In: *Lépigrammatique et la poésie épigrammatique : projets actuels et questions de méthodologie*. Éd. W. Hörandner – M. Grünbart. Párizs (2003) 31–41.

¹² *Demetrii et Libanii qui feruntur typoi epistolikoi et epistolimaioi characteres*. Ed. V. Weichert. Lipsce (1910); lásd még Mullett: *i. m.* (8. j.) 133–161.

önreprezentációja vagy valamelyik másik személy jellemzése is. A kommunikáció fellelhető az irodalom bármelyik szegletében, ám a levelezés az, amely a legközvetlenebb módon kapcsolódik az előbbi jelenséghez.

Jelen tanulmány Malakés levelezésének azon részeit vizsgálja, ahol a három elem – retorika, reprezentáció és kommunikáció – találkozik egymással. Az elemzés legfőbb kérdése, hogyan használta fel a célközönsséggel folytatott kommunikációjában saját önreprezentációját.¹³ A retorika határozta meg azt a formát, amelyben a kommunikáció zajlott a levélen keresztül – innen ered az előbbi elem kiemelt helye a vizsgálatban. A retorika formaadó funkciója nem csak reprezentáció és az azon keresztül folytatott kommunikáció értelmezését segíti, hanem a levélszöveg egészéhez fűződő viszonyának jobb megértéséhez is vezethet.

Malakés kommunikációjának sajátosságai túlmutatnak önmagukon. Bár a levelezés a történeti idők társadalmi interakcióinak általunk megismerhető egyik legbensőségesebb formáját jelenti, a legtöbb esetben többről van szó, mint személyes érintkezésről és társalgásról. Ohridi Theophylaktos példája rávilágít arra, hogyan használja fel egy levélíró kapcsolatait saját társadalmi és hatalmi helyzetének stabilizálására, és ebben milyen szerepet játszanak levelei.¹⁴ A bizánci elit tagjaként Malakés kommunikációja – amit a levelein keresztül megismerünk – az uralkodó réteg hatalmi játszmaínak keretei között érvényesül. A metropolita társadalmi interakcióinak hatalmi vetületei egyértelműbbé válnak, amikor a reprezentáción keresztül vizsgáljuk, hiszen utóbbi tevékenység bármelyik elit egyik legjellegzetesebb megnyilvánulási formája. Ennek következtében jelen tanulmány végső soron az elit társadalmi dinamikájára, működésének mechanizmusaira világít rá egy szűk keresztmetszeten keresztül.

Euthymios Malakés és levelei

Euthymios Malakés életét illetően sok fehér folttal szembesülünk. Sem születésének, sem halálának dátuma nem ismert. A kutatók között elfogadott nézet, hogy Malakés nagyjából egyidős lehetett Eustathios Klorophónnal, mivel együtt folytatták tanulmányaikat. Mindkettejük születését az 1115–1130 közötti évekre teszik a történészek.¹⁵ Euthymioson, fivéréen, Grégorioson és ismeretlen

¹³ A célközönsség említése azért fontos itt, mivel Bizáncban nem feltétlenül csak a címzett ismerte meg a levél tartalmát. E körülményt a bizánci írók természetesen figyelembe vették. Erről lásd: Mullett: *i. m.* (8. j.) 17–18; F. Bernard: *Epistolary Communication: Rituals and Codes. In: A Companion to Byzantine Epistolography.* Ed. A. Riehle. Leiden–Boston (2020) 319–323.

¹⁴ Mullett: *i. m.* (8. j.) 201–222.

¹⁵ Stadtmüller: *i. m.* (5. j.) 307; Ewing: *i. m.* (5. j.) 61.

nevű unokanővérén kívül nem ismerünk mást a Malakés-családból.¹⁶ Annyiban azonban bizonyos, hogy a Malakésok Euboia szigetén éltek a 12. század elején. Ewing felhívja figyelmet arra, hogy Euthymios Malakés metropolita-ként is nagy figyelmet fordított a családi birtokokkal járó ügyeknek.¹⁷ Nem meglepő tehát, hogy Euthymios rokonságban állt a közeli Thébához kötődő Tornikés-családdal nővére házasságán keresztül.¹⁸ E kapcsolat arra utal, hogy a Malakésok jól kiépített kapcsolatokkal rendelkeztek a korszakban a *Hellas kai Peloponnésos* tartomány keretei között található egyik szűkebb régió helyi elitjével. A Tornikésokkal kiépített rokoni viszony azzal az érdekességgel is szolgál, hogy így a tág rokonságból több főpapi státuszig jutó személy is kikerült, akik ráadásul különböző generációkat képviseltek: Theophylaktos Héphaistos (Ohrid), Geórgios Tornikés (Ephesos) és Euthymios Malakés (Neai Patrai), később pedig Euthymios Tornikés (Neai Patrai).¹⁹ Az már inkább nyitott kérdés, hogy az erős fővárosi szállakkal bíró Tornikésokkal kiépített rokonság mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy – legalább – Euthymioson keresztül a Malakés-család is erősítse kapcsolatait Konstantinápolyal. A források e tekintetben nem sok támaszt nyújtanak.

Mindenesetre Malakést még gyerekként a fővárosba küldte családja, hogy az ottani tanárok egyikének tanítványaként teljesebben ki. Ezzel a vidéki háttérrel rendelkező, de a konstantinápolyi elitbe oktatáson keresztül bekerülő figurák sorát gyarapította. E csoportot olyan személyek alkották, mint a már korábban említett rokonok – Theophylaktos Héphaistos, Geórgios Tornikés –, illetve Michaél és Nikétas Chóniatés.²⁰ Malakés korai pályafutásáról hallgatnak a források. Nikétas Chóniatés szerint kiemelkedő tanuló volt, amit megerősít a tény, hogy már igen korán elismert szónok lett belőle. Darrouzès arra a következtetésre jutott, hogy 1161-es beszédét, amelyet I. Manuél császárnak címzett, még a konstantinápolyi patriarchátus egyik tisztviselőjeként adta elő.²¹

¹⁶ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 53–54. (13. levél); J. Darrouzès: Les discours d’Euthyme Tornikès. *REByz* 26 (1968) 88,1–3. Malakés nővérének léte pusztán következtetés Tornikés azon megjegyzéséből, hogy ő Malakés unokaöccse.

¹⁷ Ewing: *i. m.* (5. j.) 75.

¹⁸ Darrouzès: *i. m.* (16. j.) 50; Ewing: *i. m.* (5. j.) 61., 71.

¹⁹ G. Tornikés – D. Tornikés: *Lettres et discours*. Éd. J. Darrouzès. Paris (1970) 25–26. Euthymios Tornikés legalábbis főpapi jelölésig eljutott.

²⁰ A Chóniatés-fivérekhez lásd A. Simpson: *Niketas Choniates: A Historiographical Study*. Oxford (2013) 11–23.

²¹ Darrouzès: *i. m.* (2. j.) 157; vö. P. Magdalino: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge (1993) 454–455., aki óvatosabban csak annyit állapított meg, hogy a szóbanforgó beszéd idején Malakés jó eséllyel még nem volt metropolita.

Főpappá szentelésének és Neai Patraiba történő kihelyezésének időpontja ismeretlen. Tudjuk azonban, hogy az 1166-os blachernai zsinaton már Neai Patrai metropolitájaként vett részt.²² Eszerint a kinevezésnek 1161 és 1166 között kellett megtörténnie.²³ Neai Patrai metropolitájaként meglehetősen ellentmondásos időszakot élt át. Saját egyháztartománya kevés fejtörést okozott Malakésnak egy fegyveres banditák okozta rövidebb zavart és az adószedők túlzott szorgalmát – a bizánci egyháziak visszatérő problémáját – leszámítva. Nem így állt a helyzet Konstantinápoly esetében, ahol Malakésnak több alkalommal is jelentős egyházi (és ebből fakadó politikai) vitákba kellett bekapcsolódnia. Ewing hangsúlyozta, hogy Malakés többet foglalkozott a fővárosi ügyekkel, mint a neai patrai fejleményekkel.²⁴ Neai Patrai metropolitája maradt egészen haláláig, amelynek pontos időpontja ismeretlen. Euthymios Tornikés gyászbeszédje alapján azonban feltételezik, hogy Malakés a negyedik kereszties hadjárat körül távozhatott az élők sorából.²⁵

Mint fentebb említésre került, Malakés irodalmi hagyatéka körül zavar keletkezett a kézirati hagyományban. Leveleit azonban nem érintette a szerzőség problémája. A levelek iránti közömbösség inkább a fennmaradt gyűjtemény viszonylagos kis méretéből fakadhatott. A különböző kódexekben fellelhető levelezés összesen 35 levelet tartalmaz, ami jelentősen elmarad Hierotheos barát (190), Michaél Chóniatés (181), Ohridi Theophylaktos (131), Ióánnész Tzetzés (107) és Thessalonikéi Eustathios (53) megőrzött levelezéseinek méreteitől. A levélgűjtemény két csonka kéziratban maradt fenn Berlinben és Szentpétervárott.²⁶ A két kéziratban fellelhető forrásanyag kiegészíti egymást, egyetlen levél sem szerepel mindkét kódexben.

A 35 levelet 11 nevesített és néhány név nélkül hagyott címzettnek írta Malakés. A névtelen levelezőtársak száma meghatározhatatlan, de a címzésekben és a szövegekben elejtett megjegyzések alapján bizonyosan több személyről van szó. Ugyanakkor egyes esetekben bizonyos, más esetekben feltételezhető, hogy több levél szól ugyanannak az azonosítatlan személynek. Érdemes megjegyezni, hogy 19 levélnek van névtelen címzettje, ami több mint

²² 'Ο Πατήρ μου μεζων μου εστίν': έριδες και σύνοδοι κατά τον ιβ' αιώνα. Εκδ. S. Sakkos. Thessalonikéi (1968) 146., 152., 164.

²³ Ewing: *i. m.* (5. j.) 61–62.

²⁴ Ewing: *i. m.* (5. j.) 63–71.

²⁵ Stadtmüller: *i. m.* (5. j.) 312.

²⁶ *Cod. Berol. gr.* 76 [*Philipp.* 1480], 1α–14α; *cod. Petrop. gr.* 250, 111α–113β. Egy levél továbbá fennmaradt a firenzei Medici-könyvtárban (Biblioteca Medicea Laurenziana): *cod. Laur. Plut. gr.* LIX, 95β–96α.

a gyűjtemény fele. Vagyis 16 levél oszlik el a 11 nevesített levelezőtárs között, ami azzal jár, hogy az ismert címzettek többségéhez egyetlen levél szól. E sajátosságok következtében Malakés levelezésénél kétségek merülnek fel a hálózat-kutatás módszertanának alkalmazásával szemben, így jelen tanulmány inkább nélkülözi ezt az egyébként kecsegtető megközelítést.²⁷ Még ha hálózatelemzésre nem is alkalmas Malakés levelezése, sok egyéb kérdés kutatására lehetőséget nyújt. E vizsgálatra érdemes problémakörök közé tartozik az elit kommunikációja és azon keresztül a réteg belső hatalmi viszonyainak dinamikája.

Retorika, önreprezentáció, kommunikáció

Mint már utaltam rá, a bizánci kultúrában – amely e tekintetben talán nem is volt egyedülálló – a levelezés inkább közösségi tevékenység volt, ilyen környezetben az önreprezentáció szinte elkerülhetetlen volt a szerző számára. Valójában az önreprezentáció átjárta a levelezés minden szegletét.²⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben a fejezetben leginkább a levélszövegek érveléseiben helyet kapó önreprezentációra fókuszál az elemzés. Ennek fényében pedig már nem feltétlenül kell meglepődnünk, hogy a levélíró nem minden üzenetében nyúl ilyen reprezentációs eszközhöz. Összesen 31 olyan levél van Malakés gyűjteményében, amelyben az önreprezentáció a szöveg tartalmából következik.²⁹ Bár az is egy érdekes kérdés, hogy egyes levelekben miért nem él az önreprezentatív érveléssel vagy narratívával, azonban egy ilyen irányú elemzés meghaladná a tanulmány kereteit.

A vizsgálat az önreprezentáció tematizálásából indul ki, vagyis a különböző témák felől közelíti meg e kommunikáció működését. Ezen keresztül könnyebb megfogni az önreprezentáció és annak kontextusa – többek között a levél egészének témája, témái – között meglévő kapcsolatot. Talán ennél is fontosabb, hogy az önreprezentáció minden jellegzetessége lényegében a témából következik.

²⁷ Maga Mullett is kiemeli, hogy a hálózat-kutatás esetén a személyi kapcsolatok elemzése igényli az adatgazdagságot, ami egy levélgyűjtemény esetében az egy személyhez írt több levél biztosíthat leginkább: Mullett: *i. m.* (8. j.) 166. Nem véletlen az sem, hogy Ewing sem vállalkozik többre, mint Malakés ismerősi körének prozopográfiai alapú leírására, illetve arra, hogy mindennek kontextusában elemezze a neai patrai metropolita adminisztratív és politikai tevékenységét, lásd Ewing: *i. m.* (5. j.) 63–76.

²⁸ Lásd Bernard: *i. m.* (13. j.) 313–318, 323–328.

²⁹ Az alábbi levelek szövegében nem lelhető fel Malakés önreprezentációja: Μαλακή: *i. m.* (4. j.) I. 57; 62–63; 70; 75–76. (18., 23., 32., 35. levél). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a 32. levél szövege súlyosan sérült, lényegében a záró része maradt csak fenn.

Malakés önreprezentációját levelezésében legmarkánsabban a szenvedés, a szegénység és a magány témája határozza meg. Különösen érdekes, hogy a különböző levelekben a szenvedő és a szegény ember képei kéz a kézben járnak egymással a metropolita önabrázolásában.³⁰ A kettő közül a szegényember képére érdemes különleges figyelmet is szentelni, ugyanis ennek szimbolikája több irányba válik el. Egyrészt nem meglepő módon megjelenik a keresztény szellemiség, másrészt pedig erős antik hatás fedezhető fel. Egyes esetekben pedig Malakés olyan módon nyilvánítja ki szegénységét, hogy sem a keresztény, sem az antik hangvétel nem lelhető fel benne. E különböző jellegű narratívák egyike sem válik dominánssá a Malakés szegénységét sugalló önreprezentációban, ám összességében a szegényember képe nem fordul eléggé gyakran elő ahhoz, hogy ilyen számszerű összefüggéseknek túlzott jelentőséget tulajdonítsunk.

Az egyik ismeretlen barátnak szóló levél jó példáját adja annak, ahogy a szegénység és a szenvedés témája nem egyszerűen együtt szerepel az író önreprezentációjában, hanem egymással lényegében összeolvadnak:

„Mi korán tudatlan emberek kezére kerültünk, arra ítélték engem, hogy eme idegen vidéken töltsöm az időt, mint egy kóbor, miközben minden nap a halálra gondolok. [...] Tudniillik a vagyoni nyereséget nem számítva – mivel, Homéros után szabadon, a gazdagság a gyengeelméjű halandók számára jelenti az életet – mindenféleképpen van mentség, ha fura is, arra, hogy nagy megmentőkre számítva dolgozom és tartok ki, amit még csak álmában sem remélne senki. Ingyen és szabadon teljesíteni az eurystheusi szolgálatot...”³¹

Az idézett rész alapján egy rendkívül összetett kép rajzolódik ki Malakésről az olvasóban. Az idézet elején még a száműzetés témája is előkerül, amelyre lentebb részletesebben is kitérek. Ugyanakkor a helyzetének kóborlással való összehasonlítása, illetve a halálvárás említése keresztény hangvételt kölcsönöz a metropolita narratívájának. A levélrészlet viszont egyértelműen antik szimbolikát vesz fel a továbbiakban: a vagyon iránt mutatott – a keresztény

³⁰ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 44–45; 49–50; 52–53; 66–67. (3–4., 9., 12., 28. levél).

³¹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 44,17–19; 44,21–45,4. (3. levél): ἡμεῖς δὲ τοῖς ἀγνώμοσι τάχα παραδοθέντες ἡμεν, ἐπὶ τῆς ζήτησιν ταύτης χρονοτριβείν ὡς ἀληταὶ κατεδικάσθημεν, ἐφ’ ἐκάστης ἡμέρας προσδοκῶντες τὸν θάνατον. [...] τὸ μὲν γὰρ ἐπὶ προσδοκίᾳ μεγάλων τινῶν ἀμοιβῶν ἐκπονεῖν τε καὶ καρτερεῖν, ἃ οὐδ’ ὄναρ τις ἠλπίσεν ἄν, ἔχει πάντως ἀπολογίαν, εἰ καὶ ψυχράν, πλὴν τῆς τῶν χρημάτων συνεισφορᾶς ἐπει, καὶ Ὅμηρον εἰπεῖν, χρήματα ψυχῇ τοῖς δειλοῖς ὑπάρχει βροτοῖς, τὸ δὲ προῖκα καὶ ἀμισθὶ ἄθλους Εὐρυσθείου διατελεῖν...

erkölcsiségtől egyáltalán nem idegen – érdektelenségét homérosi utalással támasztja alá, majd szenvedését eurystheusi szolgálatként írja le. Utóbbival Héraklés jólismert tizenkét feladatára utal, amelyet a mítosz szerint Eurystheus király parancsára teljesített mindenféle ellenszolgáltatás nélkül. Jó száz évvel Malakés előtt Ohridi Theophylaktos Héraklés szolgálatának történetével érzékeltette kiszolgáltatott helyzetét. Theophylaktos nyíltan szolgálásnak nevezte a mitikus hős küzdelmeit, és ezen keresztül saját magát is szolgának állította be.³² Malakés is hasonló gondolatot sugall elbeszélésével, ám egyértelműen elvontabb, átvitt értelmű leírást alkalmaz az ohridi érsekhez képest. Világos azonban, hogy az idézett résszel nem csak a szegényember képét akarta közvetíteni a címzett felé, hanem egyfajta szenvedéstörténetet is nyújt, amelyben egyébként megbújik egy újabb reprezentációs téma a kitaróan dolgozó ember képzetével.

Malakés szegénységét és a szenvedéseit egyszerre hangsúlyozó önreprezentációja természetesen eltérő hangvételt üt meg a különböző levelekben. A keresztény és antik narratívákat összegyűró reprezentáció található meg a kilencedik levélben, amelyet egy Bardas nevű fővámszedőnek írt Neai Patrai metropolitája. Itt azonban a szegénység leírása profánabb elbeszélésben nyert formát.³³ Ezzel szemben az ismeretlen címzetthez szóló negyedik levél eseténél első olvasatra sem keresztény, sem antik jelleg nem fedezhető fel Malakés szegénységének és szenvedésének említésében.³⁴ Ugyanakkor ebben a levélben egy biztonságos kikötőt kereső tengerészként is utal magára az író, ami a szenvedő ember konkrétabb megtestesítője.³⁵ Ez azért is érdekes része a szövegnek, mert a kikötő szimbolikájának bibliai háttere lehet.³⁶ A szenvedés válik Malakés önreprezentációjának dominánsabb témájává a patrai metropolitának, Kónstantinosnak írt 12. levélben, ugyanis az író szegénységére történő utalás egy feltételes mondatban foglal helyet. Ráadásul a szóban forgó szövegrészben a szegények csoportjáról tesz valójában említést Malakés, amelynek csak egyik tagjaként utalhat magára. Eközben a szenvedés

³² *Theophylacti Achridensis Epistulae*. Éd. P. Gautier. Thesszalóniki (1986) 143–145 (5. levél, 9–33. sor).

³³ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 50,2–8. (9. levél).

³⁴ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 45,21–22. (4. levél) Az ugyanebben a szövegben fellelhető hasonlat viszont, amely egy nyugodt kikötőt kereső tengerésszel azonosítja Malakést, bibliai párhuzamot sejtet.

³⁵ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 45,26–27. (4. levél).

³⁶ Lásd: Zsolt. 107, 30: „Örültek, amikor azok elsimultak, és a kívánt kikötőbe vezette őket.” Ebben az esetben nem szövegátvételtől vagy -párhuzamról van szó, hanem csak a szimbolika átvételéről.

tényével üti fel az egész levél narratíváját a szerző.³⁷ A száműzetésben élő konstantinápolyi pátriárka, Theodósios számára írt 28. levélben nem csak a szegénységét és szenvedését hangsúlyozza Malakés, hanem magányára is kitér. Feltételezhetően éppen a harmadik témához köthető az itteni narratíva sajátossága, hogy a levélíró saját nincstelensége alatt nemcsak vagyoni, hanem szellemi szegénységet is ért.³⁸ Szenvédéséről pedig oly módon ír a metropolita, hogy betegeskedő emberként mutatja be magát.³⁹ Utóbbi levél hívja fel a figyelmünket arra, hogy a szegény és a szenvedő ember képei nem feltétlenül ugyanannak a problémának a két aspektusaként jellennek meg. Egyes levelekben inkább Malakés különböző bajaira mutatnak rá, vagyis ilyenkor a metropolita gondjainak halmozódását hangsúlyozza a két témát is magába ölelő önreprezentációjával. E példák jól mutatják, hogy a két téma különböző árnyalatai jelennek meg Malakés leveleiben, ami sejteti összetett és kiforrott kommunikációs alkalmazásukat.

Mint fentebb említettem, a szegénység és a szenvedés témája nem minden esetben jellennek meg együtt Malakés reprezentációjában. Szellemi atyjának írt két levelében a szenvedő ember képét veszi fel magára Neai Patrai metropolitája.⁴⁰ Az egyik üzenetben azonban a szenvedés mellett újfent tengerészként utal magára, aki számára a levelezőtárs jelenti a biztonságos kikötőt:

„nem tudjuk akármikor leengedni a megváltás horgonyát, hacsak nem neked egyedül, miután lelkedet alacsonyán hullámzó és nyugodt kikötővé ttedd a szentlélek kellemes és megváltó kiáradásával. Ezért döntöttem úgy, hogy lelkednek fizetem a kikötői díjat, hogy ha láthatatlanná válnánk az ily nagy szépségtől elválasztva, egészen mernénk őrtornyoknak, töltéseknek és árhullámoknak vágni a lelki séget, illetve mindennapi csüggedésekbe és nehézségekbe eresztieni csónakunkat.”⁴¹

³⁷ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 52,24–53,24. (12. levél).

³⁸ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 66,11–16; 67,3–5. (28. levél)

³⁹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 67,5–13. (28. levél).

⁴⁰ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 58–60. (20–21. levél).

⁴¹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 59,5–11. (20. levél): οὐκ ἔχομεν ὅπου τὸ τῆς σωτηρίας σαλευῖν ἀγκύριον, εἰ μὴ ἐν σοὶ μόνῳ, τῷ λειοκύμονα καὶ γαλήνιον ὄρμον τὴν σὴν ἀπεργασαμένην ψυχὴν ταῖς πραεῖαις καὶ σωτηρῖοις αὔραις τοῦ πνεύματος. καὶ διὰ ταῦτα ἐλλιμενίζεις ταύτη αἰρούμεθα, ὡς εἰ λάθοιμεν τὸν τοσοῦτου ἀπορῥαγέντες καλοῦ, κινδυνεύσομεν πάντως σκοπέλοις καὶ προβόλοις καὶ ἀμπώτισιν τὸ ψυχικὸν προσαρῥάξει καὶ καταδύσαι ἀκάτιον ταῖς βιωτικαῖς ἀθυμῖαις καὶ περιστάσεσιν.

Világos, hogy a tengerész metaforája abban a kontextusban működik, hogy a címzettet biztonságos kikötőhöz hasonlítja. A szöveg érvelése egyértelművé teszi, hogy a tengerész alakja a szenvedő ember konkrétabb megszemélyesítője – csakúgy, mint a negyedik levél esetében. Nem kérdés, hogy a narratíva erősen keresztény szimbolikára épül a hajós-kikötő metaforapártól az egyéb vallási utalásokig. Ezen összetett önreprezentáció mellett feltűnően egyszerűnek hat a Malakés szellemi atyjának írt másik levél, amelyben csak a szenvedő ember egyszerű képét veszi fel magára az író.⁴²

A Malakés szegénységét és szenvedését hangsúlyozó önreprezentáció sokszínűségének megértéséhez közelebb visz minket a kontextus vizsgálata. Már a vonatkozó levelek tematikája is összhangban van a reprezentáció sokoldalúságával. A metropolita éppúgy foglalkozik politikai jellegű ügyekkel – perrel, vámtérhekkkel és politikai rivalizálással –,⁴³ mint az ismerősökkel folytatott érintkezés hiányával⁴⁴ vagy saját testi egészsége körüli gondokkal.⁴⁵ Különösen érdekesek a levelek célkitűzései vagy rendeltetései és a reprezentáció közötti összefüggések. Néhány levél elsődleges célja, egyszerűen a címmel folytatott kapcsolat és kommunikáció fenntartása.⁴⁶ Egy-egy levelet pedig arra szánt Malakés, hogy elérje egy ismerőse aktív támogatását politikai ügyei terén, vagy hogy a Neai Patrai környékét sújtó vámok csökkenjenek.⁴⁷ Ezek az egyébként természetükben igen eltérő célkitűzések nagyban meghatározták az adott levelekben alkalmazott retorikát és abban Malakés önreprezentációjának helyét. Mindezek figyelembevételével külön tendencia figyelhető meg a szegénység és a szenvedés témája terén. Malakés két fajta szegénységet tett meg önábrázolása középpontjába ezekben az esetekben: egyrészt szellemi nélkülözést, másrészt gazdasági-társadalmi (mondhatni materiális) nincstelenséget. Előbbi remekül szolgálja a személyi kapcsolatok és érintkezések fontosságát hangsúlyozó retorikát, míg az utóbbi rendkívül egyszerű – mondhatni átlátszó – dramatisáló funkcióval bír. Mindkét típusú reprezentációval passzív szerepet vállal fel mindenestre Malakés. Eközben a szegénységgel együtt jelenlévő szenvedés témája sokkal inkább a problémák mentális oldalát hangsúlyozza – a fizikai fájdalom csak a főpap betegségének elbeszélésekor kerül elő.

⁴² Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 59,18–29. (21. levél).

⁴³ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 44–45; 49–50; 52–53. (3., 9., 12. levél).

⁴⁴ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 45. (4. levél).

⁴⁵ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 66–67. (28. levél).

⁴⁶ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 44–45; 52–53; 66–67. (3., 12., 28. levél).

⁴⁷ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 45; 49–50. (4., 9. levél).

Hasonló megállapításokat lehet tenni a két levéllel kapcsolatban is, amelyekben önmagában jelenik meg a szenvedés, mint Malakés önreprezentációjának témája. A 21. levél a kapcsolattartás élénkítésén túl apológiaként is funkcionál. A szenvedés alapvetően itt is Malakés bajainak mentális oldalát emeli ki, ami összhangban van a spirituális atyához írt két üzenet általános hangulatával. Nem mellesleg – hasonlóan a szegénység témáját magában foglaló önreprezentációhoz – passzív képet sugall az íróról.

Mint már említettem fentebb, a szenvedés és a szegénység mellett a magány is fontos témája Malakés önreprezentációjának. A fentebb említett két tematika szoros összefonódásához hasonló eset áll fenn a magányos ember képénél, amelyhez sokszor kapcsolódik a távolság kérdése. Nem véletlen ugyanakkor, hogy ez a tárgykör is ismétlődően felbukkan a neai patrai metropolita levelezésében. Ohridi Theophylaktos üzeneteiben is visszatérő elem ez a problémakör.⁴⁸ Mullett azonban azt is megjegyzi, hogy a távolság és elszakadás problémája a bizánci levélírás egyik jellemző toposza.⁴⁹ Theophylaktosnál egyébként az ismerőseitől való elszakadás mellett fontos téma még a száműzetés érzése.⁵⁰ Nehéz összevetni Ohrid érsekének terebélyes gyűjteményével Malakés jóval kisebb leveles anyagát, amelyben egyik téma sem fordul elő kellő alkalommal. Azonban Neai Patrai metropolitája mindössze egyetlen fennmaradt levélben reprezentálja önmagát, mint száműzött személyt.⁵¹ Tekintve, hogy a magányos ember képét többször is felveszi Malakés, megállapítható, hogy számára a száműzött egyén témája nem volt annyira fontos, mint Theophylaktos számára.

Nem mellesleg a magány reprezentációjára jellemző, hogy más témákhoz kapcsolódik a különböző levelekben. Egy ismeretlen barátjának írt második levélben a már említett távolság kérdésével együtt alkalmazza Malakés.⁵² A szintén egy ismeretlen barátnak szánt 16. levélben a türelmetlen, ám jóindulatú, igazságos ember összetett képével együtt alkotja magányosság témája a metropolita önreprezentációját.⁵³ A már korábban is említett 28. levélben lényegében összeolvad a magányos és a szegény ember ideája: „Hogyan akadályoztat meg kedvesen, hogy ekkora kincshez hozzájussak? Hogy fogom elviselni, hogy

⁴⁸ Lásd Mullett: *i. m.* (8. j.) 248.

⁴⁹ Mullett: *i. m.* (8. j.) 14–16. Mullett hangsúlyozza egyébként, hogy inkább elszakadásról, semmint magányról van szó a bizánci levelezések esetében.

⁵⁰ Mullett: *i. m.* (8. j.) 248; 274–277.

⁵¹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 44,17–19. (3. levél).

⁵² Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. (2. levél).

⁵³ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. (16. levél).

elések ily nagy reményektől, amelyekkel napról napra tápláltam magam?”⁵⁴ Mint a levél fentebbi elemzése kifejti, a szöveg itt szellemi szegénységről szól. A szellemi nincstelenséget pedig az ismerőssel, jelesül Theodósios pátriárkával való találkozás és megfelelő kommunikáció hiánya okozza, vagyis Malakés mentális nélkülözését a magány okozza. A Michaél Chóniatésnak írt 33. levélben megint csak a mindentől – de leginkább Konstantinápolytól – távol eső egyén képével együtt jelenik meg a magány témája:

„Számomra a baj fokozódását jelenti, uram és fivérem, az, hogy, amikor ott voltam, megfosztottam magam a te legkellemesebb fellépésedtől és bár távol vagyok a városok királynőjétől, nem vágyom rá kevésbé, miközben igazán más enyhülésben sem részesülök. Hiszen, amikor Thessaloniké jóembere nincs jelen, ki és honnan hiányzik Athén papjaként is annyira, hogy, ha nem adta volna nekünk a bölcs pátriárkát Isten, amennyire fondorlatból lehetséges, maradtunk volna magunkra ismét gyászba és aggodalomba merülve?”⁵⁵

Itt Malakés távollévő dolgok és személyek sorolásával adja át a magány érzetét. Messze van Konstantinápoly, Thessalonikéi Eustathios és Michaél Chóniatés is. Mindeközben pedig meg is jegyzi, hogy nem lel enyhülésre, fokozva ezzel a fájdalom képzetét. Az eddig vizsgált esetek alapján tehát Malakés tartalmilag a bizánci levélírók egyik bevált toposzát alkalmazza saját reprezentációjában, amikor magányos emberként mutatja meg magát címzettjei előtt. Hamarosan azt is meglátjuk, hogyan is használja kommunikációjában ezt a már-már kliés önábrázolást.

Nem minden levélben tartalmazza viszont a fentebb ismertetett gondolatiságot a magányos ember reprezentációja. A León Monasteriótésnak, a „függöny bírójának” (krités tu bélu) küldött 29. levélben már egy eltérő magányt ír le Neai Patrai főpapja: „Ugyanis a támogatóim is nemrég elmentek magunkra hagyva minket, szinte lóhátra kerültek, máskor pedig felkészültek a menekülésre, hogy

⁵⁴ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 67,3–5. (28. levél): τοιοῦτου θησαυροῦ τὴν ἀποτυχίαν πῶς ἂν πρῶως ἐνέγκοι μοι; πῶς δὲ οἴσω τηλικούτων ἐκπεσῶν τῶν ἐλπίδων, αἷς ἐτρεφόμην ὁσημέραι;

⁵⁵ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 71,3–10. (33. levél): Ἐμοὶ καὶ τοῦτο συμφορᾶς ἐπιθήκη, δέσποτά μου καὶ ἀδελφέ, ὅτι καὶ αὐτόθι παρῶν τῆς ἡδίστης ἀπεστεροῦμην σου ξυναυλίας καὶ παρὰ τῆ βασιλίδι τῶν πόλεων γεγωνῶς οὐχ ἦττον ταύτην ἐπιποθῶ, πάσης ἄλλης ἀμοιρῶν παρακλήσεως: τίς γάρ καὶ πόθεν, ὅταν οὐ πάρεστι μὲν ὁ καλὸς Θεσσαλονίκης, ἄπεστι δὲ καὶ ὁ θεσπέσιος Ἀθηνῶν, ὡς εἶ γε μὴδ' ὡς οἶον ἐκ μηχανῆς ὁ σοφὸς ἡμῖν πατριάρχης ἐδωρήθη παρὰ Θεοῦ, τὸ κοινὸν ἀγαθόν, ἢ πάντων παραψυχῆ, αὐτικά ἂν ἐξελίπομεν καὶ λύπαις καὶ φροντίσι συμμεριζόμενοι;

ne velem együtt halljanak meg.⁵⁶ Bár a narratíva itt is a jelenlét hiányának problémáját feszegeti, a magány nem az alaphelyzet része, mint a fentebb elemzett szövegek esetében, hanem itt ténylegesen a cserbenhagyás folyamatát látjuk, amelynek következményeként magányba süllyed a levélíró egy konkrét helyzetben vagy esemény során. Kérdés az, hogy ez az elkülönülő magánynarratíva, mint önreprezentáció, milyen helyet foglal el Malakés kommunikációjában.

Amikor a magányos ember képét sugalló reprezentáció kontextusát vizsgáljuk, egy viszonylag egyszerű helyzet rajzolódik ki a metropolita vonatkozó leveleiben. Az esetek döntő többségében az ismerőseivel fenntartott kapcsolattartás nehézségei kerülnek elő.⁵⁷ Az is jellemző, hogy ezt a nehézséget Malakés egyszerűen a földrajzi távolsággal köti össze, azonban egy alkalommal saját viselkedésére vezeti vissza magányát.⁵⁸ Egy esetben pedig a magány nem a kapcsolattartás problémájának kontextusában jelenik meg, hanem a levélíró szűkebb vidéki környezetében kialakult kaotikus helyzet árnyékában.⁵⁹ A tematikai kontextushoz képest még kisebb eltérés figyelhető meg a levelek rendeltetését illetően, ugyanis lényegében két célkitűzéssel írta meg a szóban forgó szövegeket Malakés: kapcsolattartás és a levelezés serkentése. Utóbbi funkció részben megfelelő – és egyben banális – magyarázatot ad a magányos ember reprezentációjának kommunikációs céljáról. Világos, hogy ezzel az ön-ábrázolással próbálja meg Malakés erősíteni azt az üzenetét, hogy szüksége van az ismerőseivel való levelezésre. Emellett ez a téma elvonja a figyelmet a levélküldés instrumentális és politikai jellegéről is.⁶⁰ Kevésbé egyértelmű viszont a magányos ember reprezentációjának szerepe azokban a levelekben, amelyek alapvetően csak információcserét szolgálnak. Bár szűkebb kontextusban természetesen felismerhető a magány említésének dramatizáló hatása, nem valószínű, hogy pusztán az író helyzetét firtató narratíva egyszerű eleméről van szó. Inkább valószínű, hogy ilyenkor Malakés a címzettel fennálló barátságának, ismertségének a fontosságát kívánja sugallani. Különösen igaz ez

⁵⁶ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 68,12–14. (29. levél): ἀλλὰ καὶ οἱ περὶ ἡμᾶς αὐτοὶ μικροῦ ἂν ὄχοντο λιπόντες ἡμᾶς, μονοουκ ἐφιπποὶ γεγονότες, τὰ δ' ἄλλα πρὸς φυγὴν παρασκευασθέντες, ὡς ἂν μὴ σὺν ἡμῖν ἀποθάνοιεν.

⁵⁷ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 44; 56; 66–67; 71. (2., 16., 28., 33. levél).

⁵⁸ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 56. (16. levél).

⁵⁹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 67–68. (29. levél).

⁶⁰ A levelek és a személyi kapcsolatok instrumentális oldaláról lásd Mullett: *i. m.* (8. j.) 201–222. Sajnos – mint említettem – Malakés levélgyűjteményének mérete és egyéb sajátosságai nem teszik alkalmassá egy részletes és mély hálózatelemzésre, amelyből kiderülne, hogy pontosan mely kapcsolatai mögött lehet erősebb haszonelvű okokat feltételezni.

abban az esetben, amikor a magány nem a levelezőtársak közötti távolságból, hanem külső okokból, jelesül Malakés vidéki környezetéből fakad. Nagyon érdekes viszont, hogy – legalábbis nyíltan – egyik levél sem szól a metropólita azon célkitűzéséről, hogy a címzettől (nagyobb) támogatást nyerjen (ami a levélgyűjtemény más pontján ugyanakkor megtörténik), pedig a magányos ember képére épülő önreprezentációnál szinte adódik egy ilyen érdek támogatásának kommunikációs funkciója. Szintén érdemes megjegyezni, hogy a magány témája a szenvedéshez és a szegénységhez hasonlóan egy passzív személynek láttatja Malakést.

Az eddig elemzett reprezentációs témákhoz hasonló hangulatot áraszt magából az áldozat képzete. Malakés azonban nem veszi fel oly gyakran az áldozati szerepet a leveleiben. Mindösszesen három olyan levél található a gyűjteményben, amelyben ez a reprezentáció egyértelműen megtalálható. Emellett a különböző szövegekben elűtő tartalommal és szimbolikával él Malakés saját képének kialakításához. A címzés nélküli – ám a szöveg alapján bizonyosan egy közeli ismerőshöz írt – ötödik levélben a vadászok által üldözött préda helyzetéhez hasonlító képpel építi fel az áldozat narratíváját az író: „Hiszen ki képes kiállni az irigység nyilaival szemben tapasztalat nélkül, hogy legyőzzék, amint azok átluggatják...⁶¹ A szövegkontextusból kiderül, hogy az üldözés okozta fájdalomra lelki betegséggént és szenvedésként is hivatkozik Malakés bevonva ezzel már fentebb elemzett témákat is itteni önreprezentációjába. Az Epiphaniós chartulariosnak írt 19. levél valamelyest eltérő áldozati narratívát tartalmaz:

„Ugyanis a kegyetlen sors, miután utcára és az élet eme megrázkód-
tatására vetett, ridegen és Gorgias módján szólva, azért nevezett ki
minket, hogy kiélhesse izgalmát, ha minden irányból szidalmazásokat
vetnének ránk.”⁶²

A politikai ellenlábások helyett immár a sors áldozatává válik Malakés ebben a leírásban, habár láthatóan ugyanúgy a politikai rivalizálás okozta nyomás váltotta ki Malakés panaszkodását. Mindazonáltal észrevehető a közös vonás a két levélben megjelenő áldozati önreprezentációkban, hiszen általános megközelítéssel mindkét esetben az ellenségtől körülvevett ember képe rajzolódik ki. Nagyon más

⁶¹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. (5. levél): τίς γάρ ἰκανὸς τῶν τοῦ φθόνου βελῶν διαμένειν ἀπειραστός, ὡς πλῆσσεισθαι τοῦτοις περιπειρόμενος...

⁶² Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 57,12–15. (19. levél): ἡ γὰρ βάσκανος τύχη κατὰ τὸ ἄμφοδον ῥίψασα καὶ κατ’ αὐτὸ τοῦ βίου τὸ βράσμα, ψυχρῶς καὶ γοργιαίως εἰπεῖν, προὔτεθηκεν ἡμᾶς ὡς ἀναφιλοτιμουμένη εἰ παρ’ ἀπάντων ταῖς λοιδορίας βαλλοίμεθα.

hangot üt meg Malakés önreprezentálása az ismeretlen barátoknak írt 25. levélben, ahol a metropolita a címzett megbízhatatlanságának áldozataként mutatja magát.⁶³ Abban is különös az itteni reprezentáció, hogy nemcsak a levél egy meghatározott részét szenteli rá Neai Patrai metropolitája, hanem a teljes szöveg narratívájából következnek az ő áldozati szerepének üzenete.

Míg a reprezentáció hangvételében különbségeket látunk, a szóban forgó három levél háttérében ugyanazt az általános problémát láthatjuk: Malakés politikai vitáit. Hogy pontosan milyen összeütközésekről van szó, arra nem adnak megfelelő támpontot a szövegek. Neai Patrai metropolitája mindenesetre több egyházi és joghatósági vitába belekeveredett. Malakés főpapi kinevezésének időszakát szinte végigkísérte a konstantinápolyi patriarchátus teológiai vitája, amelyben a neai patrai metropolita következetesen a hagyományos ortodox álláspontot képviselte.⁶⁴ Szintén említést érdemel Malakés és Balsamos euriposi püspök vitája, amely egy helyi kolostor apátjának kinevezése nyomán alakult ki.⁶⁵ Ugyanakkor éppen a levelek homályos utalásai miatt az is előfordulhat, hogy általunk ismeretlen esetek állnak Malakés panaszai mögött.

A levelek céljai és rendeltetései magyarázzák azt, hogy az egyező vagy legalábbis hasonló jellegű háttér ellenére különbségek fedezhetők fel az áldozat képen alapuló önreprezentáció előfordulásai között. Az ötödik levél az ismeretlen barát támogatásának elnyerését célozza meg. A 19. levél egyszerűen a chartularios-szal való kapcsolattartást szolgálja. A címzett láthatóan ugyanabba az ügybe keveredett bele, Malakés pedig kifejezi együttérzését ismerőse szenvedése miatt. A 25. levél viszont egy kritika a levelezőtárs irányába, amely azonban a baráti viszony fenntartását is célozza. Kirajzolódik tehát egy összetett kommunikációs funkció a Malakést áldozatként bemutató önreprezentáció mögött. Egyik esetben a metropolita saját sürgető kérését próbálja alátámasztani és megerősíteni, míg a második esetben együttérzésének ad támaszt a sorsközösség felmutatásával, illetve a címzethez fűződő kapcsolatát igyekszik megerősíteni. A harmadik levélben viszont a metropolita a címzethez szóló kritikát erősíti fel annak sugalmazásával, hogy ő a viták közepette nem (vagy nem csak) ellenlábásainak, hanem barátja viselkedésének (is) áldozata.

Mindenképpen pozitívabb hangvételű téma Malakés önreprezentációjában az igazságos ember képze. Fentebb már említésre került, hogy Neai Patrai

⁶³ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 64. (25. levél).

⁶⁴ Magdalino: *i. m.* (21. j.) 287–293; Ewing: *i. m.* (5. j.) 63–68.

⁶⁵ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 38–43; 72–75. (1., 34. levél); *Michaelis Choniatae Epistulae*. Rec. F. Kolovou. Berlin – New York (2001) 22–26. (19–20. levél); Stadtmüller: *i. m.* (5. j.); Ewing: *i. m.* (5. j.) 75.

metropolitája több levelében visszatért különböző vitáinak kérdéséhez, így nem meglepő, hogy az igazság képviselőének tárgyköre is felbukkan az írásokban. Az is látható az eddigiek alapján, hogy nem minden esetben nyúlt Malakés az igazságos ember alakjához önreprezentációjában. „Nem kell félnem a jog semlegességétől...”⁶⁶ – hangoztatja az ismeretlen címzettnek írt hatodik levélben a főpap, ami röviden tudtára adja az olvasónak, hogy az igazság a metropolita oldalán van. Érdekes, hogy ebben a levélben Malakés az értelmiségi státuszát is reprezentálja. Itt nem olvad egybe a két téma úgy, mint más esetekben – lásd a szegénység és a szenvedés példáját bizonyos levelekben –, ám mindenképpen jól működnek együtt. Kónstantinosnak, a patراسi metropolitának írt 14. levélben lényegében hasonló mondanivalója van az igazságos ember alakjára épülő önreprezentációnak. Itt azonban ez a téma az ellenfelei fölé nővő egyén képével párosul. E felsőbbrendűség több aspektusban – műveltség, jámborság és bátorság terén – is megnyilvánul Malakés tálalásában.⁶⁷ Az igazságos ember tematikájának valamelyest eltérő árnyalatát mutatja meg az ismeretlen barátinak írt 16. levél, amelyet korábban már tárgyaltunk a magányos ember képzetével kapcsolatban. Ebben az írásában Malakés a békevágyó szerepében tűnteti fel magát, akinek békekötési szándékát elutasítják ellenfelei „miközben páni félelmet és termerosi szörnyet, a dölyfös és durva kalydónit, szórnak” rá.⁶⁸ Ebben az esetben éppen az ellenfelek reakciójának leírásával sugallja azt a neai patراسi metropolita, hogy az igazság az ő oldalán áll. Talán a Michaél Chóniatéshez szóló 34. levélben található az igazságos Malakés legszebben kidolgozott önreprezentációja. Ebben a levélben lényegében az euriposi püspökkel folytatott vitájával kapcsolatban írt barátjának és kollégájának, így talán nem meglepőek az alábbi sorok:

„Az igazság pedig egyrészt kuncogott azon az időszakon, másrészt elbűjt, visszavonult és hosszú időre jó bőr alá rejtőzött, amilyen gyakran szenvedett nem viselve el a hazugság elszabadulását. Ha azután, hogy körbejárta a számára kedves embereket, mégis hiányol valakit, ez én magam vagyok, az ellenszegülő.”⁶⁹

⁶⁶ Malákη: *i. m.* (4. j.) I. 47,12–13. (6. levél): δίδωσι μοι θαρρῆν τὸ τῆς δίκης ἀδέκαστον...

⁶⁷ Malákη: *i. m.* (4. j.) I. 54,7–13; 54,23–26. (14. levél).

⁶⁸ Malákη: *i. m.* (4. j.) I. 56,10–12 (16. levél): οὐδὲ γὰρ ἀνέχονται σπείσασθαι οἱ ἀντικαθιστάμενοι, δεῖμα Πανικὸν καὶ τέρας ἡμῖν Τερμέρειον ἐπισείοντες, τὸν ἀγέροχον καὶ ἀσελγῆ Καλυδώνιον.

⁶⁹ Malákη: *i. m.* (4. j.) I. 73,20–23. (34. levél): ἡ δὲ ἀλήθεια ὑπεγέλα μὲν τῷ τότε, ὑπεκρύπτετο δὲ καὶ ὑπεχώρει τὸ τέως καλυψαμένη χροᾷ καλόν, οἶα πολλὰ πᾶσχει πολλὰκις τῆν τοῦ

E szövegrészben a hangsúly magán az igazságon, illetve annak hiányán van. Igen érdekes, ahogy e narratívában az igazság egy olyan embert személyesít meg, aki szereti meglátogatni a hozzá közelálló ismerősöket, ám visszavonul a rászakadó társadalmi nyomás elől. Ez a kép nagyon hasonlít ahhoz, amelyet Malakés alkot magáról különböző leveleiben. Maga a metropolita viszont az igazság legjobb barátjaként jelenik meg ebben az elbeszélésben. Azzal, hogy az igazságot saját magához hasonló figuraként személyesíti meg, illetve magára ennek a „személynek” a legjobb barátjaként hivatkozik, egy összetett és erős ön-reprezentációt alkot meg a metropolita, amely őt az igazságos embernek tünteti fel. Összességében ez a téma viszonylag kevés eltéréssel jelenik meg Malakés önábrázolásában a különböző üzenetek között a 16. levelet leszámítva.

A Malakést igazságosnak mutató önreprezentáció tartalmi és hangvételi konzisztenciájához képest, már nagyobb különbségek figyelhetők meg a szövegek környezetben. Nagyon általános megközelítéssel persze elmondható, hogy mindegyik vonatkozó levél valamilyen viszály idején keletkezett, ám a szövegek tematikai fókusza valójában változik a levélíró problémáitól a címzett gonoszságán át egészen a szerző hibáig. Malakés célkitűzései is változnak: egyik alkalommal a címzettet kritizálja erősen,⁷⁰ máskor az ismerős támogatását kéri,⁷¹ megint máskor bocsánatot kér viselkedéséért, és a válságba került kapcsolat helyreállításáért küzd,⁷² végül pedig arra kéri barátját, hogy hagyjon fel a politikai rivális támogatásával.⁷³ Ennek megfelelően az igazságos ember reprezentációja is eltérő kommunikációs funkciókkal bír. A támogatás kérdésénél leginkább a meggyőzés eszközeként kerül be Malakés érvelésébe az, hogy a vitában magát mutatja az igazságos embernek. Az elitet átszövő személyes kapcsolatok és ismerősi hálózatok bonyolult világában, ahol komoly küzdelmet folytattak a felek, hogy valaki a megfelelő oldalon csatlakozzon a hatalmi rivalizálásba, az ilyen retorikai és kommunikációs megoldások fontosak lehetnek. Végső soron ezzel a reprezentációs témával is morális pozícióba helyezi magát Malakés akár közvetlenül egy riválisával, akár potenciális támogatóival kommunikál.

Malakés reprezentációs témáinak sora viszont nem ér itt véget. Olyan témákról beszélünk, amelyek egyszer vagy kétszer jelennek meg a metropolita leveleiben. A fentiekhez hasonlóan mély elemzést nem célszerű elvégezni

ψεύδους παρήρησιαν οὐ φέρουσα. εἰ δὲ καὶ ἐπεζήτει περιουσία τῶν αὐτῆ φίλων τινά, ὁδ' αὐτὸς ὁ συναντήσας ἐγώ.

⁷⁰ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 46–47. (6. levél).

⁷¹ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 54. (14. levél).

⁷² Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 56. (16. levél).

⁷³ Μαλάκη: *i. m.* (4. j.) I. 72–75. (34. levél).

rajtuk, mert az meghaladná a tanulmány terjedelmi korlátait, illetve nem is kecsegtet olyan hasznos eredményekkel, mint a gyakrabban előforduló témák esetén. Mindazonáltal érdemes legalább röviden foglalkozni ezzel a tematikai gyűjteménnyel. Malakés kevésbé nyúlt az olyan témákhoz, képzetekhez, mint a bölcs (1., 19. levél), a művelt (10., 15. levél), a bátor (5., 22. levél), a bűnös (10., 29. levél), a türelmes vagy nyugodt ember (25., 26. levél), a szorgalmas (27., 31. levél), a gazdagság iránt érdektelen személy (7. levél), a címzettnél alantasabb figura (9., 11. levél), az őszinte ember (10. levél), a szerencsés (17. levél), a szerencsétlen (17. levél), a törekeny ember (20. levél), a jámbor (22. levél), a támogató barát (24. levél), a tanácsadó (26. levél), a szeretetteljes (27. levél), a szerény (27. levél), az üldözött ember (30. levél), a sikertelen ember (31. levél). Már önmagában bizonyítja ez a felsorolás, mennyire sokoldalú volt valójában Malakés önreprezentációja tematikai szempontból. Egyes témák innen is érdekesnek számítanak Neai Patrai metropolitájának pályafutásának és a fentebbi fejtegetések tükrében. Mindenekelőtt kiemelendő a művelt ember képze, amely egy értelmiségi, mint Malakés, számára fontos téma lehetne, ám a főpap meglepő módon hanyagolja ezt a témát önreprezentációjában. Meg lehet említeni még a bűnös ember képére építkező önábrázolást is, amely első ránézésre szembemegy Malakés jellemzően morális felsőbbrendűségeen alapuló önképének. Ennek az ellentmondásnak több lehetséges magyarázata lehet, ám azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy levelezésnél nem lehet elvárni, hogy teljesen konzisztens maradjon az író retorikája és kommunikációja.

Összegzés

A tanulmány végén először is fontos kitérni arra a visszatérő kérdésre, amely az ilyen jellegű vizsgálatoknál általában felmerül. A bizánci forrásokban fellelhető szerzői önreprezentáció – de igazából bármilyen reprezentáció – gyakran épít irodalmi klisékre, ami felveti az adott önreprezentálás eredetiségének kérdését, és így megkérdőjelezi a vizsgálat értelmét. Euthymios Malakés esetében is látható, hogy jól ismert gondolati elemekre építi önreprezentációját. A *mimesis* alkalmazásáról egyfajta kulturális konszenzus volt a bizánci kultúrában, így a régi gondolatok és ötletek újrahasznosítása a középkori görögnyelvű irodalomban nem meglepő. Azonban Malakés esete megmutatja, hogyan alakíthatta ki így is a saját arculatát írásaiban. Nem egy levélben valójában tematikailag összetett önreprezentációt folytat Euthymios, ráadásul a témák kombinációi többnyire dinamikusan változnak néhány ismétlődő párost vagy csoportot (például a szegénység–szenvedés vagy a betegség–szenvedés

együtteseit) leszámítva. Ugyanígy összetett összefüggéseket találunk a reprezentáció témaváltásai, illetve a levélszövegek átfogó tematikus súlypontjai és rendeltetései között.

Egy levélgűjtemény esetén nem elvárható, hogy egy teljesen egységes reprezentáció rajzolódjon ki a szövegekből. A levelek születésekor Malakés számára csak az adott üzenet összeállása lehetett fontos. Való igaz, hogy a később – sokszor maga a levélíró által – összeállított gyűjtemény keletkezésekor lehetőség nyílt a szövegek bizonyos szempontoknak megfelelő kiválogatására, amely folyamat akár el is vezethetett egy egységesebb reprezentatív kép kialakulásához. Hogy Malakés levélgűjteményének összeállítása milyen szempontok szerint történhetett, arról további vizsgálatok lennének szükségesek – már ha egyáltalán megválaszolható kérdésről van szó. Neai Patrai metropolitájának önreprezentációja azonban nem is alkot egységes képet – hogy a fentebb említett gondolatmenethez visszatérjünk. A reprezentáció szétszalazható témái közül egyik sem válik igazán dominánssá a főpap fennmaradt levelezésében, noha a szenvedő ember képe egyértelműen a legtöbbször alkalmazott ötlet. A különböző témák többsége azonban mégis mutat egy nagyobb gondolat felé, amelynek funkciója az, hogy Malakés morális pozíciót foglalhasson el a levelezőtársaival folytatott kommunikációban.

A megfelelő kommunikációs pozíció elfoglalása fontos volt az elit hatalmi világában, ahol a felek többek között a kapcsolatok megfelelő manipulálásáért, másszóval a támogatások elnyeréséért is küzdöttek az összetett ismerősi hálózatokban. Harrison C. White amerikai szociológus fejtette ki azt az elképzelést, hogy minden társadalmi interakciónak elengedhetetlen része a kontroll.⁷⁴ Az elit kommunikációjában ez az alapvető elem még látványosabban kidomborodik. Érdekes, de talán nem meglepő, hogy a bizonyítottan sok vitába keveredő Euthymios Malakés egy alapvetően passzív ember képén alapuló morális pozícióba helyezte magát önreprezentációja segítségével, és így próbálta meg kapcsolatait ápolni és irányítani.

⁷⁴ H. C. White: *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. Princeton – Oxford (2008) 6–7.

Solti Dóra

A magyarországi filhellén mozgalom és a görög szabadságharc*

Az újkori görögség sorsa iránti érdeklődés a 16. században jelent meg Európában, amikor a Tübingeni Egyetem lutheránus professzorai először vették fel a kapcsolatot a Konstantinápolyi Patriarchátussal. Céljuk egy katolikusellenes szövetség létrehozása volt, ami ugyan meghiúsult, de ez a barátsággá nemesülő együttműködés a klasszikus műveltségű, humanista tudósok figyelmét az ókori görögökről saját koruk görögségének sorsára irányította. Először érzett együtt a Nyugat a török uralom alatt élő görögséggel.

Több szempontból is hasonló helyzet alakult ki a felvilágosodás idején. Az ókori görög kultúrát és szabadságszeretetet tisztelő, klasszikus műveltségű arisztokrata fiatalok figyelme ismét a török elnyomástól szenvedő görög nemzetre irányul, a görögök felszabadítási törekvéseit Európa-szerte szimpátiával figyeli az újonnan alakuló filhellén mozgalom. A filhellénizmus a Szent Szövetség uralta Európában, a restauráció idején jelent meg, egy olyan történelmi korban, amikor a hivatalos politika minden olyan törekvést csírájában igyekezett elfojtani, ami a fennálló nagyhatalmi rend megdöntésére, illetve független nemzetállamok létrehozására irányult. A filhellénizmus tehát egy olyan restauráció-ellenes mozgalom volt, amely egyaránt gyökerezett a klasszicizmusban és a romantikában. Alapvetően két területen működött: a politika és az irodalom terén; célja pedig a görögség felszabadításának elősegítése volt. A mozgalom legerősebben Közép- és Nyugat-Európában, valamint Észak-Amerikában volt jelen.

Amikor a görög szabadságharc 1821-ben kitört, a *status quo*t féltő hivatalos európai nagyhatalmi politikától nem várhatott segítséget. A filhellének azonban minden, számukra lehetséges módon igyekeztek segíteni: pénzt gyűjtöttek a harc támogatására, saját maguk is a harcok színhelyére utaztak, hogy együtt küzdjenek a görög szabadságharcosokkal, és tudósítsák az európai

---

* Jelen tanulmány a NKFIH NN 124539 (Társadalmi kontextus a szövegvizsgálat tükrében: Bizáncban innen és túl) pályázat keretében készült.

közvéleményt is egy olyan eseményről, amelyet a cenzúra igyekezett elhallgatni. Irodalmi tevékenységük a művészet eszközeivel hívta fel a figyelmet a görög ügyre.

A magyarok kezdettől fogva nagy szimpátiával követték a görög szabadságharc eseményeit, hiszen hasonló volt a két nép helyzete: egy idegen nagyhatalom elnyomásában éltek, és saját nemzetállamot szerettek volna létrehozni. Habár a Habsburg politika tiltotta a görög szabadságharc melletti nyílt kiállást, már 1821-ben megkezdődött a magyar önkéntesek toborzása a görögbarát központként működő pesti Éden kávéházban, valamint a pesti egyetemen is. A görög földre utazó önkéntesek egyrészt fegyvereket és pénzt vittek a szabadságharcosoknak, másrészt a korabeli európai hadviselésre oktatták őket.

Már a szabadságharc első felkelését kirobbantó Alexandros Ipsilantis seregében is szolgáltak magyar önkéntesek, Ipsilantis forradalmi felhívását pedig magyarra is lefordították.¹ A Szent Sereg veresége után sok szabadságharcos menekült Magyarországra: többségük Erdélyben maradt, akik azonban eljutottak Pestre, a pesti görögök Galamb utcai szegényházában leltek menedékre, és szintén a pesti görögök segítségével jutottak vissza a szabadságharc helyszínére.

A szabadságharcot támogató megnyilvánulások megszorodnak Pesten: a Monaszterly család pesti szövetáru-boltját Ipsilandi herceghez címezte; a felirat ma is látható a Váci utcai épület homlokzatán. A Fehér Hajó kávéház pedig a navarinói tengeri csatát ábrázoló falfestményekkel díszítette belső helyiségeit.²

A görög szabadságharcban részt vevő magyarok közül sokakról emlékeznek meg a görög források, közülük is a legismertebbek a következő önkéntesek:³

DESSEWFFY KÁROLY, a nápolyi hadseregben szolgáló huszárkapitány 1821 végén érkezett görög földre. Kezdetben a korinthusi kiképzőtáborban készítette fel a görög szabadságharcosokat a háborús küzdelmekre, majd saját maga is részt vett a hadműveletekben. 1822. július 16-án hősi halált halt Petánál több magyar önkéntessel együtt.

LÁSZLÓ KRISTÓF szintén 1821-ben érkezett görög földre, és a filhellének nemzetközi légiójában szolgált századosként, majd magasabb rendfokozatokban. 1827. április 26-án esett el a második petai csatában, ahol a filhellén légió jelentős veszteséget szenvedett.

¹ Fűves Ö.: Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország. *Századok* 107 (1973) 109.

² Fűves: *i. m.* (1. j.) 110.

³ E. Μωραΐτη: Ούγγροι φιλέλληνας-εθελοντές στην Ελληνική Επανάσταση 1821-1828. *Homonoia* 3 (1981) 137–171, Athanasziu, H.: Magyarok az 1821-29-es görög forradalomban és nemzeti felszabadító háborúban. *Ország-Világ* 1986/19. (1986.05.07) 18.

JEREMIÁS JÁNOS nem a filhellén légióban szolgált, hanem a görög harcosok között, és a szabadságharc túlélői közé tartozik. A harcok befejeztével nem tért haza Magyarországra, hanem Görögországban telepedett le, ahol szegénységben élte le élete hátralevő részét.

CSERNYÁNSZKY sebészorvos 1822 júniusában érkezett Görögországba. A források arról tesznek említést, hogy részt vett egy döntő csatában Korinthosnál, valamint, hogy nagy hírnévre tett szert a görög hadseregben orvosi szolgálatával. További sorsáról nem tudunk.

A magyar önkéntesek között nem csak férfiak, hanem nők is akadtak, közülük BARÓTI SZABÓ MÁRIA különleges életútját őrizték meg a forrásaink. 1800-ban született, és miután elvesztette a francia forradalomért rajongó édesapját, 14 évesen árván maradt. Huszonéves fiatal nőként csatlakozott a görög szabadságharc önkénteseihez, és részt vett Mesolongi védelmében. A csatában megsebesült és török fogságba esett. A török hatóságok ezután egy Cunha nevű brazil hajóskapitánynak adták ki őt, akivel élettársak lettek. Dél-Amerikában folytatták forradalmi tevékenységüket: részt vettek a kolumbiai és a guatemalai felkelésben, majd 1850-ben a kubai forradalomban is. A kubai szabadságharc bukása után a spanyol hatóságok kezére kerültek, a további sorsuk ismeretlen. Ha tekintetbe vesszük, hogy a spanyolok már 1825-ben vérdíjat tűztek ki a fejükre, valószínűnek tűnik, hogy elfogásuk után kivégezték őket.⁴

MANGEL MIHÁLY 1801-ben született. 20 éves korában, vélhetően édesapjával együtt csatlakozott önkéntesként a görög szabadságharchoz. A harcok során kétszer is súlyosan megsebesült, miközben egyik kezében kardot, másik kezében kürtöt tartott, amelyen harcra lelkesítő indulókat játszott. A szabadságharc győzelme után Athénban telepedett le, ahol magas állami kitüntéseket kapott. 86 éves korában, 1887-ben halt meg.

A magyar önkéntesek azonosítását több dolog is nehezíti: a források sokszor osztrákként tüntetik fel őket, más esetekben pedig annyira megváltozik a név eredeti alakja, hogy a későbbi azonosítás szinte lehetetlenné válik. A kutatás további feladata a még nem azonosított magyar önkéntesek felkutatása, illetve történetük publikálása.

A legnagyobb magyarnak tekintett Széchenyi István 1818 novembere és 1819 februárja között tanulmányi úton járt Görögországban. Az ógörög nyelvet már korábban elkezdte tanulni, hogy az antik görög szerzőket eredetiben is olvashassa, Görögországban viszont feltámadt az érdeklődése az újgörög

⁴ N.N.: Volt-e magyar résztvevője az 1850-es kubai forradalomnak? *Hajdú-Bihari Napló* 1964/10. (1964.01.14) 4.

nyelv iránt is, amelynek az elsajátítását azonnal el is kezdte. Athénban újjörög tanítót fogadott, a helyi lakossággal pedig igyekezett görögül beszélni. Naplójának tanúbizonyossága szerint hazautazásakor már meg tudta értetni magát újjörög nyelven.⁵

A görög szabadságharcról 1821-ben tett erdélyi utazása során értesült, amikor az oda menekült fanariótákkal találkozott. Erdélybe menekült az elbukott felkelés vezetője, Alexandros Ipsilantis is, aki kardját és puskáját Széchenyinek adta át, mielőtt az osztrák hatóságok elfogták volna őt.⁶ Széchenyi István görög-barátsága élete végéig megmaradt: baráti kapcsolatot ápolt a magyarországi görögök legjelesebb képviselőivel, és a Sina családdal együtt a magyar reformkor kiemelkedő egyéniségei közé tartozik.

A magyaroknak a görög szabadságharc iránt érzett szimpátiája a legmagasabb állami szinten is megjelent, amikor az Országgyűlésben 1824. március 12-én gróf Festetich László lelkes beszédet tartott Görögország mellett, Kölcsey Ferenc pedig 1833-ban tartott felszólalásában állította követendő példának Byron önfeláldozását.⁷

A magyar sajtó mindeközben szigorú osztrák cenzúra alatt állt, ennek ellenére sikerült a szabadságharc legfontosabb eseményeiről tudósítania. Ezek a tudósítások általában külföldi lapok tudósításainak a fordításai voltak, amelyek nem tartalmaztak egyértelmű állásfoglalást sem a szabadságharc mellett, sem ellene. A magyar értelmiségi réteg a görögök iránti szimpátiáját tehát nem a sajtón, hanem az irodalmon keresztül juttatta kifejezésre.

Byron hatására Szemere Bertalan és Jósika Miklós is Görögországba indult, Vörösmarty Mihály pedig, szintén Byron hatására, a *Zalán futása* című hőseposzában dicséri a görög nép szabadságszeretetét. Az 1823–24-ben írt eposz a magyar honfoglalás korában játszódik, és annak ellenére, hogy bizánci görögök a magyarok ellenségeiként szerepelnek benne, szabadságvágyukról a legmelegebb szavakkal szól a költő.

Szintén a szabadságharc idején, 1827-ben született Berzsenyi Dániel *Új Görögország* című verse, amely a navarinói tengeri csatának állít emléket. A költeményben az ókori görögök főnixmadárként támadnak fel újra, hogy az idegen hódító igáját lerázzák a múzsák és khariszok földjéről.

Az 1848–49-es magyar szabadságharc veresége után új erőre kapott a filhellénizmus: a megtorlás időszakában a magyar szabadságharcról ugyan nem

⁵ Darkó J.: Gróf Széchenyi István görög tanulmányai. *Budapesti Szemle* 613 (1928) 349–367.

⁶ Diószegi Gy.: Széchenyi görög kardja. *Lovas nemzet* 2021. március 8–9.

⁷ Füves: *i. m.* (1. j.) 111.

lehetett elismerően nyilatkozni, de a görög szabadságharc, illetve a görögök említése, magasztalása egyúttal a magyar forradalom dicséretét is jelentette.

Jókai Mór teljes életművét átszövi a görögök jelenléte: elsősorban a Magyarországon élő görög kereskedődiaszpóra jelenik meg műveiben, melyek közül kettő közvetlen filhellén utalásokat is tartalmaz. Ezek az 1850-es években születtek, közvetlenül az 1848–49-es szabadságharc leverése után.

A *Janicsárok végnapjai* című regény a görög szabadságharc idején játszódik, a cselekményben pedig megjelenik a janinai Ali pasa, az Ipsilanti-felkelés és a becsületes, hős szulióták is. A *Jordáki feje* című elbeszélés az 1821-ben kirobbant törökellenes román Vladimirescu-felkelésnek állít emléket, és az abban részt vevő görög Jordákisz kapitány és maroknyi túlélő serege menekülésének történetét mutatja be.

A filhellén magyar irodalom talán legjelentősebb darabja Fáy András 1864-ben megjelent, *Szulióták* című regénye, amely részletesen bemutatja a szulióták oszmánellenes küzdelmeit, melynek során végig tisztességesek és becsületesek maradtak, akkor is, ha ez a vesztüket okozta.

A magyarországi filhellén mozgalom nem csak az irodalom terén fejtett ki jelentős hatást, hanem a tudomány terén is. Az enciklopédikus műveltségű, filhellén Télyf Iván fellépésétől számítjuk a magyarországi újjörög tanulmányok kezdetét. Télyf 1846-ban kap egyetemi tanári kinevezést a Királyi Pesti Egyetemen, két évvel később pedig kiadja korszakalkotó művét, a *Gyakorlati ó- és újjörög nyelvtant*. Tudományos munkássága mellett ismeretterjesztő munkája is sokrétű volt. Elképzelése szerint a görögség történelme egységes egészet képez, ezért nem választotta el egymástól az ókori, középkori és újkori görögség nyelvét, történetét és irodalmát, hanem a hellénség gyűjtőneve alatt tárgyalta őket. Ennek szellemében született a *Gyakorlati ó- és új görög nyelvtan*, valamint az ókori és újkori görög irodalmat ismertető munkái.

Mivel a 19. századi filhellén értelmiségnek a nyelvtudása hiányzott az irodalmi fordítások elkészítéséhez, így egészen Télyf Iván fellépéséig kellett várni a görög szépirodalom magyar nyelvű műfordításának megkezdésével. Télyf műfordítói tevékenysége Kleon Rangavis drámáinak fordításával kezdődik.

Kleon, valamint édesapja, Alexandros Rizos Rangavis művészete találkozott a magyarországi késő romantika ízlésvilágával, így fordításaik továbbra is népszerűek maradtak a magyar közönség számára. Alexandros Rizos Rangavis művei közül Újlaky Géza 1888-ban a *Bányában* c. novella fordítását adja ki, ezt követi a *Serlendis* című regény 1900-ban Albert János fordításában, valamint 1920-ban a *Leila* Csillay Kálmán fordításában.

A késő romantikus dráma rendkívül népszerű a 19. század végének Magyarországon: Rangavis korábban fordított drámáin kívül Kállay Béni 1878-ban magyarra fordítja Spyridon Vasileiadis *Galateia* c. drámáját is. A legnépszerűbb azonban kétségkívül a romantika által újra felfedezett népköltészet volt: a Konstantinápoly elestét sirató énekekben, valamint a szabadságharcos kleftiszdalokban két kicsiny, szabadságszerető és a szabadságáért küzdő nép motívumvilága találkozott. A görög népköltészet magyar fordítása szimpátiát keltett a magyar nép legszélesebb rétegeiben a hősie, szabadságszerető görögség iránt, erről tanúskodnak a múlt századforduló népköltészeti antológiái⁸. Vértesy Dezső 1913-as antológiájának előszavában így fogalmazza meg a könyv kiadásának célját: „Bele akarok világitani, lehetőleg, e dalok világába, megmérni a görög lélek mélységeit, s útmutatót adni az olvasónak e dalok lelkéhez.”⁹

A 19. század utolsó éveiben a szintén filhellén Erzsébet királyné egyik görög tanára, a német-görög szótáráról is ismert Rousos Roussopoulos is tanári kinevezést nyer a Keleti Kereskedelmi Akadémiára, így már két egyetemen folytatódhat az újjörög stúdiumok oktatása.

Habár maga a filhellén mozgalom a 20. század elejére lassan átadta a helyét a nyomában szerveződött irodalmi, politikai és tudományos együttműködésnek, a görög nép száz év elteltével sem feledkezett meg a magyar filhellének nyújtotta támogatásról. Az 1940-es években emlékművet emeltek Athénban a szabadságharc magyar önkénteseinek, 2018-ban Széchenyi István emlékére avattak szobrot Chalkida városában, 2021-ben, a szabadságharc 200. évfordulóján pedig Peta városa avatott emlékművet a magyar önkéntesek tiszteletére.

⁸ Erődi B.: *A Balkán-félszigeti népek költészetéből*. Budapest (1892); Vértesy D.: *A szerelem ABC-je: görög dalok*. Budapest (1906); Vértesy D.: *Anthológia az újkori görög nép költészetéből: száz görög dal*. Budapest (1913); Kúnos I.: *Hellasz tündér-birodalma: újjörög népmesék*. Budapest (1924).

⁹ Vértesy: *i. m.* (8. j.) 3.

Szabó Krisztina

Utazók görög tájakon a 18–19. században

Bevezetőként egy meghatározó jelenséget, mondhatni „korszokást” érdemes kiemelni, mely az ún. *Grand Tour* nevet kapta, s amely már a 17. század végétől megfigyelhető volt, s egészen a 19. század második feléig tartott. A fiatal angol arisztokraták mintegy tanulmányaik betetőzéseként, külföldi tanulmányutakon felkeresték az európai kultúra ókori színhelyeit. Ezek a tanulmányutak több évig is eltartottak, s ezalatt az ifjú nemesek – egy művész vagy egy széleskörű ismeretekkel rendelkező kísérő segítségével – jelentős történelmi, építészeti, művészeti, geográfiai és politikai ismeretekre tettek szert. A körút olyan állomásokat tartalmazott, mint Párizs, Róma, Velence, Nápoly; ez utóbbi az 1700-as évektől vált népszerű célponttá, amikor már bejárhatóak voltak Pompei és Herculaneum romvárosai, így az útvonal egészen Szicíliaig elért. Idővel, a napóleoni háborúk (1797–1814) okozta utazási nehézségek miatt, a figyelem – Itália helyett – egyre inkább az ókori görög kultúra emlékei felé fordult, mely területeket hajókon viszonylag könnyen és biztonságosan meg lehetett közelíteni. Az angolok ezen szokását egyre többen kezdték követni Európa-szerte, s ezen utazók egyikének tekinthető a fiatal Széchenyi István is, aki 1818–1819-ben hosszabb utazást tett az oszmán törökök által elfoglalt görög területeken. Felfogadott egy osztrák táj-és portréfestőt, Johann Nepomuk Ender (1793–1854), aki romantikus rajzaival, vízfestményeivel megörökítette az egyedi tájakat és azok lakóit, de kísérője volt a görög filológiával foglalkozó Landschulz is, akitől ógörögül tanult. A fiatal gróf maga pedig részletes naplót vezetett útjáról,¹ mely igen jelentős forrás a görög szabadságharc előtti állapotokról is.

A teljes háttér megismerése érdekében meg kell említeni egy társaságot is, amely igen fontos szerepet töltött be az ókori itáliai és görög emlékek felkutatásában, feldolgozásában, s publikálásában is. Ez volt a Society of Dilettanti, melyet az 1730-as években hozott létre az angol arisztokraták egy érdeklő-

---

¹ J. N. Ender vízfestményei (27 db) és két rajzkönyve a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében található (K/ 298; K/ 299).

dő csoportja, akik maguk is bejárták a *Grand Tour* helyszíneit, s e társaság a 18. század közepétől meghatározó mecénásává vált azoknak a régészeknek, építészeknek, művészeknek, műértő amatőröknek, akik az antik emlékeket megörökítették műveiken, így keltve fel szélesebb körben az európai tudományos élet figyelmét is. E társaság már a tudományos igényű, pontos leíró munkát helyezte előtérbe, s az általa támogatott régészek, építészek már átfogó, összegző munkák összeállítására törekedtek. Különösen fontos volt ez a Török Birodalom görög területeinek vonatkozásában, amelyek időszakos elzártságuk okán, sok és sokszor kevésbé ismert, ugyanakkor igen értékes ókori és bizánci építészeti emlékekkel rendelkeztek.

James Stuart (1713–1788) skót régész, építész más néven „Athéni Stuart” a már említett társaság támogatásával az 1750-es évek elején tanulmányúton vett részt a görög területeken Nicolas Revett (1720–1804) amatőr építésszel együtt, majd rajzaik (több száz) és leírásaik több kötetes publikációban jelentek meg,² mely az első tudományos igényű, részletes munkának tekinthető Athén ókori építészeti emlékeiről. Az egyik legjelentősebb művén a háttérben a Philopappos Emlékmű, az előtérben az Odeon Herodes Atticus, közkeletű nevén a Herodion ókori színház látható, valamint maga Stuart török ruhában rajzol.³ Viszonylag kevesen ábrázolták az Akropolisz északi lábánál fekvő színház maradványait, s ezért is jelentős ez az ábrázolás.

Egy másik igen fontos alakja e korszaknak Gerasimos Pitzamanos (1787–1825) görög építész, tanár, táj-és portréfestő. Itáliában tanult, rajzairól és vízfestményeiről volt híres, melyeken rendkívüli részletességgel mutatta be a tájakat, épületeket, az értékes ókori és bizánci emlékeket. Sőt, a Török Birodalom lakóinak sokféle viseletét is gazdagon ábrázolta, így elsődleges forrás a viselettörténet szempontjából is. 1818-ban utazott az elfoglalt görög területekre, ahol számos vázlatot, rajzot és vízfestményt készített. 1820-ban Konstantinápolyba ment, ahol kapcsolatba került a Filiki Eteriával (Baráti Társaság), melynek tagja is lett. A kirobbant felkelés miatt az angol követségen keresett menedéket, majd kalandos menekülés után orosz földön telepedett le, mivel az orosz birodalom külügyminisztere, Ioannis Kapodistrias meghívta udvari építésznek Szentpétervárra. Azonban csakhamar TBC-t állapítottak meg nála, s így Itáliába utazott gyógykezelésre. Amikor bebizonyosodott, hogy nem gyógyul fel súlyos

² J. Stuart – N. Revett: *The Antiquities of Athens*. I–IV. London (1762–1816).

³ James Stuart (1713–1788): *View with the Monument of Philopappos in the Distance & the Artist Sketching in the Foreground*. In: R. Stoneman: *A Luminous Land. Artists Discover Greece*. Los Angeles (1998). 24–25. (Interneten: *A Luminous Land: Artists Discover Greece* - Richard Stoneman - Google Könyvek - 2022. április 8-ai megtekintés).

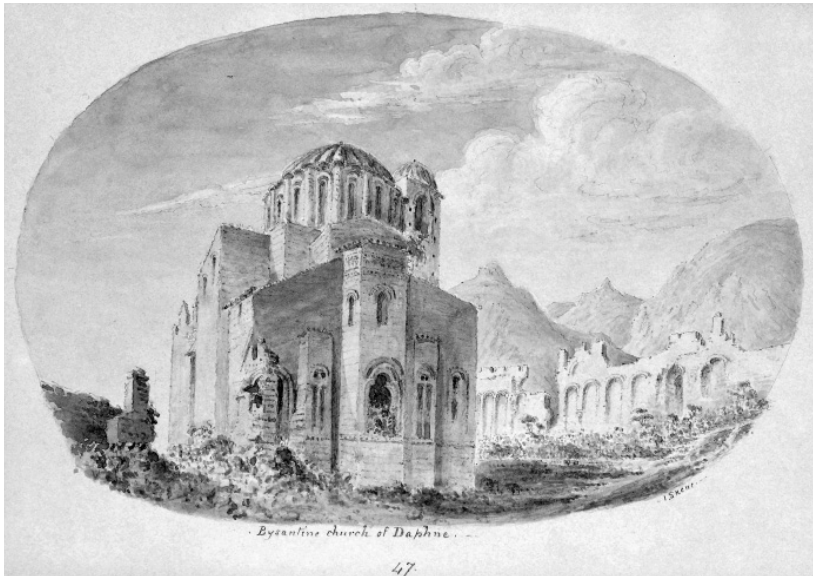
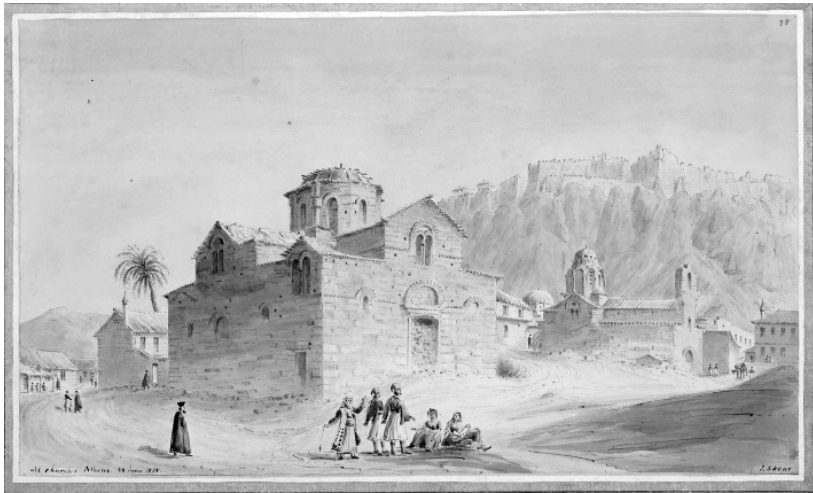
betegségéből, Korfura utazott, és igen fiatalon, 38 éves korában meghalt. Műveit a Nemzeti Történelmi Múzeum (NHM) őrzi Athénban, mely az egykori parlament patinás épületében található, s amelyet a Görög Történelmi és Néprajzi Társaság alapított (1882).⁴ A múzeum kollektívái a legrégebbi múzeumi gyűjteményeknek tekinthetők Görögországban. Pitsamanos sokrétű művei közül kiemelendő a Fanarióta örmény öltözetben című alkotás, a háttérben az Agia Sofia és Konstantin Oszlopa, továbbá a Görög pap a Patriarchátusból, a háttérben a Kék Mecset vázlatja, a Görög püspököt és templomszolgáját, valamint a Parthenón délnyugati sarkát ábrázoló művei.⁵

A következő jelentős művész James Skene (1775–1864), skót ügyvéd, amatőr művész, közeli barátja a romantikus írónak, Sir Walter Scottnak. Skene az 1800-as évek elején járta be az ún. *Grand Tourt*, így Itáliát és a görög területeket is. Több száz művet készített az ókori emlékekről s a környező tájakról, melyek szinte felbecsülhetetlen forrásként szolgálnak az utókornak. Ez különösen igaz Athén vonatkozásában, mivel 1838-ban családjával itt telepedett le, s igen aktívan részt vett az új görög főváros társasági életében, így vízfestményei igen fontos információkkal szolgálnak I. Ottó görög király uralkodásának korai szakaszáról is.⁶

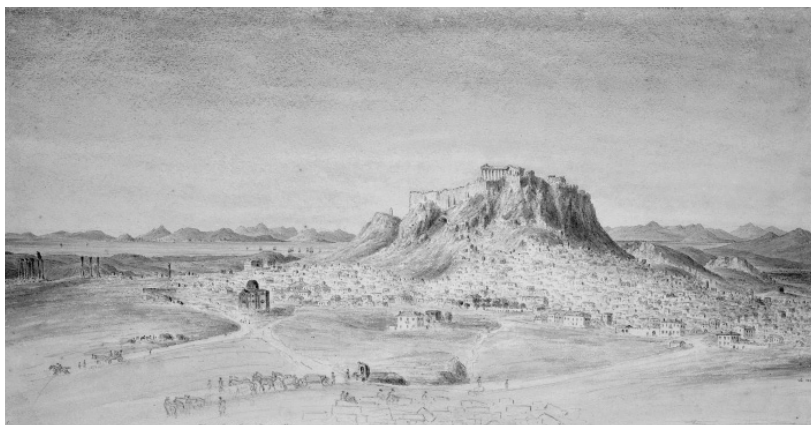
⁴ A társaságról és a múzeumról bővebben: www.nhmuseum.gr.

⁵ Lásd bővebben: A. Kouli (ed.): Knight Gerasimo Pizzamano (1787–1825) Painter-Architect. National Historical Museum Collection. Athens (2013). II. 37. kép, 57. kép, 58. kép, 134. kép.

⁶ Külön köszönettel tartozom Anastasia Kouli kurátornak (Nemzeti Történelmi Múzeum, Athén) az alábbi fotók közlési jogáért: The churches of Prophet Elias and the Archangels, „June 28th 1838”. Watercolor, NHM Collection 15153/66; View of Monastery of Daphni. Watercolor, NHM Collection 15153/33. View of Athens from the Royal Palace. NHM Collection 15153/84.

Az ír származású festő és régiségbúvár Edward Dodwell (1767–1832) több utazást is tett az oszmán-törökök által megszállt görög területeken az 1800-as évek elején, részben a tudós William Gell társaságában. Pontos ásatásokat végzett, vázakat és érméket gyűjtött, valamint több száz rajzot készített; eredményeit pedig maga publikálta több művében.⁷ Képzőművészeti alkotásai közül ki kell emelni a Aphia-templomát ábrázoló alkotását Aegina-szigetén, melyet a *Grand Tour* utazói is gyakran meglátogattak. Másik fontos műve a hatalmas, bizánci alapítású Megaspelion kolostort bemutató vízfestmény,⁸ amely szintén népszerű állomása volt az európai utazóknak. Életének második felét Itáliában, Nápolyban és Rómában töltötte további régészeti feltárásokkal.

A már említett Sir William Gell (1777–1836) már 1807-től a Society of Dilettanti tagja, aki több ízben is járt a görög területeken a társaság megbízásából. Szorgalmas és precíz rajzoló, közel 800 vázlatot, rajzot készített, s olyan pontos és fontos műveket publikált, melyek a későbbiekben az antik görög emlékek kutatói, valamint az utazók, többek között Széchenyi István számára is hasznos vezetőként (*Itinerary of Greece, with a Commentary on Pausanias and Strabo*, 1810) szolgáltak. Barátságot ápolt a romantikus íróval, Sir Walter Scottal és a filhellén Lord Byronnal is.

A híres bajor tájképfestő Carl Rottmann (1797–1850) megbízást kapott I. Lajos bajor királytól (1825–1848) a görög tájak, az éppen megalakult

⁷ E. Dodwell: *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805, and 1806*. London (1819); E. Dodwell: *Views in Greece*. London (1821).

⁸ Stoneman: *i. m.* (3. j.) 61; 81.

Görögország (1832) tájainak és klasszikus építészeti emlékeinek a megörökítésére. (I. Ottó görög király Bajor Lajos legidősebb fia volt.) Rottmann romantikus hangulatú tájképeket készített a háború tépázta görög területekről. Az 1830-as évek elején több száz rajzot, vízfestményt készített, melyek közül az egyik legszebb a Karytaina,⁹ mely az egykori középkori várost ábrázolja, de fontosak az Olympiát¹⁰ és Santorinit¹¹ (1845) bemutató művei is. Halála után nem sokkal a legjelentősebb görög témájú festményeit (több mint húsz darabot) elismerésként az újonnan épült Neue Pinakothek (München) külön termében (Rottmann-Saal) állították ki (1853).

Edward Lear (1812–1888) angol utazó, irodalmár, grafikus, aki a Közel-Keletre, sőt Indiába is eljutott. Az 1840-es évek második felétől bejárta Korfut, az északi görög területeket, valamint Krétát is. Két akvarellje kiemelendő 1864-ből: az egyik Chania¹² várost ábrázolja a víz felől, a másik pedig Rethymnot.¹³ Fontos krónikása az időszaknak, számtalan művet alkotott, igen nagy pontossággal.¹⁴

Kiemelendő Theodoros Vryzakis (1814–1878) is, aki a görög szabadságharc idején nőtt fel. Apját felakasztották az oszmánok (1821), ezért édesanyjával a hegyekbe menekült. Szerencsés módon 1832-ben egy árvaházból a tudós és filhellén Friedrich Thiersch segítségével Münchenbe mehetett tanulni, ahol a Thiersch által alapított iskolában történeti festészetet tanult. Később Athénben és a Münchener Akadémián fejezte be tanulmányait. Ezt követően tíz éven át utazgatott Európában, s ebből két évet (1848–1850) Görögországban töltött; leghíresebb művei közé tartozik Lord Byron megérkezése Mesolongiba,¹⁵ melyen Byront Georgios Karaiskakis és több más görög szabadságharcos fogadja.

Az osztrák Johann Nepomuk Ender, a kor elismert táj- és portréfestője szintén nagy utat tett meg. Gróf Széchenyi István bízta meg azzal a feladattal, hogy keleti útját (1818–1819) rajzokkal, vízfestményekkel örökítse meg. Széchenyi, Ender és a filológiával foglalkozó Landschulz, akitől ógörögül is tanult, valamint a gróf személyes kísérete bejárták az Oszmán Birodalom görög területeinek jelentős részét, így megfordultak Korfun, Míloszon, Konstantinápolyban, Szmirnán, Híoszon, Athénban, Misztrában, Olimpiában, s Patraszban is. Úti élményeit,

⁹ Stoneman: *i. m.* (3. j.) 95.

¹⁰ Stoneman: *i. m.* (3. j.) 96.

¹¹ Stoneman: *i. m.* (3. j.) 152.

¹² Stoneman: *i. m.* (3. j.) 157.

¹³ Stoneman: *i. m.* (3. j.) 158.

¹⁴ Lásd műveit: www.edwardlear.westminster.org.uk.

¹⁵ Stoneman: *i. m.* (3. j.) 122.

benyomásait, gondolatait külön naplóban rögzítette Széchenyi. Magával vitte Pausanias antik úti beszámolóját, de áttanulmányozta a francia és angol útleírásokat, Chateaubriand, Gibbon és William Gell munkáit is; utóbbi Itineraire-jét folyamatosan követte:

„A szűk nemei völgyben, ahol a corynthi játékokat tartották Hercules tiszteletére, mindössze 3 oszlopot érdemes megnézni – minden más egyéb nagyon kétes és homályos, és a színházból már csak nagyon kevés látszik. (...) Jóindulatú surgink elvitt bennünket a mycenei romokhoz, amelyek a koruk miatt valóban a legérdekesebbek egész Görögországban. Az Átreusok állítólagos kincsházában nagynehezen tüzet raktam. – Gell egészen pontos.”¹⁶

Ender pedig a tájak mellett portrékat is készített, így örökítette meg többek között révkalauzukat, Frangiszkosz Miháliszt, s annak leányát, Marúszát is.

J. Ender: F. Michalis¹⁷

1818. augusztus 28-án így vall az első állomásról, Korfuról:

„Korfu sajtáságos benyomást tett rám. Minden másnak látszott. A házak mind fából vannak, az utcák roppant keskenyek, és annyi ember

¹⁶ Bővebben lásd: *Széchenyi István Keleti Utazása 1818–1819*. Budapest (1999) 148. (Viszota Gy. [szerk.]: *Gróf Széchenyi István Naplói. I–IV*. Budapest (1925–1939) művéből válogatta Steinert Ágota; az új fordítást Györffy Miklós készítette).

¹⁷ Külön köszönettel tartozunk a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményének a mű közlési engedélyéért (J. Ender: F. Michalis; K/298.01001).

nyüzsög rajtuk, hogy alig lehet járni. (...) Vásárolni nemigen van mit: a gyümölcs jó. Júliusban és augusztusban nagyon veszélyes a malária, sok angol közkatona fekszik lázasan. (...) Jég soha nincs a szigeten, azt Albániából kell hozni, ahol a hegyek természetes tartályokat képeznek. Nem volt szerencsém friss vizet ihatni, mert 3 hete nem jött hőszállítmány Epirusból.¹⁸

Széchenyi három napot töltött a szigeten, majd tovább hajóztak, s nyolc nap után érkeztek meg Mílosz kikötőjébe, Kasztroba (ma Adámasz). Egy helybéli, a már említett Frangíszkosz Mihálishz segítette őket – hajókalauzként – további útjukon.

Szeptember elején indultak tovább a Dardanellák felé; Tenedos előtt horgony vetettek, ahol a pestisjárvány miatt nem szállhattak partra. A következőket jegyezte fel a veszteglés alatt:

„Milyen gyönyörű Ázsia partja! Micsoda színek! fák, szép formájú hegyek! Tenedos szigetén akad néhány zöld folt, amely roppant jól esik a szemnek.”¹⁹

Egy kisebb kereskedelmi hajóra kellett átszállniuk és így érkeztek meg Konstantinápolyba, mivel a Dardanellák szorosán hadihajó nem haladhatott át. A mai Törökország területén tett utazásai közül ki kell emelni, hogy bejárta Trója környékét, majd Szmírnába utazott, ahol több mint egy hónapot töltött, s innen is tett utazást: 1818. november végén egy többnapos kirándulás keretében felkereste Híosz szigetét, ahol megtekintette „Homéros iskoláját”, egy tojásdad alakú sziklát és egy forrást, ahol a hagyomány szerint Homéros tanította tizenkét tanítványát.

Az érzékeny, igen jó megfigyelő képességgel rendelkező fiatal gróf a Híosztól északnyugatra fekvő kis szigetekenél Ipsara (Pszara) és Antiipsara (Antipszara) érdekességként jegyezte fel, hogy a kicsiny szigeteknek 80-nál is több kereskedelmi hajója van.²⁰

Híoszon pedig már azt jegyezte fel, hogy

„A görögök átérzik megaláztatásaikat, szenvednek a rabigától, és lassanként felemelik a fejüket.”²¹

¹⁸ Steinert: *i. m.* (16. j.) 14.

¹⁹ Steinert: *i. m.* (16. j.) 28.

²⁰ Steinert: *i. m.* (16. j.) 94.

²¹ Steinert: *i. m.* (16. j.) 110.

Ekkor tehát, 1818 decemberében, már erősen érezhetővé vált a nyugtalanság, a feszültség a görög területeken. A sziget görög iskoláját is meglátogatta,

„amely már régóta megvan ugyan, de új igazgatója, Bamba, aki egész kiképzését Párizsban nyerte el, kibővítette és szilárdabb alapokra helyezte. (...) Új könyveket szereznek be, eszközöket rendelnek Párizsból és Londonból, ifjakat tanulmányutakra és külföldi iskolákba küldenek.”²²

Itt kell kiemelni a tudós Adamantiosz Koraisz személyét (1748–1833), aki Szmírnán született, s Párizsban élt. Gazdagabb honfitársait arra biztatta, hogy iskolákat és könyvtárakat hozzanak létre görög földön, mivel az oktatásban látta a felemelkedés és a függetlenség zálogát. Maga Nikolaosz Vamvasz is nagy valószínűséggel az ő hatására fejlesztette fel a sziget iskoláját.

A fiatal gróf meglátogatta még Nea Moni kolostorát, melyet IX. Kónsztantinosz Monomakhosz bizánci császár és felesége, Zoé alapított a 11. század közepén. 1818 decemberében azonban megromlott egészségi állapota, s elhatározta, hogy a görög szárazföldre hajózik, s egy angol hadihajón el is indult Szmírnából Athénbe. Az úton elhaladtak Pszara és Hidra szigeteknél, melyek a tengeri kereskedelmi útvonal fontos részei, s ismét feljegyzi, hogy több száz hajójuk van, s utóbbiak hajói már az Egyesült Államokban is jártak, kiváló felépítésűek.²³ (Ezen szigetek ténylegesen és tevőlegesen is a későbbi szabadságmozgalmak és küzdelmek központjaivá váltak.)

Athénba december 24-én éjszaka érkeztek meg. Több hetet töltött ott, kirándulásokat tett a környéken is, és a következőket jegyezte fel 1818. december 31-én kelt, apjához írt levelében:

„Micsoda szépséges városban élek én most, micsoda jó levegő, micsoda pompás nyugalom és békesség. (...) Feltűnő a különbség az itteni és a szmírnai éghajlat között, itt a tél a maga teljes szigorával mutatkozik, és az összes hegyet hó borítja. Ami a görögöktől még megmaradt Athénban, az nem figyelmünkre, hanem csodálatunkra érdemes: én, aki a műalkotások *profán szemlélője* vagyok, mindannyiszor megrendülök, valahányszor a hajdani műveltség és tökéletesedés újabb tárgyait van szerencsém láthatni. Nem is képzeltem, hogy ez ilyen. Több mint 2000 év múltán ilyen maradványok! És milyen kicsinyek még ezek a templomok, ezek az épületek is, bár a maguk nemében utánozhatatlanok, ha a helyükről kitekint az ember a tengerre, a szépséges, kéklő

²² Steinert: *i. m.* (16. j.) 99. (Bamba = Neofitosz Vamvasz)

²³ Steinert: *i. m.* (16. j.) 124.

hullámokra. Milyen parányinak, milyen dőrének érzi magát ilyenkor az ember!”²⁴

Több kirándulást tett, sőt 1819. január 5-én különös eseményt jegyzett fel naplójába, amikor is három görögöt kiváltott a börtönéből, ahová az athéni vajda vetette őket. Ibrahim pasától 300 piaszterért kiváltotta őket, akik egy udvari odúban sínylődtek.²⁵

Athénban a fiatal gróf válaszut előtt állt, mivel családjáról több mint fél éve semmi hír nem érkezett, úgy határozott, lerövidíti kalandokban és veszélyekben is gazdag útját, s hazatér, noha jóval több mindent kívánt eredetileg látni és feljegyezni. Hamarosan elindult a Peloponnészoszra, ahonnan Itália érintésével kívánt hazautazni.

J. Ender: Palicar Athénban²⁶

²⁴ Steinert: *i. m.* (16. j.) 125–126.

²⁵ Steinert: *i. m.* (16. j.) 130.

²⁶ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye K/298 16016. Köszönjük a publikációs engedélyt!

Február 4-én indultak el egy kisebb vitorlásan Aiginára, ahol megtekintették az Athéna Aphaia-templomot, majd Korinthosz felé indultak. Iszthmiában partra szálltak, másnap a korinthoszi Akropoliszhoz, Argosz felé indultak. Kétszer is letértek útvijukról: először Nemeában, majd Mükénében álltak meg, Atreus kincseskamrájánál. Argoszból Tripoliszba lovagoltak, majd február elején a középkori bizánci városba, Misztrászba értek:

„11-én Mistrában maradtunk, hogy megnézzük az egészen közeli spartai romokat. (...) Sparta romjai nagy kiterjedésűek, de sok-sok kövön és a tisztán felismerhető formában fennmaradt színházon és hyppodromon kívül nem látni mást.”²⁷

Kimerítő útjukat végül február 18-án fejezték be. Patrasba érve az osztrák konzul, Zaniny Ferenc házában alaposan kipihenték a kététes utazás fáradalmait, s 20-án egy angol hadihajón behajóztak Málta felé.²⁸

Naplója szerint a fiatal Széchenyit csodálattal töltötték el az ókori görög építészeti emlékek, a változatos és egyedi hangulatú, festői tájak, a hosszas tengeri utazások. De részvéte és mély együttérzése is megnyilvánult a rabságban sýnylódó, tarthatatlan helyzetben tengődő görögség iránt. E filhellén érzelmek csakhamar további követőkre, támogatókra és csakhamar bátor szabadságharcosokra is letek, s ezek – a Széchenyi útját követő második évben –, az 1821 tavaszán kirobbant görög szabadságharcban tetőztek.

²⁷ Steinert: *i. m.* (16. j.) 151.

²⁸ Lásd bővebben az utazásról Haupt Erik: Széchenyi Görögországban című munkáját/ in. Az ezeréves magyar-görög kapcsolatok. / Szerk.: Szidiropulosz Archimédesz, Budapest (2018) 111-112.

Szebehleczy Borbála

Görög tudósként Magyarországon – Georgios Zaviras és a magyarok

Bevezetés

Jelen tanulmányomban az első görög diaszpóra szellemi vezetőjének tartott tudós és szerény kiskereskedő, Georgios Zaviras életművének magyar vonatkozásait kívánom bemutatni. Zaviras példáján szeretném érzékelteni a Habsburg Birodalom területén élő görögök összekötő szerepét Nyugat és Kelet között, főként a kultúra területén. E tanulmány egy hosszabb kutatás első mérföldköve, melynek végső célja a görög tudós teljes hálózati rendszerének és tudományos kapcsolatainak feltérképezése, továbbá az újjörög felvilágosodásban játszott szerepének elhelyezése.

1. Georgios Zaviras rövid életrajza, kapcsolatai

Georgios Zaviras (más névátiratokban Zavira György, Jeorgiosz Zavírász, Jeorjiosz Joannou Zavira, Georgios Zaviras, Γεώργιος Ζαβίρας ill. Zabira György/Georgius) 1744. május 28-án született Sziátisztában, a mai Görögország területén. A gyermek Zaviras már négyéves korában megtanult írni-olvasni, alapfokú iskoláit Sziátisztában és Szalonikiben végezte. 16 éves korában kereskedősegédként jutott el Magyarországra.¹

Először Ráckeven lakott, majd 1770-től Kalocsán egy görög üzlet társtulajdonosa lett. Gyakran látogatta a kalocsai érseki könyvtárat és líceumot, ahol filozófiát és teológiát hallgatott, és kiváló tudósi kapcsolatokat létesített az ottani paptanárokkal. A Magyar Kurir Zaviras nekrológiájában így emlékezik meg a kalocsai évekről:

---

¹ Horváth E.: *Zavirasz György élete és munkái*. Budapest (2018) 281. Életrajzáról bővebben: Füves Ö.: *Zavirasz György végrendelete*. *AntTan* 15 (1968) 90–93; Papp, I.: *Egy tudós görög a Kiskunságban, Zavirasz György 1744–1804*. *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 15 (2000) 123–150.

„Kalotsán a káptalanbéli Pap urakkal való barátkozás és az Érseki Bibliotheka által [...] magának minden Vallás és Hivatalbeli, Hadi, Papi és Polgári karban lévő úri emberekből számtalan barátokat szerzett.”²

A kalocsai kollégiumba csak kivételes esetben járhatott világi és nem katolikus vallású ifjú, közéjük tartozott az ortodox Zaviras. A kollégiumban jezsuita szerzők műveiből tanultak, az oktatás szabad, felvilágosult légkörben, és példa nélkül álló módon magyar nyelven folyt, a tananyag pedig a legújabb természet-tudományos elméletek, felfedezések ismertetését is tartalmazta.³

Zaviras kiváló klasszikus műveltségét, kortárs természettudományos ismereteit, latin és magyar nyelvtudását itt, a piarista líceumban szerezte meg, később pedig – autodidakta módon – további öt nyelven is megtanult. Kiváló kapcsolatait egészen haláláig megtartotta, melyről a könyveibe írt ajánlások, bejegyzések tanúskodnak. Zaviras jól ismerte a magyarországi szellemi közeget, erről tanúskodik többek közt a pesti anatómiaprofesszor, Rátz Sámuel *Orvosi tanácsok* című kézikönyvének újjörög fordítása, melynek görög és latin nyelvű ajánlásában Zaviras közvetlenül a híres orvosnak címzi fordítását.⁴

Az 1770-es évek első felében Kalocsáról Kunszentmiklóásra költözött, ahol boltot bérelt és kereskedelemmel foglalkozott, 1776. december 1-én pedig letette a hűségesküt Mária Terézia letelepedési rendeletének megfelelően. Zavirast a vallási tolerancia gondolata sem hagyta hidegen, hiszen II. József 1781-ben kiadott Toleranciarendelétét lefordította újjörög nyelvre. A fordítás csak 1817-ben jelent meg, akkor sem túl előkelő helyen, egy zsebkalendáriumban.⁵

² *Magyar Kurir* (1805) 9. szám 130. oldal.

³ Haupt E.: Görög nyelvű Kálvin-életrajz a XVIII. századból. *Posztbizánci közlemények. Studia Postbizantina Hungarica* 3 (1997) 98.

⁴ *Clarissimo Domino Samueli Rátz nobili Hungaro artium liberalium philosophiae et medicinae doctori [...]*

*Cuinam alteri aequiore iure, ac maiori cum decetia hoc Tuum opus offerri posset, quam Tibi ipsi, quis verus eius Pater esse, iure non immerito diceris. Ita enim lex, et natura iubent, ut cuius, quod suum est, inviolate reddamus. Ego quidem non pervideo, cui alteri, quam propriis parentibus filii aequius offerri possent, mutati licet habit externo, et lingua, non tamen animo et corpore. (magyar fordítása: „Rátz Sámuelnek, a leghíresebb férfinak, az előkelő magyarnak; a szabad művészetek, a filozófia és az orvostudomány doktorának [...] Ugyan ki másnak lehetne ajánlani megfelelőbb jogon és nagyobb illendőséggel együtt ezt a Te művedet, mint Neked magadnak, akiről azt mondják, hogy valóban nem méltatlan jogon vagy az ő atyja. Ugyanis a törvény és a természet azt parancsolja, hogy bárkinek, ami a sajátja, sértetlenül vissza kell adni. Én a magam részéről nem látom át, hogy kinek másnak lehetne ajánlani inkább, mint illőbben a gyerek saját szüleinek: meg lehet változtatni a külső testi állapotát és nyelvét, de a lelkét és testét nem lehet”). G. Zaviras: *Ἰατρικαὶ παραίνεσις* 3-5. Pest (1787). A bevezető ajánlás a szerző saját fordítása.*

⁵ A görög cím fordítása: *Európa királyainak és fejedelmeinek leszármazási rendje. II. József császár*

A tudós kereskedő később Dunavecscén lakott, majd életének utolsó szakaszában Szabadszálláson élt.

1791-ben szintén egy boltot bérelt Szabadszálláson, amelyhez kis ház tartozott; abban lakott, a források szerint meglehetősen szegényes életkörülmények között. Itt is halt meg 1804. szeptember 9-én, s mivel családot nem alapított, testvére fiát, az ifjabb Constantin Zavirast jelölte meg örökösül, könyvtárát pedig a pesti görög egyházközségre hagyta.⁶

2. A Zaviras-könyvtár

Ismereteink szerint Zaviras könyvtára volt a legnagyobb magyarországi görög magánkönyvtár, amelyet a tulajdonos saját katalógusa alapján jelentős részben rekonstruálni tudunk. A tudásvágytól ösztönözve nagyjából 5000 forintot költött könyvtárára, ám még így sem tudta könyvvásárlásait fedezni. Ezért nyitotta meg még Kalocsán iskoláját, melynek bevételeit is könyvvásárlásra fordította.⁷ A magyar pénzürtékindex szerint egy 18. századi (1790) konvencionális ezüst alapú forint 2022-ben 6310 Ft-ot érne, az 5000 forint tehát közel 32 millió mai forintot jelent.

A könyvtár sajnos nem maradt egyben: idegen nyelvű nyomtatott könyveit a Kiscelli Múzeumban, kéziratait Szentendrén, Kecskeméten, Nyíregyházán őrzik ortodox egyházi könyvtárak; ez utóbbi a kutatók számára sajnos nem hozzáférhető.

Zaviras sajátkezű, Szentendrén őrzött, ún. kék színű katalógusából megtudhatjuk,⁸ hogy a felbecsülhetetlen értékű könyvtár közel 600 kötetnyi görög könyvet és kéziratot, latin könyveket és kéziratokat, német, francia, olasz, magyar, angol és szerb könyveket és földrajzi atlaszokat is tartalmazott.⁹

Toleranciarendelete és a jelen 1817-edik esztendő Naptára, valamint egyéb figyelemre méltó dolgok, ahogy az itt következő táblából kitűnik, 5 képpel. Budán, a Királyi Nyomdából. Idézi: Glaser T.: A könyv szerepe a magyarországi görög diaszpóra életében. In: *Görög diaszpóra Közép-Európában*. Szerk. N. Fokasz. Budapest (2012) 59; 62.

⁶ Füves: *i. m.* (1. j.) 93; Füves, Ö.: Fejezetek a pesti Zavirasz könyvtár történetéből. *Magyar könyvszemle* 84 (1968) 61.

⁷ Horváth E.: Zavirasz György élete és munkái. In: *Studia Hellenica II. Horváth Endre válogatott tanulmányai.* (Antiquitas – Byzantium – Renascentia XXXVI) Szerk. Horváth L. – Nakos K. – Solti D. Budapest (2018) 283. (Repr.)

⁸ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη*, 1803 körül, Szentendrei Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár, SzOEK 00173.

⁹ Füves, Ö.: Neumas énekeskönyveknek és Zavirasz György munkáinak kéziratai Szentendrén. *AntTan* 8 (1961) 296; Horváth E.: Egy magyarországi görög könyvtára a XVIII. században. *Magyar könyvszemle* 1 (1938) 35.

A könyvek egyötöde magyar szerzők latin nyelvű vagy magyarul írt műve volt, a magyar nyelvű kötetek nagy részét a hazai protestáns teológus szerzők művei tették ki. A könyvtárban megtalálható volt többek között Bod Péter *A Szent Bibliának historiája* (Nagyszében, 1748), Budai Ézsaiás művei közül a *Közönséges história* (Debrecen, 1800) és a *Régi tudós világ históriája* (Debrecen, 1802), vagy említhetjük Károli Gáspár magyar nyelvű teljes Bibliafordítását (Vizsoly, 1590).¹⁰

Zaviras magyar nyelvű könyvei híven tükrözik a tudós polihisztóriai érdeklődését, így könyvei között számos természettudományos témájú értekezést is találhatunk. Megemlíthetjük Földi János *Természeti Historia a Linne Systémája szerént* (Pozsony, 1801) című részletes állattani leírását,¹¹ Fábíán József *Természeti tudomány a' köznépeknek* (Veszprém, 1802) című felvilágosító szándékú munkáját,¹² vagy a Zaviras saját készítésű négy nyelvű botanikai szótárának is alapul szolgáló Csapó József által írt *Új Füves és virágos Magyar Kert* (Pozsony, 1775) című botanikai kézikönyvet.¹³ Orvosi kötetek is szerepelnek a gyűjteményben, például a kor híres orvosprofesszorának, Rác Sámuelnek *Orvosi Praxis* (Buda, 1801) című gyűjteménye,¹⁴ mely a legfontosabb betegségekre való gyógymódokat írta le, vagy Mátyus István *Diaetetica az az, a jó Egészség megtartásának módja* (Kolozsvár, 1766) című életvezetési tanácsadója.¹⁵ Nem hiányozhatott az első magyar nyelven nyomtatott szakácskönyv, Misztótfalusi Kiss Miklós, *Szakács Mesterségnek Könyvetskéje* (Kolozsvár, 1695) sem.¹⁶

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a görög Zaviras korának majd minden tudománykörből, az ország egész területéről származó magyar nyelvű értekezését magáénak mondhatta, és ortodox görög létére nem zárkózott el a korabeli magyar tudományos eredményektől. Haláláig gyűjtötte a kor legfrissebb tudományos eredményeit tartalmazó műveket, melyek egy részét le is fordította, és a felvilágosult görögök számára is követendő kézikönyveknek tartotta. További kutatás tárgya, hogy Zaviras milyen forrásokból tudott hozzájutni a könyvtárát képező kötetekhez.

¹⁰ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 084^v.*

¹¹ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 086^v.*

¹² *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 086^v.*

¹³ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 085^r.*

¹⁴ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 089^v.*

¹⁵ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 088^v.*

¹⁶ *Ζαβίρα Βιβλιοθήκη, i. m. (8. j.) 089^v.*

3. Georgios Zaviras magyar vonatkozású művei

Georgios Zaviras életműve mintegy negyven kötetből áll, ennek fele saját szerzemény, melyeket ma inkább kompilációnak mondanánk, másik része pedig magyarból vagy latinból készült fordítás. Ezekből a művekből kitűnik a görögség kettős szellemi tevékenysége: egyrészt Nyugat felé az európai műveltség hordozóival – köztük a magyar szellemi élettel – az összeköttetés fenntartása, a nyugati kultúra asszimilálására irányuló állandó aktív törekvés, másfelől a sajátos görög-keresztény kultúrának megtartása és terjesztése a görögök és a szerbek körében, hazánk területén is. Az alábbiak során Zaviras magyar vonatkozású műveit ismertetem azok rövid címeivel és a Horváth Endre munkássága nyomán meghonosodott magyar címükkel együtt, lapalji jegyzetben pedig a teljes címüket közlöm.

4.1. A Szótárak, szójegyzékek

4.1.1. Ὀνομαστικὸν ἐμπορικὸν – *Kereskedelmi szógyűjtemény*.¹⁷ (Graf XXXVI, Kecskemét K150)¹⁸ (Dunavecse, 1785)

A kereskedelmi értelmező szótárat Zaviras valószínűleg a helyi kereskedőknek szánta, de kiadásba nem került. A gyűjtemény ábécé sorrendben tartalmazza a kereskedelmi élet különböző részeiből származó szavakat, az ógörög szót újgörög változatával értelmezi vagy magyar szóval, amit görög betűkkel ír át. A gyűjtemény végén található szószedet a kocsis magyar elnevezéseit tartalmazza, amit nagy haszonnal forgathatott a Magyarországon átutazó, kocsit használó kereskedő.¹⁹ Az autográf, eredeti kézirat a Kecskeméti Görög Kulturális Központban található, másolata nem ismert.

4.1.2. Διάλογοι ῥωμαϊκοὶ καὶ οὐγγαρικοί. – *Magyar-újgörög párbeszéddek* (Graf X., Kecskemét K138.)

Az *Újgörög–magyar párbeszéddek* Zaviras nyelvi segédeszközül szánta a Magyarországon tevékenykedő görög kereskedőknek. Ez a kiadatlan munka

¹⁷ Ὀνομαστικὸν ἐμπορικὸν συλλεχθὲν ἐκ διαφόρων ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων παρὰ τοῦ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἐν τῷ Δούνα Βέτιζι τῆς Οὐγγαρίας 1785.

Kereskedelmi szógyűjtemény. Különféle régebbi görög és latin írókból összegyűjtötte a macedóniai Sziátisztából való Z. J. GY. a magyarországi Dunavecse 1785-ben.

¹⁸ Tanulmányomban a kéziratok esetében Graf, A.: *Jeórijosz Zavírasz budapesti könyvtárának katalógusa / Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*. Budapest (1935) katalógusának számozását tekintem mérvadónak, emellett közlöm a kéziratok jelenlegi őrzési helyének katalógusszámaait is.

¹⁹ Horváth E.: *i. m.* (7. j.) 283.

az első kísérlet egy újjörög–magyar társalgási kézikönyv összeállítására. A párbeszédkönyv első felében szócsoportokat (pl. élet, halál, ruházat), a második felében pedig népnyelvi beszélgetéseket gyűjtött össze Zaviras.²⁰ Kutatásaimban foglalkozom a társalgási kézikönyv forrásaival, mintáival és azzal, hogy vajon használták-e az itt élő görögök ezt a nagyjából 130 oldalas szógyűjteményt. A kutatást nehezíti, hogy az egyetlen, autográf kézirat a helytelen kötetés következtében sajnos megsérült, a görögül láthatóan nem tudó könyvkötő az első és második rész lapjait egymás mellé kötve a kézirat lapjait összekeverte.

4.1.3. Ὀνοματολογία βοτανική.²¹ – *Négynyelvű botanikai névszótár* (Pest, 1787)

A nyomtatásban megjelent könyv két részből áll: az első 183 receptet tartalmaz görög és latin nyelven, míg a második Csapó József *Új füves és virágos magyar kert* című botanikus munkáját is felhasználva 771 növényt ír le latin, ógörög, újjörög és magyar nyelven. Bár Zaviras a szerző, a könyvet anyagi okokból testvére, a jómódú Konstantin adatta ki saját műveként, kisajátítva a legelső újjörög nyelvű botanikai szótár írójának járó dicsőséget. A jelenlegi kutatás egyértelműen Georgios Zavirasnak tulajdonítja a botanikai szótár szerzőségét, így halála után a tudós kereskedő munkásságához illő méltatásban részesült.²²

²⁰ Horváth E.: i. m. (7. j.) 285.

²¹ Ὀνοματολογία βοτανική τετραγλωττος ἤγουν Βιβλίον ὅπου περιέχει τὰ ὀνόματα διαφόρων βοτανῶν εἰς τέσσαρας διαφόρους διαλέκτους τουτέστιν ἑλληνικὴν, ἀπλήν, λατινικὴν καὶ σύγγραφικὴν. Συντεθὲν ἐκ διαφόρων βοτανικῶν συγγραφέων παρὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ἰωάννου Ζαβίρα εἰς ἀφέλειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μας Γένους, ἣτις τύποις ἐξεδόθη ἐν Πέστᾳ τῆς Οὐγγαρίας τῷ ἔτει 1787· παρὰ τῷ Ἰωσήφ Λέτνερ.

Négynyelvű botanikai névszótár, vagyis különféle növényeknek neveit négy különböző nyelven, azaz görögül, népies görög nyelven, latinul és magyarul tartalmazó könyvecske. Különféle botanikus írókból összeállította görög nemzetünk használatára Zaviras J. Konstantin. Pesten, 1787.

²² G. N., Vlahakis – A., Economou-Amilli: Botany in Greece during the 19th Century: A Periphery at the Center. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13/2 (2012) 3.

4.2. A didaktikai és ismeretterjesztő könyvek

4.2.1. Μέθοδος Ἀστρογνωσίας²³ – Csillagászati tankönyv (Graf XLVI.)²⁴

E fordítás érdekessége, hogy Maróthi György (1715–1744), a fiatalon elhunyt felvilágosult debreceni polihisztor 1743-ben elkészült *Methodus Astrognosiae* című munkája magyarul nem jelent meg, csak Zaviras újjörög fordításában. A diákoknak szánt csillagászati tankönyv fordítását Zaviras halála után Emanuil Dimitriádisz adta ki Nikólaosz Bekelász, a pesti görög iskola felügyelőjének költségén Pesten, a Trattner Nyomdában 1815-ben. Graf katalógusa ismerteti a latin nyelvű kéziratot²⁵ (Graf XLVI.) és a kiadványok között az 1815-ös nyomtatott változatot is.²⁶

4.2.2. Ἱατρικαὶ παραnéσεις²⁷ – Orvosi tanácsok (Pest, 1787)

²³ Μέθοδος Ἀστρογνωσίας ἥτις διδάσκει ἄνευ Σφαιράς ἢ Πίνακος Οὐρανίου τὴν Γνώσιν τῶν διασημωτέρων Ἀστέρων τῶν ἐν τῷ τῆς Οὐγγαρίας ὀρίζοντι φαινόμενων. Συνεγράφη μὲν ποτὲ παρὰ Γεωργίου Μαρότου ἐκ τῆς Λατινίδος ἐξελληνισθεῖσα παρὰ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστιέως. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα παρὰ Ἐμμανουὴλ Δημητριάδου. Δαπάνη τοῦ ἐντιμοτάτου Εφόρου τῆς ἐν Πέστῃ Ἑλλην. Σχολ. Κυρίου Νικολάου Μπεκέλλα. Ἐν Πέστῃ τῆς Οὐγγαρίας ἐν τῷ Τυπογραφίῳ Τ. Τράττνερ 1815.

Csillagászati tankönyv, amely csillagászati térkép és gömb nélkül közvetíti a magyarországi látóhatár nevezetesebb csillagainak ismeretét. Írta valamikor régen Maróthi György. Latinból görögre fordította a szíatistzai Zavirasz J. György. Nyomtatásban most először kiadta Emanuil Dimitriádisz a pesti görög iskola igen tisztelt felügyelőjének, Nikólaosz Bekelász úrnak költségén. Pesten, Magyarországon, Trattner nyomdájában. 1815.”

²⁴ Σακελιάνος Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος Νο 1250.

²⁵ XLVI. „Methodus Astrognosiae quae sine Globo aut Chartis coelestibus praecipuorum siderum in Horizonte Hungarico conspicuorum nomina cognosci possunt in auditorum suorum gratiam concinnata a Georgio Marothi An. 1744. cui accessere quaedam ex Aegidii Stranchii professoris Wittenbergensis Astrognosia...” Graf: i. m. (18. j.) 40.

²⁶ Graf: i. m. (18. j.) 27. Μαρότου Γ. Μέθοδος ἀστρογνωσίας. Ἐκ τῆς τῶν Λατινίδος μετάφρ. Ζαβίρα. Ἐν Πέστῃ 1815.

²⁷ Ἱατρικαὶ παραnéσεις εἰς τὰς ὁποίας περιέχονται τὰ πλέον συνεχέστερα καὶ κοινότερα ἔσωτερικὰ πάθη, τὰ σημεῖα καὶ αἱ ἱατρεῖαι αὐτῶν. Ἄς ἐξέδοτο εἰς τὸ Οὐγγαρικὸν ἰδίωμα ὁ Ἐξοχώτατος καὶ ἐν ἱατροφιλοσόφους ἀριστος Ράτζ Σαμουὴλ ὁ καὶ τῆς Ανατομίας τῆς ἐν Πέστῃ Ἀκαδημίας διδάσκαλος.

Nῦν δὲ πρῶτον διὰ κοινὴν ὠφέλειαν τοῦ Γένους ἡμῶν Μεταφρασθεῖσαι εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστιέως. Τύποις δὲ ἐκδοθεῖσαι σπουδῆ καὶ δαπάνῃ τοῦ ἀνταδέλφου αὐτοῦ κυρίου Κωνσταντίνου Ζαβίρα. Ἐν Πέστῃ ἀμφὶ τὴν Τυπογραφίαν τοῦ Ἰωσήφου Λέττνερ.

Orvosi tanácsok, melyek magukban foglalják a leggyakoribb betegségeket, azok tüneteit és gyógyítását. Magyar nyelven kiadta a legkiválóbb és az orvosbölcselők közt legkitűnőbb Rác Sámuel, a pesti egyetemen az anatómia tanítója. Nemzetünk közös hasznára most először fordította le

Rác Sámuel pesti anatómia professzor népszerű könyve latin-görög kétnyelvű kiadásban került a hazai és a még nem független görögországi görögök elé. Zaviras nyomtatott könyve előszavában maga ír ajánlást latinul a híres orvosnak, amiben az orvos kiválóságát és a görögök háláját emeli ki. A kötetet végén orvosi-és gyógyszerészeti szógyűjtemény található, a görög szövegben pedig számos helyen elfordulnak magyar kifejezések latin vagy görögbetűs átírásban, például „γογγύλη” „τὸ γογγύλιον οὐγγαριστὶ ρέπα” (p. 217), „κωμλία γῆ, ἡ κρέτα οὐγγαριστὶ” (p. 220).²⁸

4.2.3. Διατριβὴ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἐτέρων τινῶν γλωσσῶν²⁹ – Péczeli József *A görög nyelvről* (Mindenek Gyűjtemény 5 [Komárom, 1791]) fordítása. (Szentendrei Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár, EZ V.)

A komáromi prédikátor munkásságát Zaviras jól ismerte, nevét a szent koronáról írott értekezésében is említette. Zaviras elismerését jelenthette, hogy bár a korszakból legalább hét ógörög nyelvtankönyv ismeretes, mégis fontosnak tartotta lefordítani a magyar Péczeli összehasonlító munkáját és azt a görög közösséggel megismertetni. Zaviras fordítása visszhang és elismerés nélkül maradt, ám az 1830-as években Papa Ralisz, a kozányi származású pesti görög lelkész felismerte a munka értékét, és Zaviras fordítását sajátjaként adta ki *A görög nyelv tükre* címen, mely így a görög diaszpóra számos tagjához eljutott. Papa Ralisz védelmére maga Horváth Endre kelt, aki hangsúlyozta, hogy a Ralisz által megtalált kéziratot sem a szerző, sem a fordító neve nem szerepelt, és kiadásával Péczeli gondolatai széles körben ismertté váltak.³⁰

4.3. Teológiai Művek

Zaviras teológiai munkásságát ez ideig nagyon kevesen méltatták, pedig 15 önálló munkájából 5 teológiai jellegű, további kettő pedig egyháztörténeti vonatkozású, 19 fordítása közül pedig négy a hittudomány körébe tartozik.³¹ Fontos

---

a mi egyszerű nyelvünkre a szíatísztai Z.J.GY. Nyomtatták testvérének Z. Konstantin úrnak szorgalmából és költségen. Pesten 1787-ben Lettner József nyomdájában.

²⁸ Horváth: *i. m.* (7. j.) 213.

²⁹ Διατριβὴ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἐτέρων τινῶν γλωσσῶν συγγραφείσα παρὰ Ἰωσήφου τοῦ Πέττελι, καὶ ἐκ τῆς οὐγκαρικῆς εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν ἡμῶν διάλεκτον μεταφρασθεῖσα. Péczeli József értekezése a görög és más nyelvekről. Fordítás magyarból újjöröggre.

³⁰ Horváth E.: Péczeli József görög fordításban. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 61 (1937) 367.

³¹ Baán I.: Zavirasz György, a teológus. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 4 (Különszám) (1998) 133.

megjegyeznünk, hogy bár Zaviras gondolatai hűségesen folytatják a hagyományt, és nem tesznek újat a görög egyházatyák műveihez, ám Konstantinápoly bukása után Zaviras volt az első, aki a görögök között teológiai művet alkotott, méghozzá a felvilágosult Magyarország területén.

Értékes vitaanyaga a *Σύνταγμα περί τῆς ἐνώσεως καὶ κράσεως τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου*³² – *Értekezés az isteni eucharisztia szent kelyhének egyesüléséről és vegyítéséről.* (Graf XX.)

Zaviras teológiai értekezésben Eugenios Voulgaris (1716–1806) athoszi szerzetesteológus eucharisztikus gondolatainak hatására Jozef Vandeke, majd magyar szerzők munkáit kritizálta, többek között Debreceni Ember Pál (1660 körül – 1710) híres református egyházi író és Helmeczi István (1670–1752) református püspök *Igazság Paizsa* című 1740-ben megjelent művét, melyben a református úrvacsorát részletezi. Zaviras Magyarországon élő hittestvéreit kívánta megvédeni a református nézetekkel szemben, megírva így Magyarországon az első ortodox hitvédelmi értekezést.³³

4.4. Magyar történelmi vonatkozású művek

4.4.1. Διατριβὴ περί τοῦ ἱεροῦ στέμματος τῆς Οὐγγαρίας – *Értekezés a magyar szent koronáról* (Graf XV., K 134.).

Az egyetlen görög nyelven készült mű a magyar Szent Koronáról, mely a szakirodalom alapos ismeretében bizonyítja annak bizánci eredetét. Zaviras e művében cáfolja a korona, mint műtárgy Konstantintól történő eredeztetését, másodsor pedig azt, hogy a koronát II. Szilveszter pápa adományozta Szent Istvánnak. Legfontosabb erénye, hogy a szent korona irodalmának keleti ortodox álláspontját képviseli. Az értekezés egyedülálló értékű, görög nyelvű

³² *Σύνταγμα περί τῆς ἐνώσεως καὶ κράσεως τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ Ἰωσήφ τοῦ Βανδάλου καὶ τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ τῶν λεγόντων, ὅτι ἡ κράσις αὐτῆν ἢ πάντῃ ἀγνωστος τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ· ὅθεν συμπεραίνουσι τὸ, ἄρα ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία παραφθείρει τὴν ὕλην τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Συντεθὲν παρὰ τοῦ ἐν ἐλαχίστοις Γεωργίου. Ἰ. Ζαβίρα Σιατιστέως καὶ Μακεδόνας οὐδὲν ἴδιον αὐτοῦ συγγράψαντος, ἀλλ' ἅπαντα ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἱερῶν διδασκάλων ἐρανισθέντος κατὰ δύναμιν, εἰς τὴν τῆς ἀληθείας ἀπόδειξιν. Ἐν ἔτει τῷ σφτηρίῳ χιλιστῷ ἕπτῳ.*

Értekezés az isteni eucharisztia szent kelyhének egyesüléséről és vegyítéséről. Vandeke József és társai ellen, akik azt állítják, hogy ez a Vegyülés teljesen ismeretlen volt a régi egyház előtt; amiből azt a következtetést vonják le, hogy a keleti egyház az isteni eucharisztia Szentségének anyagát megrontja. Összeállította Zavirász J. GY. a macedóniai Sziátisztából. Maga semmit nem írt, hanem mindent a Szent Írásból, és a szent tanítókból merített – erejéhez képest – az igazság bebizonyítására.

³³ Baán: i. m. (29. j.) 135.

szövege 2015-ben jelent meg Glaser Tamás fordításával,³⁴ aki azt értelmező előszóval és gondos lábjegyzetekkel látta el.

4.4.2. Τίνα ὑπόληψιν πρέπει νὰ εἶναι οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Οὐγγαρίαν μεταξὺ τῶν ἐδῶ κατοικούντων λοιπῶν γενεῶν;³⁵ – *Milyen helyet érdemelnek a magyarországi görögök az itt lakó egyéb nemzetek közt?* (Graf XXX., K 135.)

Az értekezés egy egész fejezetet szentel a magyaroknak, akiket a hunok rokonainak tart, beszámol az őshazáról, a honfoglalásról, a keresztény hit felvételéről, de megemlíti Anonymust, Turóczit és Bonfini is.³⁶ Zavirast természetesen leginkább a görögök története érdekli; megállapítja, hogy Magyarország első lakosai a paionok, a hellének egy törzse volt, vagyis a görög a legrégebbi valamennyi itt lakó nemzetiség között. Zaviras hangsúlyozza, hogy „a görög nép lelkületének régi előkelőségét meg kell őrizni, amely a királyság számára jelentős érték lesz, hogy valami módon ne kelljen maradék elfajzott népnek látszania Magyarországon idegenként.”³⁷ Érdekesség, hogy a német eredetiről, Konstantinos Emmanuil által fordított latin, mind Zaviras görög fordítása kéziratban megmaradt, így egy későbbi kutatás vizsgálhatja a két mű közötti eltéréseket és Zaviras fordítástechnikáját.

4.4.3. Πολιτική κατάσταση τῆς Οὐγγαρίας³⁸ – *Magyarország politikai állapota*. (Todorov 919).

Ez a munka fontos segédkönyv lehetett a Magyarországon lakó és kereskedő görögök számára az országban való eligazodás szempontjából. Horváth Endre még az elveszett művek közé sorolta, ám Todorov 1999-ben a Nyíregyházi Szent

³⁴ Zaviras Gy.: *Értekezés a Szent Koronáról*. Budapest (2015).

³⁵ Ἐλευθερίον τινὸς καὶ ἀπροσωπολήπτου Οὐγγρου Διάγνωσις τοῦ ζητήματος περὶ τοῦ εἰς τίνα ὑπόληψιν πρέπει νὰ εἶναι οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Οὐγγαρίαν μεταξὺ τῶν ἐδῶ κατοικούντων λοιπῶν γενεῶν, καὶ τίνα συνάφειαν ἔχουσι μετὰ τῶν Σέρβων ἤτοι τῶν λεγομένων Ἰλλυριῶν. Εἰς ἐντελῆ ἀνατροπὴν τοῦ οὐ πρὸ πολλοῦ ἐκδοθέντος βιβλιαρίου, τοῦ τοιαύτην ἐπιγραφὴν ἔχοντος: *Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν διάλεκτον, καὶ ἀναγκαίαις (δαφιλέσιν) σημειώσειςι καλλωπισθεῖσα παρὰ Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας.*

³⁶ Horváth: *i. m.* (7. j.) 286.

³⁷ Kecskeméti K135-ös kézirat 8°.

³⁸ *Πολιτική κατάσταση τῆς Οὐγγαρίας. Τουτέστι βιβλίον ὅπου περιέχει ἐν συντομίᾳ πάντα ἐκεῖνα ὅπου εἰσὶν ἀναγκαῖα διὰ νὰ καταλάβῃ τις τὴν παρούσαν κατάστασιν τῆς Οὐγγαρίας μεταγλωττισθεῖσα ἐκ τοῦ οὐγγρικοῦ ἰδιώματος καὶ ἀναγκαίαις ὑποσημειώσειςι καλλυνθεῖσα* *Magyarország politikai állapota, azaz könyvecske, amely röviden magában foglalja mindazt, ami szükséges ahhoz, hogy Magyarország jelenlegi helyzetét az olvasó megértse. Fordítás magyarból. Szükséges magyarázó jegyzetekkel ellátva.*

György Magyar Ortodox Egyházközség könyvtáráról készült katalógusában a 919-es számon azonosította;³⁹ sajnos jelenleg (egyházpolitikai okok miatt) nem elérhető a kutatás számára.

4.5. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον – Az Új Görögország vagy Görög Színtér (Athén, 1873)

Zaviras legfontosabb, széles körben ismert műve, a több mint 600 oldalas újjörög irodalomtörténet, mely a Konstantinápoly eleste után élt görög írók részletes életrajzát és műveit, azok keletkezési helyét, idejét és fellelhetőségüket tartalmazza. Zaviras a könyv előszavában megjegyzi, hogy művét görög, latin, francia, német, olasz és magyar írók nyomán írta. Zaviras jól ismerte a Magyarországon már divatos életrajzgyűjtemények műfaját, ösztönzőleg hathatott rá Czvittinger Dávid, Bod Péter, Horányi Elek vagy Wallaszky Pál munkássága.⁴⁰ A legelső, és sokáig egyedülálló, 350 évet összefoglaló és több mint 520 görög író munkásságát leíró könyv tehát magyar példák és írók nyomán, Magyarországon született. Mint ahogyan több Zaviras művel is megtörtént, az *Új Görögország* is plagizálásra került: ezúttal a kalandos úton Görögországba kerülő kéziratot⁴¹ Konstantinos N. Sathas, a híres filológus építette be saját munkájába, az 1865-ben kiadásra került *Νεοελληνική Φιλολογία – Újjörög Irodalom* című irodalomtörténetébe, melyben 117 író életrajzában kimutatható, hogy Zaviras adatait vette át.⁴²

Érdekes tény, hogy az *Új Görögországban* Zaviras saját önéletrajzát és műveit is leírta, mely a mai napig az egyetlen ismert és hiteles önéletrajza.

5. Zaviras végrendelete (1804. május 1.)

Zaviras 1804. május 1-én, pár hónappal a halála előtt írt végrendelete fontos következtetésekre ad lehetőséget.⁴³ Zaviras először röviden a hitelezőit és családtagjait megillető összegekről rendelkezik, majd a görög egyház és a királyi kincstár részére is komolyabb összeget hagy. A végrendelet nagy része azonban legféléltetebb kincséről, a könyvtáráról szól.⁴⁴

³⁹ V. Todorov: *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th-19th Century): The Collection in Nyiregyháza, Hungary*. Athens (1999).

⁴⁰ Horváth: *i. m.* (7. j.) 295.

⁴¹ Füves Ö.: Zavirasz irodalomtörténeti művének kéziratához. *AntTan* 5 (1958) 262.

⁴² Horváth: *i. m.* (7. j.) 293.

⁴³ Füves: *i. m.* (1. j.) 90–93.

⁴⁴ Papp I.: Görög kereskedők a Jászkunságban. Kétszáz év dokumentumaiból. *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei* 6 (2004) 283.

Az élete végéhez közeledő Zaviras, aki magát korábban *Hungarus*nak tartotta,⁴⁵ végrendeletében nem foglalkozott a Magyarországon töltött több mint negyven évvel és az őt befogadó közösséggel. Legnagyobb álma a magyarországi görög etnikum kiművelése volt a görög nemzet régi dicsőségének visszaszerzése érdekében. Végrendeletében egyértelműen a görög identitást és az ortodoxiát tartja sajátjának, magyar tudós kollégáit meg sem említi. Munkásságával mégis hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország történelmének integráns részévé vált az itt élő görög kereskedők történelme, és a magyar műveltség és tudományos közeg is példaértékűen hatott az újjörög irodalmi, történelmi, teológiai és tudományos megújulásra.

---

⁴⁵ Kecskeméti K135-ös kézirat 4^v. *Quod ego scriptum magna cum aviditate, magna intentione legi, quoniam ego, quamquam Hungarus, tamen cunctas nationes, quae apud nos victus, patrocini, camivilius et amicitiae cause consedere...*

Vincze Xénia

Újabb adalékok a magyarországi görög gyermekmenekültek témaköréhez

A *Függetlenség napja* konferencián elhangzott előadásban a görög polgárháború (1946–1949) politikai menekülteinek magyarországi letelepítésével foglalkoztunk. A téma szöveges ismertetését fotók segítségével próbáltuk vizuálisan is szemléltetni.¹ A letelepítés első szakaszának átfogó ismertetésére itt – területmi okok miatt – nem vállalkozhatunk. A következőben a gyermekmenekültek témaköréhez szeretnénk újabb levéltári dokumentumokkal szolgálni.

A kelet-európai emigráció görögországi kutatásának első hulláma az 1980-as évek végén indult el.² 2000-ben megalakult a *Hálózat a polgárháborúk elemzésére* nevű társadalomtudományi kezdeményezés. Három évvel később megrendezték az első történeti konferenciát a *Görög polgárháború politikai menekültjei a kelet-európai országokban* címmel.³ 2005-ben a konferencián elhangzott előadások gyűjteményes kötete is megjelent, melynek címe: *Lábhoz tett fegyverrel. A görög polgárháború politikai menekültjei Kelet-Európában.*⁴

¹ A fotók gyűjtése és rendszerezése Raptisz Jannisz és Vlahosz Haralambosz egyéni kezdeményezésének és kitartó munkájának köszönhető. A gyűjtemény válogatott képeit a „*Köszönjük Magyarországnak*” címmel megrendezett fotókiállításon (2003) láthatta a görög és a magyar közönség. A Görögség Háza Alapítvány és a Görög Országos Önkormányzat 2005-ben a képek válogatásából fotóalbumot adott ki.

² Néhány kiemelt példa: E. Λαγάνη: *Το παιδομάζωμα και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις (1949–1953)* [A „gyerekkrálás” és a görög–jugoszláv kapcsolatok] Αθήνα (1996); Μ. Μποντίλα: *Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά Κράτη (1950–1964)* [A politikai menekültek gyermekeinek iskolázatása a kelet-európai országokban (1950–1964)] Θεσσαλονίκη (2000); Τ. Μητρόπουλος: *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες* [Görögök maradtunk. A görög politikai menekültek iskolái a szocialista országokban] Αθήνα (1979).

³ A konferencia megrendezésére 2003 októberében került sor a Görög Irodalmi és Történeti Archívum (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο) továbbá a Thesszaloniki Makedóniai Egyetem (Πανεπιστήμιο της Μακεδονίας) szervezésében a görögországi Monodendriben.

⁴ *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. [Lábhoz tett fegyverrel. A görög polgárháború politikai menekültjei a kelet-európai országokban]* Szerk: E. Voutira – V. Dalkavoukisz – N. Marantzidisz – M. Bodila. Athén (2005).

A kötet a „*Gyerekrablás vagy gyermekmentés. A politikai menekültek oktatása*” című fejezetben foglalkozik a polgárháborús gyerekmekültek problémakörével.⁵ Az azóta eltelt időszakban számos átfogó, elemző munka született a kommunista országokban létrejövő görög emigrációról, s a kelet-európai régió egészére vonatkozó kismonográfia is megjelent.⁶

A magyarországi görög nemzetiség történetének tanulmányozásában kiemelt helyen szerepelnek az első generációval, és az úgynevezett „másfeledik” generációval⁷ készített életrajzi interjúk.⁸ Különösen a szociológiai tárgyú kutatások tekinthetők feldolgozottak. A társadalomtudományok körébe sorolható néprajz, kulturális antropológia (és mások) a beilleszkedés, az identitás és a kultúra változásainak a problémakörére fókuszálnak. A görög emigráció átfogó társadalomtörténeti, levéltári kutatása azonban még hátravan. Jelen írás a következő levéltári dokumentumokba ad betekintést: A Magyarországon élő görög emigráció irataiba (1951–1953), illetve a Görög Kommunista Párt (GKP) és a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetésének nagyobb terjedelmű irategyüttesébe. Elsősorban a görög gyermekmenekültek Magyarországra érkezését (fogadás, elhelyezés, oktatás) és a görög, valamint a magyar pártvezetésnek a menekült családokat érintő intézkedéseit (családegyesítés, repatriálás) vizsgáljuk.

A görög gyermekek ügye, a polgárháború harmadik évében, 1948 tavaszán került a nemzetközi nyilvánosság érdeklődésének a középpontjába. A görög

⁵ Θ. Μητσόπουλος: *Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της Ανατολής κατά την διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου (1946–1949)*. [A gyerekek elküldése a Kelet-Európai országokba a polgárháború alatt] In: Voutira – Dalkavoukisz – Marantzidisz – Bodila: *i. m.* (5. j.) 73–101.

Τ. Βερβενιώτη: *Περί «παιδομαζώματος» και «παιδοφυλάγματος» ο λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης*. [A „gyerekrablás” és a „gyerekmentés” ügyéről, avagy gyermekek a polgárháborús küzdelem forgatagában]. In: Voutira – Dalkavoukisz – Marantzidisz – Bodila: *i. m.* (5. j.) 101–125.

Ε. Λαγάνη: *Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομμινφόρμ (1948-1956)*. [A gyermekek oktatása Jugoszláviában, mint a GKP és a JKP közötti súrlódási pont a Tito és a Kominform közötti szakadás után]. In: Voutira – Dalkavoukisz – Marantzidisz – Bodila: *i. m.* (5. j.) 125–149.

⁶ Κ. Τσέκου: *Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. [Görög politikai menekültek Kelet-Európában] Αθήνα (2013).

⁷ A gyerekmekülteket jelölő szociológiai szakkifejezés

⁸ Néhány kiemelt példa: Caruha V.: *Piros szegfűk és cédrusok*. Budapest (1978); Szidiropulosz A.: *Ithaka partjai*. Budapest (1990); Szidiropulosz A.: 1956. *Görögök a forradalomban*. Budapest (1997); Φ. Παπαδόπουλος: *Σαν τα πουλιά. Ομολογίες Ελλήνων Ουγγαρίας*. [Miként a madarak... Magyarországi görögök vallomásai] I-II. Budapest (2001, 2005); Fokasz N. (szerk): *Identitások határán – Μεταξύ δύο ταυτοτήτων*. Budapest (2013); Fokasz N. (szerk): *És jönöρε Görögországban*. Budapest (2018); Vincze X.: *Κόβάνυαι görögök. Magyarországi görögök történetei a polgárháború időszakából*. [Ελληνες του Κόβάνυα. Ιστορίες των Ελλήνων της Ουγγαρίας από την περίοδο του Εμφυλίου] Budapest (2020).

kormány 1948. február 27-én az ENSZ balkáni ügyekkel foglalkozó bizottsága (UNSCOB)⁹ ülésén azzal vádolta a Görög Kommunista Pártot (GKP), hogy az ellenőrzése alatt álló falvakból szervezeten szállították el a gyermekcsoportokat a határmenti kommunista országokba. A Balkáni ügyekkel foglalkozó bizottság 1948. júniusi jelentésében az erőszakkal kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy amíg az egyes területeken a szülők beleegyezése nélkül vitték el a gyerekeket, máshol, mint például a szláv ajkú Lefki faluban, a gyermekek elvitele a szülők beleegyezésével történt. A gyermekek háborús területekről történő elszállítását a görög kormány is alkalmazta. 1948 tavaszától Friderika görög királyné a gyerekeket az általa felállított, „gyermekvárosokba” szállította.¹⁰ A „gyerekrablás” kontra „gyerekmentés” ügye a görög polgárháború lezárása után a „vasfüggönybeli pedomazoma”¹¹ néven folytatódott tovább. A napjainkig fennálló megosztottságot jól érzékelteti a 2003 októberében Fehérvárcsurgón, a *Görög menekült gyerekek Közép- és Kelet-Európában a II. világháború után* címmel megrendezett nemzetközi konferencia. Itt a meghívott görög történészek, valamint a fehérvárcsurgói gyermekotthon egykori lakói és tanárai vettek részt. A felszólalásokban a „kutatom a történelmet” és a „megélem a történelmet” ellentétes nézőpontjai érvényesültek.

Az első gyermekcsoportok fogadása

A Kommunista Magyarországi Pártja 1947 decemberében felállította a *Segítséget a Görög Népnak Országos Bizottság*ot azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson a Görög Kommunista Pártnak a görög kormánycsapatokkal szemben vívott fegyveres harcában a polgárháború alatt. 1948. április 3-án a Bizottság a *Görög Gyerekmentő Segélybizottsággal* (EVOP)¹² együttműködve kétezer Magyarországra érkező polgárháborús gyermekmenekült fogadását, orvosi vizsgálatát, ruházattal és étellel való ellátását, és ideiglenes elhelyezését szervezte meg.¹³

Az első gyermekvonat 1948. április 7-én este 9 órakor érkezett Jugoszláviából 860 gyermekkel és 3 felnőtt kísérelével a Keleti pályaudvarra. A második

⁹ United Nation's Special Committee on the Balkans.

¹⁰ Bővebben lásd: Fokasz N. (bev.): *Köszönjük Magyarországnak! Ευχαριστούμε Ουγγαρία!* Budapest (2006).

¹¹ Pedomazoma fordítása: gyerekrablás.

¹² «Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί» (ΕΒΟΠ).

¹³ A szervezőmunkában és a gyermekek fogadásában résztvevő szervezetek: Magyar Vöröskereszt, Orvos Szakszervezet, Fertőtlenítő Intézet, Budapesti Őrzászlóalj, Székesfehérvári Anya- és Csecsemővédő Intézet, Gazdasági Rendészeti Ügyosztály, Magyar Építőmunkások Országos Szakszervezete.

gyermekvonat április 9-én 9 órakor Albániából 720 gyerekkel és 16 felnőttel, a harmadik ugyancsak 9-én délután 607 gyerekkel és 5 felnőttel. A szerelvényeket a Nemzeti Segély munkatársai élelmiszerral várták a határon. A gyerekeket kísé-
rőkkel együtt 50 fős csoportokban a Vöröskereszt autóin a Váci úti Fertőtlenítő Intézetbe szállították, ahol a fertőtlenítéssel egy időben új ruházatot kaptak. Az orvosi vizsgálatok elvégzése után nyilvántartásba vették őket és 12 napos karanténba kerültek. A Mátyás Hadifogoly laktanyában az Andrássy és a Szent László laktanyában a megfelelő előkészületek után¹⁴ 2172 gyereket helyeztek el. A betegeknek, gyengélkedőknek a Szent László Kórházban biztosítottak ágyat. A tbc-gyanús gyerekeket a Vöröskereszt Tapolcsányi úti új otthonába vitték.¹⁵ A gyerekekről készült jelentés szerint az egészségi állapotuk általában jó. Kórházi megfigyelés alá került 109 gyerek. 18 gyereknél jelentettek komolyabb megbetege-
dést (hastífusz, vérhas, tüdőgyulladás). A tbc-fertőzés minimális volt, a gyerekek körülbelül 2%-át érintette. A gyermekek hangulatát jónak találták, foglalkoztatásukról és játékokkal való ellátásukról gondoskodtak. A gyermekcsoportokat kezdetben együtt tartották. Elsőként 320 14-18 év közötti fiatal emeltek ki a csoportokból, akiket kollégiumokban helyeztek el és bevontak az ipari oktatásba.¹⁶ A gyermekek további gondozásában részt vettek a velük együtt érkező falubeli kísé-
rőanyák, fiatal lányok. Ezen kívül szükség volt még 120 főnyi magyar ápoló és segédszemélyzet felállítására.

A görög pártbizottság 1953. július 7-én az MDP Központi Vezetésének tájé-
koztató adatokat küldött a „Magyar Népi Demokráciában” élő görög gyermek-
menekültekről. Az itt feltüntetett adatok szerint ekkor összesen: 3556 kiskorú tartózkodott Magyarországon (1756 fiú, 1800 lány). Nemzetiségi megoszlásuk szerint: 1687 görög, 1869 macedón származású volt. Nyilvántartást vezettek azokról a gyermekekről, akik mindkét szülővel érkeztek: ők 740-en voltak. Az apával érkezők száma 30, az anyával érkezőké 642 fő volt. A szülők nélkül, gyermekotthonokban elhelyezett gyerekeké: 2981 fő. A tájékoztató ada-
tok szerint az árvák száma 62, a félárvaké: 524. Görögországi börtönökben, száműzetésben 80 gyerek szüleiről közöltek adatokat.¹⁷

¹⁴ Mindhárom helyet új szalmazsákokkal, lepedővel, takaróval, gyógyszerekkel, konyhafelszereléssel, törölközővel szerelték fel. Az Andrássy laktanyában asztalos, bádogos szerelési munkálatokat is el kellett végezni. A termekben majdnem kivétel nélkül kályhákról kellett gondoskodni.

¹⁵ MNL_OL_M_KS_274.f.10.cs.72.őe.20–23. Jelentés a görög gyerekek érkezéséről és elhelyezéséről. 1948.04.10.

¹⁶ MNL_OL_M_KS_274.f.10.cs.72.őe.23.

¹⁷ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.134.őe.82. A görög gyermekmenekültekre vonatkozó adatok. 1953.07.07.

A felnőtt menekültek közül elsőként a Görög Demokratikus Hadsereg (GDH)¹⁸ sebesült katonái és katonanői érkeztek Magyarországra 1948 novemberében. A legtöbb sebesült Albánián keresztül érkezett Budapestre (1050 fő). 1949 és 1951 között folyamatosan fogadtak további görög menekült csoportokat a balkáni országokból, Csehszlovákiából, Lengyelországból, továbbá Ciprus és Franciaország területéről. A görög polgárháborús menekültek idejövetele 1951 júniusában lényegében befejeződött. 1952-ig az emigráció létszámában már csak kisebb változások történtek. A gyermek és a felnőtt menekültek létszáma ekkor 7529 főre tehető.¹⁹

Ellátás, költségek

A gyerekek érkezésével, átmeneti elhelyezésével, havi ellátásával kapcsolatos kiadások és a várható költségek összege összesen 1.489.131.94 forint volt. A felmerült kiadások fedezésére a magyar árvízkárosultak javára történő társadalmi gyűjtésből megmaradt 600 ezer forint szolgált, amelyet a Minisztertanács rendkívüli hitel formájában bocsátott rendelkezésre. További költségfedezetet jelentett a „Joint” segélyszervezettől²⁰ kapott 500 ezer forint készpénz és 500 ezer forint értékű ruhanemű és élelmiszercsomag.²¹ A görög menekültek ügyeivel foglalkozó Görög Gyerekmentő Segélybizottság (EVOP) 1949 és 1952 között a Népjóléti Minisztérium felügyelte alatt működött. Ez a szervezet gondoskodott a menekültek ideiglenes elhelyezéséről, ételmezéséről, ruházásáról és egészségügyi ellátásról.²² A Népjóléti Minisztérium a Külügyi Osztállyal történő egyeztetés után a görögök ügyeit, 1952-ben az Antifasiszta Menekülteket Ellátó Osztály (AMEO) szervezete alá helyezte Olt Károlyné vezetése alatt.²³

Az iskolai oktatás

A görög gyerekek fogadásával és ideiglenes elhelyezésével párhuzamosan kezdődött el az iskolai oktatás megszervezése. Petrosz Kokkalisz a GKP KV tagja²⁴

¹⁸ Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

¹⁹ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.1276e.47. Jelentés a görög gyerekek érkezéséről és elhelyezéséről. 1953.03.12.

²⁰ JDC: American Jewish Joint Distribution Committee.

²¹ MNL_OL_M_KS_274.f.10.cs.72.6e.23. Jelentés a görög gyerekekről.

²² MNL_OL_KS_276.fond.54.cs.68.6e.42. A Népjóléti Minisztérium megbízása a görög gyerekek ügyeinek az intézésével. 1949.10.26.

²³ MNL_OL_M_KS_276.f.76.cs.85.6e.77p. A görög segélybizottság megszüntetése. 1952.02.28.

²⁴ Az 1947-ben a GKP által felállított Szabad Népi Kormány közoktatási minisztere.

1949. augusztus 17-én azzal a kéressel fordult a MDP Központi Vezetéséhez, hogy a Magyarországon tartózkodó 2684 görög gyerek számára görög nyelvű iskolát létesítsenek a Közoktatásügyi Minisztérium irányítása alatt. A javaslat szerint szükség lenne:

„Kisdedóvó (332 fő) általános iskola (1802 fő) és szakiskola (550) felállítására. A kisdedóvók számára 10, az általános iskolák számára 45 tanerőre lenne szükség. Ezeket szakmai és politikai szempontból a magyar tanügyi hatóság választaná ki. A görög iskolák ellenőrzését egy magyar bizottság gyakorolná, megfelelő görög elvtársak részvételével, akiket, a *Segítséget a Görög Gyermekeknek Bizottság* központja jelölné ki. A görög iskolák fenntartásához szükséges költségvetéshez a VKM²⁵ megfelelő osztálya adjon javaslatot.²⁶”

Az oktatás kérdésével foglalkozó 1951-es jelentésadatai szerint a Magyarországon tartózkodó 2128 iskolás korú gyerek tanítása görög, macedón és magyar tanítók közreműködésével történt. Az első osztályban minden tantárgyat görög vagy macedón nyelven tanítottak, emellett heti 5 órában játékos magyar nyelvű beszédgyakorlatot iktattak be. A második osztálytól kezdődött el a macedón tanulók görög nyelvi oktatása (írás, oktatás, beszédgyakorlat). A harmadik osztályban került sor a magyar nyelv gyorsított felzárkóztatására. Az első félévben az elsős, a második félévben a másodikos magyar ABC-s tankönyv szerint. A negyedik osztálytól a tananyag megegyezett a magyar osztályokéval. A korosabb és tanulmányaikkal elmaradt tanulók részére a gyermekotthonokban²⁷ ugrató osztályokat indítottak, ahol a gyerekek képességeiknek megfelelően végezték el az 5. és a 6. osztályt.

A szakoktatásba 592 ipari tanulót vontak be. A görög diákok a heti 19 óra elméleti anyag elsajátítása mellett heti 5 órában külön foglalkozásokon vettek részt (2 óra nyelvismeret, 2 óra görög, 1 óra politikai anyag). A macedón diákok tananyagát heti 1 óra macedón nyelvi oktatással egészítették ki. A Dolgozók Esti Középkolájában heti 22 órában 100 görög fiatal kezdte el a tanulmányait (63 férfi, 37 nő). A görög hallgatók számára az első évben külön osztályokat indítottak. Az elkülönítést a következő osztályokban szándékoztak megszüntetni.

²⁵ Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium

²⁶ MNL_OL_ M_KS_276 fond 54.cs.85.őe.16. Görög iskolák létesítése Magyarországon. 1949.08.17.

²⁷ Fehérvárcsurgó, Almádi, Dég.

Az esti oktatásról szóló jelentés kiemelte, hogy a követelmények felállításánál figyelembe kellett venni, hogy dolgozó, gyakran „éjszakai műszakra beosztott ifikról” van szó. Az 1950/51-es tanévben a görög tanulóknak gimnáziumi előkészítő tanfolyamot indítottak. Ezután került sor a magyar gimnáziumi oktatásukra. A jelentés kiemeli, hogy a 19 ápolónőképzős tanuló eredményei lettek a legjobbak, itt volt a legtöbb kitűnő osztályzat. A különböző egyetemi szakokon 38 diák tanult kielégítő eredménnyel. A gyengébbeket tanulókörökben, tanuló párokban zárkóztatták fel.²⁸

Görög gyermekmenekültek csoportja Budapesten Sziszku Kana és Vlahu Eleni kísérőanyákkal (1948).

Raptisz-Vlahosz fotógyűjtemény

Görög gyermekmenekültek hajókirándulása a Dunán (Budapest 1948.10.17).

Raptisz-Vlahosz fotógyűjtemény

²⁸ MNL_OL_K_MS_276.f.98.cs.134.őe.1-7. A Magyarországra települt görögországi menekültek oktatási kérdései. 1951.11.10.

A Ganz-Mávag Művek görög és bolgár ipari taulói (1950. május 11).
Raptisz-Vlahosz fotógyűjtemény

Nehézségek, hátrányok, integrálási célok

A görög diákok nem minden esetben tudtak megfelelni a velük szemben felállított követelményeknek. Ez olvasható a görög tanulók beiskolázásáról szóló 1951/52. évi jelentésben is:

„A budapesti Bagi Ilona szakérettségis kollégiumba beiskolázott 6 lány közül 4 tanulóat ki kellett emelni még a félév előtt, mert eredményeket nem tudtak elérni. Kettő közülük nem is akart tovább tanulni és az üzembe ment vissza, kettőt pedig középiskolába írtunk be. A két lány közül az egyik nem tudott leérettségizni, a másik is éppen átszűszott az érettségi vizsgán. Hasonló volt a helyzet győri szakérettségis kollégiumban is, csak ott az volt a különbség, hogy a megfeszített tanulástól megbetegedtek a gyerekek és háromhavonta hoztuk haza őket idegösszeroppanással. Az ott maradt tanulókat is ki kellett vonni a szakérettségis tanfolyamról és áthelyezni esti tanfolyamra, mert az a veszély fenyegetett, hogy ők is megbetegednek”²⁹

Az itt olvasottak szerint a korai években az érettségi vizsgára történő felkészülést még azok is kudarcként élték meg, akik folyamatosan készültek; őket esti tanfolyamra kellett átirányítani. A pártvezetés a beiskolázás kudarcait a megfelelő felkészítés és a körükben kifejtett politikai munka hiányával indokolta.

²⁹ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.134.őe.46. Jelentés a görög tanulók 1951/52. évi beiskolázásáról. Dátum nélkül.

A Vegyészeti Technikumban az első félévben átlagon aluli eredmények születtek. Ennek okát azzal magyarázták, hogy a reakció hátráltatta a munkát, amikor azt terjesztette, hogy aki jól tanul, az többet nem mehet el Magyarországról. Ennek hatására egyes kollégiumokban hetekre beszüntették a gyerekek a tanulást.³⁰ A magyar pártvezetés szerint a görögök „a dolgozókat későn mozgósították, akiknek nagy része azt sem igen tudta, mi is az a tanulmány, amelyet folytatni kíván” Az 1952/53. évi beiskolázásokkal – a Görög Pártbizottsággal történt megbeszélés után – a Közoktatásügyi Minisztérium és az AMEO megbízottja foglalkozott. Döntés született arról, hogy a felsőfokú oktatást egy éves előkészítő tanfolyammal alapozzák meg. A technikumba jelentkezők számára 6 hetes nyári előkészítő tanfolyamot indítottak hasonló céllal. Ezután kerülhetett sor a magyar diákokkal együtt a felvételi vizsgákra.³¹

A görög diákok oktatásánál több hátráltató tényezőt is figyelembe kellett venni. A háború sújtotta görög falvakból Magyarországra érkező gyermekmenekültek többségében az általános iskola 1-4. osztályát végezték el. Az 1953-as családegyesítésekig a gyerekek korosztályuknak megfelelően görög gyermekotthonokban, illetve ifjúsági kollégiumokban, a családtagjaiktól elszakítva éltek. Megfelelő előképzettségük és magyar nyelvismeretük hiánya miatt többszörösen hátrányos helyzetbe kerültek. Ehhez hozzájárult az is, hogy a görög pártvezetés nem a képességeiknek megfelelően, hanem politikai szempontok alapján választotta ki a tanulókat a különböző képzésekre. Azzal a propagandaszöveggel, hogy éppen milyen szakmára lesz szükség az „eljövendő görög népi demokráciában”, a görög tanulók továbbképzése – a magyar fiatalokhoz hasonlóan – az iparosítás jegyében történt.

A Magyar Külügyminisztérium Nemzetiségi Főosztálya az MDP-nek küldött jelentésében felvetette annak a lehetőségét, hogyan lehetne a görög és a macedón általános iskolásokat a helybeli magyar általános iskolák vegyes osztályaiba szétosztani. A Görög Bizottság a szükséges adatok feldolgozása után megjegyezte, hogy a Beloianniszi Általános Iskola tanulóinak helybeli átszervezésére nincs lehetőség, mivel a község százszázalékosan görög település (a faluban mindössze 2-3 magyar gyerek tanul). A görög gyermekotthonokban a helybeli egyesítés nem hozná meg a várt eredményt, sőt a magyar gyerekek tanulmányi színvonalát negatív irányban befolyásolná. A budapesti Kőbányai út 22. szám alatt levő Fővárosi Görög Tannyelvű Általános Iskola esetében

³⁰ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.134.őe.46.

³¹ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.134.őe.44. Kimutatás az 1952-1953. évi beiskolázásról. 1952.09.03.

a szétosztás minden különösebb nehézség nélkül kivitelezhető. Az 1952/53-as tanévben a görög tannyelvű iskolában összesen 206 görög iskolás tanult (112 lány, 94 fiú). A görög tanulók szétosztását a közelben levő általános iskolákban³² tervezték megvalósítani.³³

A jelentéshez még hozzátennénk, hogy a Fővárosi Görög Tannyelvű Általános Iskolában a tanítás az 1950/51-es tanévtől indult el. Itt tanultak a Kőbányai úti dohánygyári kolóniában élő családok gyerekei. Az utolsó osztályokat az 1965-ös tanévben indították el.³⁴ A görögnyelvi oktatáshoz szükséges iskolai tankönyvek, szabadidős kiadványok, tanári segédkönyvek összeállításáról és nyomtatásáról a Görög Gyermeksegítő Segélybizottság és az iskolai kiadványokért felelős szerkesztőbizottság gondoskodott. A bizottság központja 1948 és 1949 között Budapesten, majd 1950-től 1965-ig Bukarestben működött. A tankönyvek összeállításában 30 görög pedagógus segédkezett. Összesen 332 ezer példányban jelentek meg görög nyelvű könyvek és 150 ezer példányban a görögnek megfelelő macedón nyelvűek.³⁵

Családegyesítések (1951–1953)

A polgárháború második évétől a családtagjaiktól elszakadó és a szomszédos balkáni országokba elszállított gyerekek néhány hónapos, esetleg egyéves ott tartózkodás után további kommunista befogadó országokba kerültek. A többéves különlet után szükségessé vált a kelet- európai országokban tartózkodó családtagok összeköltöztetése. A hidegháborús helyzet miatt a Görögországban vagy a nyugat-európai országban élő rokonokkal a családegyesítés csak kivételes esetekben volt lehetséges. Még ennél is nehezebb feladatnak bizonyult az időközben Kanadába vagy az Egyesült Államokba emigrált szülők és a polgárháború alatt a kommunista országokba elszállított gyerekek összeköltöztetése.

Magyarországon a családegyesítés ügye 1951-ben került napirendre. Az egyéni és a csoportos beutazási kérelmeket a görög pártvezetés a Külügyminisztériumnak nyújtotta be. A kérelmeket személyesen Rákosi Mátyás hagyta jóvá. Egy 1951. április 7-én kézzel írt levélben az olvasható, hogy Rákosi Mátyás hozzájárult 300 Lengyelországban tartózkodó görög

³² Simor utcai, Százados úti, Máv-Telepi Általános Iskola.

³³ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.134.6e. 71. Jelentés az MDP Központja Nemzetközi Osztálya részére. 1953.03.24.

³⁴ HU BFL VIII.2061. 1950–1965. A Fővárosi Görög Tannyelvű általános iskola iratai. Osztálykönyvek.

³⁵ M. Raptisz: A diaszpóra oktatási rendszere. *Kafeneio-Kávéház* (2003/4) 19–29.

menekült áttelepítéséhez, akiket Miskolcon együtt kellett elhelyezni. A Magyar Külügyminisztérium 405 (395 felnőtt 10 gyerek) Varsóban tartózkodó görög állampolgár számára kért beutazási vízumot.³⁶

Ekkor került sor a Magyarországon tartózkodó és különböző településeken elhelyezett családtagok összeköltöztetésére is. Ezek az ügyek sokszor évekig is elhúzódtak. A görög menekültek több esetben személyesen Rákosi Mátyáshoz fordultak levelükkel ügyük elintézése érdekében. Liakardo Afroditi 17 éves menekült görög lány például 1952 októberében Rákosi Mátyáshoz írt levelében kérte a Budapesten tartózkodó nővérével történő összeköltöztetését. A levél szövegéből megtudható, hogy a lány 1935-ben született a görögországi Papadia községben. Édesapját 1940-ben megölték a német megszállók. Őt testvére közül 1 Jugoszláviában, édesanyja és 3 testvére Görögországban él. Egy lánytestvére, akivel egy éve levelez, Budapesten lakik. A Rákosinak címzett levelet Rákos Ferenc³⁷ a Bebrics Annával (a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya előadójával) folytatott telefonbeszélgetése után küldte el, s a levélben leírta, hogy:

„Afroditi görög menekült gyerek volt, itt nevelkedett, Budapesten a Koltói Anna Kórházban képezték ki ápolónővé, majd a Balatonfüredi Állami Szívkórházba küldték munkára.”³⁸

Liakardo Afroditi, mint partizán árva 1953 augusztusában újabb kérelmet adott be az MDP Külföldi Osztályára, a nővérével való összeköltözése ügyében. Budapestre történő áthelyezését továbbtanulási szándékával is indokolta, és egyben segítséget kért a gyermekgondozási képzésére történő beiskolázásához. Kérelmét az Antifasiszta Menekültek Osztályának adták át intézkedés céljából.³⁹

A kommunista országok közötti családegyesítéseket a Nemzetközi Vöröskereszt, a Szovjetunió és a kommunista kormányok közötti egyeztető tárgyalások előzték meg. Nikosz Zahariadis a GKP vezetője az MDP Központi Vezetőségének írt levelében a családegyesítés tervének a következő alapelveit fogalmazta meg:

„A házastársak összehozásának megvalósítása után, szükséges a család többi tagját is egyesíteni, akik különböző országokban tartózkodnak.

³⁶ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135.őe.12.13. Szarvas Pál elvtársnak. 1951.05.02.

³⁷ A Balatonfüredi szívkórház volt betege.

³⁸ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.132.őe.79. Levél Bebrics elvtársnőnek. 1952.09.29.

³⁹ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.133.őe.180. MDP Külföldi Osztály Liakardo Afroditi kérelme. 1953.08.19.

Egyesíteni alatt azt értjük, hogy a szülőket a gyermekekkel /ebben a csoportban osztályozni kell, az apósokra és anyósokra is vonatkoztatni /a nővéreket és fivéreket azok fiatalabb húgaival és öccseivel abban az esetben, ha szüleik nincsenek. Mi javasoljuk, hogy a találkozások a következő alapelveken valósuljanak meg: a/ a szülők vigyék magukkal a gyermekeiket abban az esetben, ha ez utóbbiak 7 éven aluliak. b/ a szülők találkozhatnak gyermeikkel abban az esetben, ha azok 7 éven felüliek, iskolába járnak és folytatják tanulmányaikat, vagy szakmai képzésben részesülnek, műszaki iskolán.”⁴⁰

1952. február 27-én a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya Rákosi Mátyás hozzájárulását kérte a Magyarországról a Szovjetunióba utazó 129 személy (67 felnőtt, 62 gyerek) összeköltöztetésének a végrehajtása ügyében. A feljegyzés szerint azok a családtagok utaznának el 7 éven aluli gyerekeikkel együtt, akiknek férjük vagy feleségük már a Szovjetunióban tartózkodik. A távozók közül 64 személyt kell ellátni megfelelő ruhaneművel és lábbelivel. Az áttelepítés összköltsége 258 150 forint. A hiányzó ruházat és lábbeli 59 910 forint, az útiköltség Budapesttől Moszkváig 69 240 forint, a hideg élelem 129 000 forint.⁴¹

A Magyarországról távozó vagy a Magyarországra érkező görög menekültekről névszerinti kimutatás készült. A távozók 30-50 fős vagy ennél nagyobb csoportokban, kollektív útlevéllel utazhattak. A Magyar Külügyminisztérium a listán szereplő személyeknek csoportos kiutazási vízumot biztosított. Ugyanígy jártak el a beutazások esetében az adott kommunista országok nagykövetségein keresztül. Egyes esetekben egyéni elbírálás alapján a kommunista vezetők, felelős beosztású párttagok kérhették Görögországból vagy nyugat-európai országokból kitiltott hozzátartozóik Magyarországra történő beutazását.

A Likopulosz testvérek családegyesítése

A görög gyermekmenekültek nyugati országokba vagy a tengerentúlra, szüleikhez történő kiutazását hosszú procedura előzte meg. Ennek szemléltetésére a Likopulosz testvérek családegyesítését hozzuk fel példaként.

A Kanadai Vöröskereszt a Nemzetközi Vöröskereszt 1952-es konferenciáján telefonon, majd levélben kérte a magyar küldötteket, hogy nyújtsanak segítséget a balatonkenesei AMEK⁴² gyermekotthonban élő 3 kiskorú gyermek: Likopulosz

⁴⁰ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135őe.32. Nikosz Zahariadis levele az MDP Központi Vezetőségének. 1951.12.22.

⁴¹ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135.őe.49. Feljegyzés Rákosi elvtársnak. 1952.02.27.

⁴² Antifasiszta Menekültek Ellátó Központ (AMEK).

Dimitriosz, Donka és Fotini kiutazásához szüleikhez. A Kanadai Vöröskereszt levelének magyar nyelvű fordításában az szerepelt, hogy a görög származású apa, Teofilosz Likopulosz 1949 áprilisában emigrált Kanadába. Az anya, Olga Likopulosz 1950-ben csatlakozott hozzá.⁴³ A Likopulosz testvérek minden bizonnyal a polgárháború alatt szakadtak el a szülőktől. Nem lehet tudni, hogy a szülők beleegyezésével vagy erőszakosan vitték el őket a háború sújtotta lakóhelyükről. A gyermekek elvitelét a szomszédos Jugoszláviába, Albániába a Görög Kommunista Párt a háborús helyzettel magyarázta. A szülőknél azt az információt adták, hogy a gyerekek csak addig maradnak távol, amíg a harcok be nem fejeződnek.

A Kanadai Vöröskereszt első leveléhez mellékelte a gyermekek fényképét és 4 levélborítékot, annak igazolására, hogy a testvérek a balatonkenesei gyermekotthonból írtak a szülőknél. A Kanadai Vöröskereszt 1952. augusztus 9-ei első levelét (annak fordítását), a levélben levő fényképet és borítékokat, továbbá egy 1953. január 26-án kelt újabb levelet a Magyar Vöröskereszt főtitkára 1953. május 9-ei dátummal továbbította az MDP Központi Vezetésének. Az ügyről egyidejűleg tájékoztatta a budapesti Görög Pártbizottságot is. A levelet május 13-án Keleti György a Külügyminisztériumnak küldte tovább állásfoglalás végett.⁴⁴ A Kanadai Vöröskereszt a Liga Végrehajtó Bizottságának 1953-as májusi ülésén újból szóvá tette az ügyet és a Szovjet Vöröskereszt közbenjárását kérte. A Szovjet Vöröskereszt 1953. augusztus 18-ai levelében mérlegelés céljából tovább küldte a levelet a Magyar Vöröskeresztnek.⁴⁵ Szeptember 5-én a Magyar Vöröskereszt tájékoztatta az Adminisztratív Osztályt a Szovjet Vöröskereszt bekapcsolódásáról az ügybe és további tájékoztatást kért. A Liga Végrehajtó Bizottságának genfi októberi ülésén a Kanadai Vöröskereszt kiküldötte újból felhívta a Magyar Vöröskereszt főtitkárának a figyelmét arra, hogy tegyen meg minden szükséges intézkedést a Likopulosz gyerekek kiutazása érdekében. Dr. Kovács Lajos főtitkár a genfi kiküldetéséről beszámolt az MDP KV Adminisztratív Osztálya vezetőjének, Hárs Istvánnak. Az ügygel kapcsolatos dokumentumokat újból átküldték a Külügyminisztériumba. A Magyar Külügyminisztérium 1953. október 25-én engedélyezte a Likopulosz testvérek Kanadába történő kiutazását.⁴⁶

⁴³ MNL_OL_K_MS_276.f.98.cs.136.őe.63. Fordítás a Kanadai Vöröskereszt leveléből. 1952.

⁴⁴ MNL_OL_M_KS_2976.f.98.cs.136.őe.50. A Magyar Vöröskereszt Központi Igazgatósága levele az MDP KV Keleti elvtársnak. 1953.05.09.

⁴⁵ MNL_OL_K_MS_276.f.98.cs.136.őe.65. Fordítás a szovjet Vöröskereszt leveléből. 1953.08.18.

⁴⁶ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.136.őe.60.61. Feljegyzés a három kiskorú Likopulosz gyerek ügyéről. 1953.11.25.

Az eset felvetette további görög gyermekmenekültek családegyesítési ügyét. 1953 szeptemberében a görög pártvezetés az MDP-nek egy listát küldött azokról a gyermekotthonokban és kollégiumokban⁴⁷ tartózkodó gyerekekről, akiknek szülei Európában vagy a tengerentúli kapitalista országokban éltek.⁴⁸ A listán összesen 28, 11-22 év közötti fiatal szerepelt. 1953. november 30-án Nikosz Zahariadisz pártvezető a Titkárság határozatát kérte a 28 görög gyermekmenekült kiutazásához ezekbe az országokba.⁴⁹

A Likouplosz testvérek fotója
Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltára

Családegysítés Jugoszláviából Görögországba és Magyarországra

A polgárháború alatt a szervezett mentésekkel, majd a harcok befejeztével a Görög Demokratikus Hadsereg (GDH) katonáival együtt több gyermek is átkerült a határmenti Jugoszláviába. A gyermekek egy része szüleivel érkezett, mások egyedül. A visszaemlékezők olyan esetekről is beszámoltak, amikor a Görögországból történő menekülésük közben a családokat szétválasztották és más-más országokba irányították. A Jugoszláviában tartózkodó kiskorúak között tekintélyes számban akadtak serdülők, akik részt vettek a polgárháborús fegyveres harcokban. Ők Jugoszláviába érkezésük után váltak nagykorúvá.⁵⁰

⁴⁷ Balatonkenese, Balatonalmádi, Hőgyész, Budapest, Miskolc, Sztálinváros.

⁴⁸ Ausztrália (17), Amerika (7), Kanada (3), Franciaország (1).

⁴⁹ MNL_OL_M_KS_276.f.98cs.136.őe.86. Feljegyzés a Titkárságnak. 1953.11.30.

⁵⁰ A polgárháború utolsó két évében a katonai utánpótlás és a fegyverek hiányában a Görög Demokratikus Hadsereg az éppen elfoglalt területekről nagy számban sorozott be nőket és 15-16 év közötti fiatalokat.

1951-ben a Svéd Vöröskereszt küldöttsége megkapta a Jugoszláv Vöröskereszttől az otthonokban levő gyermekmenekültek névsorát. Ez 10 otthonban 1500 görög és szláv-macedón gyermek nevét (születési adatait, szülők nevét) tartalmazta. Körülbelül 5400 gyermeket helyeztek el magán családknál. 21 gyermeket már visszatelepítettek Görögországba és 77 gyermek távozott Ausztráliába a szülei után. A vizsgálat hozzávetőlegesen 7 ezer gyerek menekültet érintett. További feltételezések szerint legalább 2000 gyerek vált nagykorúvá a jugoszláviai tartózkodása alatt. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyar határ közelében, a vajdasági Bulkeszben felállított menekülttáborban, annak megszüntetéséig körülbelül 2 ezer menekült és több száz gyerek tartózkodott. A tábort 1949 őszén számolták fel. A családokat és a gyerekeket Magyarországra és Csehszlovákiába szállították. Feltételezésünk szerint legalább 10 ezer polgárháborús gyermekmenekült tartózkodhatott Jugoszláviában.⁵¹

A Jugoszláv és a Görög Vöröskereszt megegyezését követően a gyermekmenekültek Görögországba történő repatriálásáról a következő megállapodás született:

„Első feltételként a jugoszláv Vöröskereszt kéri, hogy a Vöröskereszt Társaságok Ligája vállaljon garanciát, hogy a görög kormányzat azonnal és közvetlenül a szüleikhez juttatja a gyermekeket anélkül, hogy visszatartaná őket táborokban, otthonokban vagy más gyűjtőközpontokban”⁵²

A visszaszállításukat megelőzte a szülők által hitelesített okirat. Az olyan esetekben, amikor a szülők fogságban vagy száműzetésben voltak, a gyermekek hazatelepítése nem valósulhatott meg. A visszatérőknél a korhatárt az indulásig be nem töltött 21 év jelentette. Ha ugyanabban a családban egy gyerek rendelkezett visszatelepítési okirattal, a többi testvért is hazatelepítették az okmány alapján. Hat szállítmánnyal összesen 538 gyermek került vissza Görögországba. A már említett 77 gyermek Ausztráliába, további 22 Kanadába, egy gyermek Franciaországba távozott a szülei után.⁵³

A *Politika* című jugoszláv újság 1952. december 13-ai számában arról számolt be, hogy Jugoszláviában még 300 olyan gyermek volt, akiknek hozzá-

⁵¹ A kommunista országokba elszállított gyermekek száma elérte a 24-25 ezer főt. Lásd: Szidiropulosz (1990): *i. m.* (8. j.) 41.

⁵² MNL_OL_K_MS_276.f98.cs.136.őe.72-73. A Magyar Népköztársaság nagykövetsége. A Jugoszláviában élő görög gyerekek ügye. 1953.06.11.

⁵³ MNL_OL_K_MS_276.f.98.cs.136.őe.78-81. A Svéd Vöröskereszt munkájáról a görög gyerekek Jugoszláviából való repatriálásával kapcsolatos jelentésből. Dátum nélkül.

tartozói a népi demokratikus országokban éltek. A jugoszláv Vöröskereszt több ízben közbenjárt, hogy fogadják be ezeket a gyermekeket, de választ nem kapott. A belgrádi Magyar Nagykövetség a Jugoszláviában levő görög gyermekekről küldött jelentésében kifejtette, hogy a gyermekek 3 helyen lettek elhelyezve. A nagyobb lányok Belgrádban, a nagyobb fiúk Újvidéken, a kisebb gyermekek Bela Crkva-ban. Azok a gyermekek, akiknek a szülei más kommunista országokban éltek, elutasították a Görögországba történő visszatelepítésüket.

A jugoszláv hatóságok 1952-ben engedélyezték a görög gyerekeknek, hogy szüleiket felkutasák. Ezzel a lehetőséggel elsősorban a Belgrádban élő lányok éltek, akik a fiúmenekültek ügyében is eljártak. A Jugoszláviában élő görög gyerekekről küldött 1952-es jelentés adatai szerint: 8 fiú és 3 lány adta be a nagykövetségre a letelepedési kérelmét. A felterjesztett kérelmek közül 2 esetben jött válasz és mind kettő el lett utasítva. Kérelmének elutasítása után Telidu Theodóra minden kéthétben érdeklődött ügyében a belgrádi magyar nagykövetségen. Beutazási kérelmét ott a legmesszebbmenőig támogatták. A róla szóló jelentés szerint: „csendes lány szerbül is alig tud, úgy hogy mindig tolmácsot hoz magával. Ellene sem tudunk semmilyen terhelő körülményt”.⁵⁴

A jugoszláv-magyar családgyesítések elhúzóadásának politikai okai voltak. A helyzet Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után változott meg. A Jugoszláviával történő családgyesítések a görög és a jugoszláv kommunista pártok közötti elhidegülés következtében egészen 1954/1955-ig kitolódtak. A magyar állam az ott tartózkodó gyermekek beutazását 15 éves korig engedélyezte. Egyes indokolt esetekben, amikor a „felnőttek a munkásmozgalmi múltjuk miatt nem utazhattak Jugoszláviába” a 15 év feletti gyerekek Magyarországra érkezését is támogatták.

Az első repatriálás

A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya (NKO) feljegyzése szerint a GKP Központi Vezetése már 1951-ben felvetette, hogy 617 menekültet küldjenek vissza Görögországba.⁵⁵ Kiemelten azokat, akik nem önként hagyták el a görögországi lakóhelyüket. Az MDP Politikai Bizottsága elvben hozzájárult a visszatelepítéshez és utasította a Magyar Vöröskeresztet, hogy vegye fel a kapcsolatot a Nemzetközi Vöröskereszttel. A továbbiakban arra hivatkozva,

⁵⁴ MNL_OL_K_MS_276.f.98.cs.136.6e.73. A Jugoszláviában élő görög gyermekek ügye.

⁵⁵ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135.6e.122. Feljegyzés a Politikai Bizottságnak. 1953.08.01.

hogy a visszatérőket „felhasználhatják a népi demokráciaellenes propagandára” az ügyet függőben hagyta. A görög pártvezetés, személyesen Nikosz Zahariadisz pártvezető továbbra is azon a véleményen volt, hogy az említett 617 személyt vissza kell engedni Görögországba akár Románián, Bulgárián, Jugoszlávián vagy Trieszten keresztül, és ezt levélben is leszögezte. 1953. áprilisban és júniusban a Francia Nagykövetség⁵⁶ (Görögország érdekeinek hivatalos képviselője) a Magyar Külügyminisztériumhoz fordult és kérte az említett görögök hazatelepítését. A Külügyminisztérium választ erre nem adott. A hazatelepítést a magyar pártvezetés továbbra is aggályosnak tartotta, arra hivatkozva, hogy a visszatérők így részletes felvilágosítást tudnak adni az emigráció helyzetéről, szervezeteiről, a gyermekek számáról. Az ügyben a Politikai Bizottság határozatát kérte.⁵⁷

A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya augusztus 11-én Farkas Mihály honvédelmi miniszternek küldött levelében arról számolt be, hogy a GKP vezetését parthatározat hiányában nem értesítették a visszatelepítéssel kapcsolatos újabb intézkedésekről. Mindezek ellenére a romániai Szabad Görög Rádió október 7-ei adásában a visszatelepítést tényként közölte. A rádióadással egy időben a GKP Központi Vezetése levélben értesítette a budapesti görög pártvezetést, hogy tegyen meg mindent, hogy a visszatérés ünnepélyes legyen.⁵⁸ Míg az MDP a görög menekültek egy csoportjának a repatriálásánál minden külsőséget, formalitást (sajtó, rádió) kerülni kívánt, a görög felsővezetés a rádióadással és a hírveréssel éppen az ellenkezőjét valósította meg. Miután október 7-én a „Szabad Görög Rádió” és az athéni rádió a visszatelepülést mint a magyar kormány határozatát kommentálta, Sztefanosz Sztefanopoulosz görög külügyminiszter átiratot küldött, amelyben ismertette a magyar kormánnyal, hogy vállalja a szállítási költségeket, átadási helyként pedig Velencét vagy Bécsset jelölte meg. A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya a visszatelepítéssel kapcsolatban azzal a javaslattal állt elő, hogy átadási helynek – a valutáris költségek elkerülése végett – a magyar határt jelöljék ki.⁵⁹

A hazatelepítésről készült november 27-ei feljegyzés szerint a magyar kormány hozzájárult ahhoz a két évvel ezelőtt beterjesztett javaslathoz, amelynek értelmében 617 görög menekült, közöttük 211 gyermek térhetett vissza

⁵⁶ A görög-magyar kétoldali diplomáciai kapcsolatokat 1956. július 7-én kötötték meg. 1964. augusztus 24-én nyílt meg a budapesti görög nagykövetség.

⁵⁷ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135.6e.122. Feljegyzés a Politikai Bizottságnak.

⁵⁸ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135.6e.128. Feljegyzés Farkas Mihály elvtárnak a Szabad Görög Rádió közleményével kapcsolatban. 1953.10.09.

⁵⁹ MNL_OL_M_KS_276.f.98.cs.135.6e.121. Feljegyzés a Politikai Bizottságnak a görögök hazatelepítésével kapcsolatban. 1953.11.04.

görögországi lakóhelyére. A visszatelepülők száma 1954-ig hozzávetőleges adatok szerint a duplájára megemelkedett.

Zárógondolatok

A magyarországi görög politikai emigrációnak a Rákosi rendszerhez köthető átfogó levéltári kutatása még feldolgozásra vár. Jelen tanulmányban a gyermekmenekültekkel kapcsolatos kérdésekbe és a görög családokat érintő egyes pártintézkedések folyamataiba tekintettünk be. A téma aktualitását az adja, hogy a politikai menekültek közel fele gyermekként került Magyarországra. További kutatásokat igényel a családokban és a szülők nélkül, gyermekotthonokban felnövő generációk vizsgálata. Az első gyermekcsoportok fogadásától a család-egyesítések lezárásáig tartó időszak a görög menekültek letelepítésének az első szakasza. A görög családok összeköltöztetésével, az oktatás és a munkahelyi foglalkoztatás megszervezésével az élet lassan normalizálódott. A budapesti dohánygyári kolóniában és az 1951-ben felépülő Fejér megyei Beloianisz faluban az élet kifelé még évekig zárt maradt. Ezzel együtt a görög gyerekeknek a magyar iskolai rendszerbe történő integrálásával elindultak a beilleszkedési folyamatok is.⁶⁰ Budapesten 1965 után a dohánygyári kolónia megszűnésével alakultak ki a máig fennálló budapesti lokális görög közösségek.

---

⁶⁰ Hasonló folyamatról beszélhetünk a budapesti és vidéki ipari városok gyáraiban, üzemeiben a magyarokkal együtt dolgozó görög munkások esetében is.

Farkas Zoltán

Egy zendülés anatómiája: Hellas 1066*

*In memoriam
Matthiae Gyóni*

Kekaumenos kézikönyve életvezetési tanácsokat kínál olyan arisztokraták számára, akik különböző élethelyzetekben – gazdálkodóként vagy állami szolgálatban, hivatali, katonai vagy egyházi pályán – különböző nehézségekkel találhatják magukat szembe.¹ A 11. századi szerző a saját élettapasztalatából és a családi legendáriumból merített példákkal szemlélteti tanítását.

A szemelvény a didaktikus mű leghosszabb elbeszélése; azt mutatja be, mi a teendőnk, ha valahol lázadás törne ki a császár ellen. A történet főszereplője egy thesszáliai hatalmasság, Nikulitzas Delphinas, aki a lázadásba a vlachok pártfogójaként 'sodródik bele', az adóemelések miatt elégedetlenkedő csoportok élére állva. A kezdeti sikerek láttán a császár ígéretekkel fizeti ki az lázadókat, a vezért pedig törbe csalja és lefogatja. Nikulitzas évek múlva szabadul csak ki börtönéből, amikor 'régibajtarsa', Rómanos Diogenés kerül a császári trónra. Az ő bukása és halála után ismét feltűnik Konstantinápolyban, és hangzatos címet nyer az új császár, VII. Michaél Dukas udvarában.

Az elbeszélés meglehetősen érdekes történeti forrás: a 11. század derekán a konstantinápolyi udvar gyengesége miatt gyakran voltak tartományi lázadások, többségükről azonban nem maradt ránk ilyen részletes beszámoló, amely ráadásul a szereplők terveibe és gondolkodásmódjába is betekintést nyújt. A részlet az irodalomtörténet számára is szolgál némi adalékkal: rávilágít arra, hogy a kortörténetek írói a szóbeli hagyomány mellett milyen feljegyzésekre támaszkodhattak az arisztokrata családok levelesládáiból.

Az egyetlen másolatban ismert szöveg sokszor nehezen értelmezhető, olykor egyértelműen romlott. Ezeket a helyeket a kutatásban felmerült

* Jelen tanulmány a NKFIH NN 124539 (Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl) pályázat keretében készült.

¹ B. Wassiliewsky – V. Jernstedt (edd.): *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regii libellus*. Petropoli 1896.

szövegjavítások közül kiválasztottam azt, amelyik a legjobbnak tűnt, anélkül, hogy ezt külön jeleztem volna. A görög tulajdonneveket és udvari címeket meghagytam görögös alakban, tudományos átírással, mivel az udvari címek erőltetett magyarítását komikusnak érzem, más történeti korokból vett címekkel való visszaadásuk pedig félrevezető lehet. Az archaizáló népnevek közül a perzsa jelentése itt szeldzsuk török. Szögletes zárójelek között kurziváltam azokat az egyes szám első személyű igealakokat, melyek feltehetőleg Nikulitzas *mémoire*-jából ragadtak a szövegben.

Fordításomat Gyóni Mátyás emlékének ajánlom, kinek fordításával versengtem is: mintegy nyolcvan évvel ezelőtt ő az elsők között birkózott meg a nehézkes nyelvű szerzővel, a *codex unicus* másolási hibáival és a tudós szövegkritikusokkal.² Ő még nem vehette figyelembe az újabb fordításokat, a német, orosz, olasz, angol és a többi fordító értelmezéseit, valamint a nyelvi és tárgyi magyarázatokat,³ melyeket én igyekeztem kiaknázni, amennyire csak tudtam.

Cecäum. *Strat.* 171–185⁴

Ha úgy gondolod, gyermekem, hogy nem tudod levérni azokat, akik fellázadtak a császár ellen, és nem tudsz zavartalanul vetni vagy aratni, csatlakozz, és embereid ismerjék el a lázadót. Puhítsd meg valahogy ajándékokkal vagy ravaszággal, és írd meg mindent a császárnak, és biztosítsd üdvöd. És valahányszor a császár ír neked, tedd meg, amit csak ír, és nem veszíted el a császár várát és a hadinépet.

Hadd mondok el neked, mi történt a larisai Nikulitzasszal a néhai Dukas császár idejében, noha a császár kedvelte őt és hitt szavának. Egy nap így szólt hozzá: „Felség, zendülés van kitörőben Hellasban. Ha parancsolod, elmondom, hogyan történik majd.” De az leintette, hogy hallgasson. Ő azt gondolta, hogy a jelenlévők miatt hallgattatta el akkor, és nyomban elhallgatott. Sok napon át járt hát a *prótosynkellos* korinthosi Geórgios úr nyakára, hogy beszéljen a császárral és találkozzon vele négy szemközt a készülődő felkelés ügyében. De az napról napra kitért előle. Harminc napig időzött a Városban ezen ügy

² Gyóni M.: *A legrégebb vélemény a román nép eredetéről. Kekaumenos művei mint a román történet forrásai.* Budapest (1944) 74–85.

³ A kiadásokról, a fordításokról és a szakirodalomról lásd: M. D. Spadaro: *Cecaumeno: Raccomandazioni e consigli di un galantuomo.* Alessandria (1998) 33–42; Ch. Roueché (ed.): *Kekaumenos, Consilia et Narrationes.* (2013): <https://ancientwisdoms.ac.uk/library/kekaumenos-consilia-et-narrationes/index.html>

⁴ 66,12–74,3 W–] = c. *Mosq. Gr.* 436 (olim *Syn.* 298) ff. 199^v–207^r.

miatt, s minthogy választ nem kapott, mérges lett és hazament. Akkoriban tűnt fel egy csillag is, amelyet a hozzáértők üstökösnek mondtak. Azt is mondták, hogy bajt hoz. Nagy volt, szelemenhez hasonló, és minden este feljött, mint a Hold. Az a hír járta akkoriban, hogy a frank Róbert készül ellenünk jönni. Elszomorodott, mivel a császár nem akart vele beszélni, másrészt megijedt a szóbeszédtől és a csillag feltűnésétől, ezért hazament.

Hazatért hát larisai otthonába, s miután további részleteket tudott ki a szervezkedésről, megírta az egész szervezkedést a császárnak. Az azonban – nem tudom, hogy s mint – nem válaszolt neki. A szervezkedés előkészítői viszont semmit sem mertek feltárni előtte. Maga[m] választ nem kapva a néhai császártól, elszomorodt[am]. A gonosz terv főkolomposainak lefogását mérlegelve úgy okoskodott, hogy ha lefogatja, de nem vakíttatja meg vagy fejezti le őket azonnal, akkor társaik szükségképpen fellázadnak ellene – a vlachok és a Trikala lakosai is részt vettek az összeesküvésben –, s talán még fölbe is kerekednek és megsemmisítik őt. Ha viszont fel akarna lépni ellenük és háború támadna közöttük, és elesnének néhányan, vagy ha néhányat elfogna és megvakíttatna, minden bizonnyal azt mondaná neki a császár: „Ez a tartomány az enyém, nem a tiéd. Figyelmeztettél engem nem egyszer, nem kétszer, ha úgy akartam volna, hallgattam volna rád. A parancsom nélkül hogy mertél megvakíttatni vagy megölni embereket? Bizonyára megirigyelted a jó sorukat, azért tettél így.” A néhai császár ugyanis megbocsátó volt ezekben a dolgokban. Átgondolta ezeket, s azt, hogy ha így tesz, abból neki haszna biztosan nem lesz, mert a császár parancsa nélkül cselekedett. Felgyújtják a házat mint lázadóét, megölik két fiát és két fivérét, Theodórost és Démétrioszt, és a lányait, öt pedig a Városba hurcolják, és hagyják ott sínylődni és éhen veszni. Nem mozdult hát ki otthonából, mint aki semmit sem tud, bár sok kéme volt, akik révén ismerte tervüket, amely a következő volt.

Ezt a tervet tervelték ki vele kapcsolatban: „Ha nélküle akarnánk cselekedni, nem tudnánk a tervünket véghez vinni. Viszont ha meg akarnánk ölni, úgy sem tudnánk elérni semmit, és lehet, hogy elbánná velünk. Hiszen sok embere van és saját hadinépe, a vár és a tartomány is engedelmeskedik neki, bármit mond is. Nosza, fedjük fel neki mindazt, amit elhatároztunk!” És így is tettek. Elküldték hozzá vezetőiket, Ióannés Grémianétés *apoprótopathariost* és Grégorios Bambakast, akik mindent felfedtek előtte. Ő színlelte, hogy mit sem tud, és azt mondta nekik: „Bármit tesztek, azt teszem én is mindenképp.” Valójában azonban azon volt, hogy eltérítse őket, ha lehet, amint mindnyájan egybegyűltek.

Az összejövetelt másnap tartották a vlach Beriboés házában. Amikor a vezetők bejelentették a vlachoknak, hogy a *prótopatharios* Nikulitzas Delphinas is csatlakozott az összeesküvéshez – abban az időben ugyanis *prótopatharios* volt –, nagyon megörültek, és elhatározták, hogy elmennek hozzá mindnyájan. Ő azonban nem késlekedett: megelőzte őket és maga ment oda, ahol összegyülekeztek. Azok, akik meglátták, leszálltak a lóról és alázatosan elébe siettek mindnyájan. Amikor maga is leszállt a lóról, körbevették, bevezették maguk közé, és azt mondták: „Atyánknak és urunknak tartunk téged, semmit sem akartunk nélküled csinálni. Nem is lenne helyes. Minthogy azonban eljöttél, beszélj nekünk erről a tervről! Mit kell tennünk?” Ő pedig azt mondta nekik: „Nem jó dolog ez! Mert először Istennel kerülünk szembe, magunkra haragítva Őt, azután meg a császárral, aki sok népséget tud mozgósítani ellenünk és meg tud semmisíteni bennünket. Aztán meg június van már. Hogyan tudunk aratni, ha zűrzavar lesz?” Ezután a vlachokhoz fordult: „Hol vannak most nyájaitok és asszonyaitok?” „Bulgária hegyeiben” – mondták azok. Az a szokás ugyanis, hogy a vlachok és bulgárok nyájai és családjai áprilistól szeptemberig magas hegyekben vannak, jó hűvös helyeken. „No és akkor, mondta, vajon nem rabolják-e el azokat a nyájakat az odaválósiaiak, akik nyilvánvalóan a császár oldalán állnak?” A vlachok pedig meghallgatva mindezt hajlottak szavaira [...] és azt mondták: „Mi elállunk attól a tervtől, és ezt fogadjuk el.” És mindent félbehagyva nekiláttak az evésnek.

Miután felkeltek az asztaltól és kicsit pihentek, délben újból odamentek hozzá a vlachok és bulgárok mindnyájan együtt, mert a larisaiak eltántorították őket. A larisaiak ugyanis, saját várának lakosai, azt mondták nekik: „Ez a terv mostantól nyílt titok, annál is inkább, mert két fia, Grégoras és Pankratios a Városban van, ő meg minden módon hátráltat bennünket, hogy a császár – tudomást szerezve erről – lefogasson bennünket.” Ezekről a szavaktól meggyőzve azt mondják neki: „Mindaz, amit mondasz, nagyon szép, eltekintve attól, hogy nem hasznos számunkra félbehagyni ezt.” Odarohantak hozzá mindnyájan, felemelték és azt mondták: „A mai naptól te vagy fővezérünk, téged választunk ebben a felkelésben arra, hogy megmondd nekünk, mit kell tennünk.” Ő pedig visszautasította őket nem egyszer, nem kétszer, de százszor is azzal, hogy békeszerető ember. Ezután a barátai közül kereste fel néhány, és Istenre esküdözve azt mondják neki: „Ha nem csatlakozol a tervükhöz, az ő kezüktől fogsz meghalni.” Így, bár nem akarta [*m*], vezérük lett [*em*], bár tört akart [*am*] vetni, elejtett [*e*]k. Mindnyájan együtt rakták vállára gonosz tervüket, elidegenítve őt Isten parancsolataitól. Hogy minden földjük el ne vesszen és tönkre

ne menjen, és a hadinépet meg ne öljék és szolgaságra ne vessék, ráállt[am] mintegy a dologra és megpróbált gondoskodni mindenről.

Kivonult hát a házából Pharsala és a Plérés felé. Ez a Plérés egy folyó, amely nagy síkságot szel ketté, és amely a vlachok között átfolyva őket is szétválasztja innensőkre és túlsókra. Miután sátrat vert, maga köré gyűjtötte a közelben tartózkodó vlachokat és bulgárokat. Nagy tömeg sereglett hozzá. Egy osztagot elküldött Kitrosba, megparancsolva, hogy rombolják le a várat. Ez meg is történt.

Megírta akkor a császárnak: „Sokszor mondtam neked, élő szóval is, hogy felkelés van kitörőben, és írtam is neked erről, miután hazatértem otthonomba, és most ismét jelentem Felségednek – legalább most hidd el –, hogy fellázadtak, és engem tettek meg fejüknek. Adj hálát az Istennek, hogy én tartom kézben a hadinépet! Meg tudom gátolni ezt a felkelést, ha hallgatsz rám és visszavonod a kivetett adóemeléseket és bevállásokat.” A császár ugyanis jelentősen megemelte az adókat. Az pedig ünnepélyes esküben nyilvánította ki neki: „Amennyit emeltem uralkodásom első napjától a mai napig, azt mind elengedem. Senki se legyen száműzve vagy számkivetve a te részedről, se felelősségre vonva károkozásért köz- vagy magánvagyonban! Mindent megbocsátok, félve az Isten.”

Még mielőtt megkapta volna ezt az esküt, megindult Serbia vára ellen. Ez a vár igen magas sziklákra épült, és vad és igen mély szakadékok övezik. Oda vonult hát, de sem az ottaniak nem akartak háborúzni vele, sem a lázadók velük. Felvonulva ott hadrendet állított. Tábort ütött a vár alatti síkon velük szemben és megüzente nekik, hogy jöjjenek le hozzá. Le is jöttek mindnyájan, és a lóról leszállva megálltak előtte a tábor közepén. Kezüket keresztbe téve azt mondták: „Szolgáid vagyunk, és ha parancsolod, itt és most kikiáltunk császárrá.” Ő azt mondta nekik: „Jól tudom, hogy ha elbocsátalak benneteket, elmentek, és amint beértek a várba, nem tartjátok meg, amiben megállapodtatok velem, s inkább itt kellene fognom benneteket. Van azonban a hadviselésnek egy ősrégi törvénye: ha valaki önként járul egy császárral vagy egy uralkodóval vagy egy hadvezér elé, az ne tartsa vissza őt akarata ellenére, hanem szabadon visszatérhet övéihez. Ezért bocsátalak el én is titeket. Térjete hát haza örömmel! De ha becsaptok, nem foglak kímélni benneteket.” Azok mindent megígértek neki és visszamentek. És amint a várba értek, noha figyelmeztette őket, gőgösen kezdtek viselkedni, ahogy műveletlen emberek szoktak. A romlottságukon elszorodva ostromolni kezdte őket gőgösségük miatt. Nem akart ő háborúzni ellenük, mert nem önként ment[em] bele ebbe a lázadásba, hogy azért küzdjön, hogy császárrá kiáltsák ki, hanem a hadinépet

miatt, hogy azok megbotránkozva meg ne öljék őt, mint valami gonosztevőt. Szemtelen gőgösségük miatt ment[em] ellenük, és két napig harcolva velük a harmadik napon megadásra bírta őket.

Ezek után érkezett meg az ikon és a néhai császár esküje, magába foglalva az esküvéseket, ígéreteket méltóságokra és sok más. Csakhogy azok, akik a császárok szolgálatában állnak, azok szándékai szerint beszélnek, de nem egyenesek, hanem hazugság és jogtalanság van az ő szájukban és csalárdság leskelődik az ő ajkaikon. Azt akarták ugyanis, hogy ne legyen akkor béke, hanem a keresztények öldöklésétől és véréből legyen szennyes a föld. A nászom, bár váratlanul jutott ilyen nagy bajba, Istenhez fohászokodott, hogy szabadítsa ki abból és békítse meg az ügyeit. A jóságos Isten pedig megkönyörült rajta, és kegyelme által meg tudott békíteni mindent, amit csak akart.

Átvette hát az esküt és Krisztus szent ikonját, melyen a mi Istenünk, az Istenszüdő és sok más szent képe volt, és hálát adott Istennek, a békesség szerzőjének. Azután összehívta a hadinépet, és kivitte mindnyájuk színe elé a képeket és felmutatta nekik. Az esküt is felolvasta nekik és megbékélésre buzdította őket, s hogy ki-ki térjen haza övéihez. Ők azonban nem akartak, hanem azt mondogatták: „Háborút indítottál, ne keress most békét!” Amikor a béke mellett szólt, nem hallgattak rá, hanem nagy hangon kiáltoztak, ahogy fegyelmetlenül hadinép szokott. Megparancsolta hát, hogy emeljék ki a vlachok közül a választott vezetőjüket, Sthlabótas Karmalakést, a larisaiak közül pedig Theodórosz Skribón Petastost. A többiek pedig látva, hogy ezeket elvezetik kivégzésre, megrettentek mindnyájan, és a lábaihoz borulva kérlelték mindnyájan, hogy engedje el őket, mondván: „Mindent megteszünk, amit csak parancsolsz nekünk.” A könyörgésükön megindulva elengedte őket.

És maga mellé véve a vlachok és a larisaiak választott vezetőit elment Bulgária *katapanó*jához, Andronikos Philokalészhöz, aki a császár esküjét továbbította neki. Peteriskosban talált rá: ott lapult az rettegve tőle, mert úgy vélte, hogy nem őszintén beszél a békéről. Onnan felment a Városba a néhai császárhoz, aki jól fogadta: négy hónapig járt-kelt a Városban szabadon a vlachok és a larisaiak választott vezetőivel, akik vele együtt jöttek.

Azután elküldte őt a császár Konstantinápoly néhai patriarchájához, Ióánnész Xiphilinosz úrhoz, hogy ha a patriarcha hatálytalanítja az esküt és megsemmisíti az annak révén létrejött megegyezéseket, akkor elbánik vele és a vele együtt lévőkkel. De amikor a szentséges patriarcha helyett inkább megerősítette az esküt és megbocsátott neki és minden vele együtt lévőnek, feloldva őt a vád alól, a császár láthatólag megharagudott és Armeniakonba, Amaseia várába

száműzte őt, bezáratva az úgynevezett Márvány-börtönbe. Ott írta meg élete történetét Kekaumenosnak, a papámnak.

Miután meghalt a császár, helyette Rómanos Diogenés lett a császár, egy barátait nem feledő férfiú. Ugyanazon a napon, amikor császárrá nyilvánították, megírta a *prótosynkellos* korinthosi Geórgiosnak, Armeniakon előljárójának, hogy ne akadályozza meg visszatérését a Városba. A néhai Diogenés ugyanis barátja volt attól fogva, hogy *katepanos* lett. Írt neki is: „Ujjongj és örvendezz, hogy Isten engem emelt a császári hatalomra, és jöjj mihamarabb, hogy élvezd császárságom jótéteményeit!” Amit az meg is tett, és gyorsan felment a császárvárosba, leborulva elé köszönetet mondott neki, hogy megemlékezett róla. Ezen túl azonban semmi más jót nem tett vele, hacsak azt nem, hogy a fiát, Grégoriost, aki *spatharokandidatés* volt, kinevezte *prótopatharios*nak, Pankrationsnak pedig, a testvérének felemelte az illetményét. Az emberek irigysége miatt viszont megparancsolta neki, hogy menjen haza a házába és ott csinálja azt, amit csak akar. Nagy becsben tartotta ugyanis. Négy évet pihenéssel töltött otthonában, halát adva Istennek és neki. Mert sokan voltak ugyan, akik vádolták őt, ő nem hitt senkinek.

Miután a néhai császár a perzsák fogságába esett, ő ismét felment a császárvárosba. Akkoriban a híres-nevezetes *sebastophoros* Niképhoros úr volt a Peloponnésos és Hellas bírója, minden tekintetben derék és bölcs férfiú, aki eunuch létére sok tapasztalatot szerzett a hadvezetésben és az államigazgatásban, nagylelkű és villámgyors, éles az esze és a nyelve is. Megismerte, találkozott vele és kész volt őt beajánlani. Amikor letette hivatalát, átutazott Larisán és azt tanácsolta neki, hogy menjen fel a Városba, mert nem sokkal azelőtt az igen nyájas és szelíd Michaél úr lett a császár. Minthogy maga is úgy találta, hogy a tanács jó, felment, hogy tiszteletét tegye a császárnál, aki fogadta is őt. De sok napon át vesztegette az időt és nem érezte jól magát a sürgető kötelezettségek miatt. Azután viszont a császár a tengerhajózási ügyek titkárává nevezte ki. Isten ugyanis tudva, hogy a lázadás nem az ő gonoszságából fakadt, a legjámorabb császár, Michaél úr szívébe ültette, hogy szánja meg őt és bocsásson meg neki.

Sohasem vetemedett lázadásra senki a császár ellen, megpróbálva a római birodalom békéjét elpusztítani, anélkül, hogy maga el nem pusztult volna. Ezért meghagyom nektek, szeretett gyermekeim, akiket Isten adott nekem, hogy a császár oldalán legyetek és az ő szolgálatára. A Konstantín városában trónoló császár ugyanis mindig győz.

ANTIQUITAS • BYZANTIUM • RENASCENTIA

Sorozatszerkesztők:

Farkas Zoltán – Horváth László – Mészáros Tamás

ISSN: 2064-2369

I: Szepessy Tibor: *Bevezetés az ógörög verstanba*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-10-3. 266 p.

II: Kapitánffy István – Szepessy Tibor (szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-08-0. 276 p.

III: Tóth Iván: *Alexandros Homérosa. Arrhianos-tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-03-5. 208 p.

IV: *Philologia Nostra. Bollók János összegyűjtött tanulmányai*. Szerkesztette: Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-00-4. 516 p.

V: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West. Bibliotheca Byzantina 1*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-15-8. 375 p.

VI: Achilleus Tatios: *Leukippé és Kleitophón története*. Fordította: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-27-1. 151 p.

VII: Szepessy Tibor (szerk.): *Római költők antológiája*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-25-7. 575 p.

VIII: Maywald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede: *Görög nyelvtan*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-31-8. 333 p.

IX: Jacqueline de Romilly – Monique Trédé: *Az ógörög nyelv szelleme*. Fordította: Vargyas Brigitta. Szerkesztette: Horváth László. TypoteX Kiadó, Budapest, 2014. ISBN: 978-963-2793-95-5. 135 p.

X: László Horváth (Hrsg.): *Investigatio Fontium. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen. Beiträge der Tagung Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-33-2. 281 p.

XI: Horváth László: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*. TypoteX, Budapest, 2015. ISBN: 978-963-2798-18-9. 301 p.

XII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia. Bibliotheca Byzantina 2*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-36-3. 257 p.

XIII: János Nagyillés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Baroody – Sam Baroody (eds.): *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of the International Conference on Classical Studies (Szeged, Hungary, 2013)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-40-0. 424 p.

XIV: Zsuzsanna Ötvös: „*Janus Pannonius's Vocabularium*”. *The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-41-7. 354 p.

XV: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia. Bibliotheca Byzantina 3*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-44-8. 300 p.

XVI: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident II. Tradition, transmission, traduction*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-46-2. 236 p.

XVII: Ágnes Ludmann (ed.): *Mare nostrum. Studia Iberica, Italica, Graeca. Atti del convegno internazionale Byzanz und das Abendland – Byzance et l'Occident III (24-25 novembre 2014)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-45-5. 186 p.

XVIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung II. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung II am 26. November 2014. (EC Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, I.II.)*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2015. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-47-9. 159 p.

XIX: Dión Chrysostomos: *Tróját nem vették be*. Fordította, előszóval és magyarázatokkal ellátta: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-55-4. 172 p.

XX: Balázs Sára (Hrsg.): *Drei deutschsprachige Handschriften des Opusculum tripartitum des Johannes Gerson. Synoptische Ausgabe der Fassungen in den Codices StB Melk, Cod. 235, StB Melk, Cod. 570 und Innsbruck, ULB Tirol, Serv. I b 3. (Quelle und Deutung, EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. II.I.)*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2016. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-66-0. 331 p.

XXI: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia. Bibliotheca Byzantina 4*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-68-4. 271 p.

XXII: Emese Egedi-Kovács (éd.): *Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-63-9. 333 p.

XXIII: Ágnes Ludmann (ed.): *Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. Collegio Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-65-3. 275 p.

XXIV: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung III. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung III am 25. November 2015. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.III.)*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-67-7. 202 p.

XXV: Dora E. Solti (ed.): *Studia Hellenica*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-69-1. 132 p.

XXVI: Mészáros Tamás (szerk.): *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiából*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-77-6. 189 p.

XXVII: Horváth László: *Középhaladó ógörög nyelvkönyv. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló I*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-75-2. 339 p.

XXVIII: Farkas Zoltán – Horváth László – Mayer Gyula: *Kezdő és haladó ógörög nyelvkönyv. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló II*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-83-7. 442 p.

XXIX: *Philologia Nostra II. Kapitánffy István válogatott tanulmányai*. Szerkesztette: Farkas Zoltán és Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-78-3. 512 p.

XXX: László Horváth – Erika Juhász (Hrsg.): *Investigatio Fontium II. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-76-9. 262 p.

XXXI: Philostratos: *A szofisták életrajzai*. Fordította és szerkesztette: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-86-8. 198 p.

XXXII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-91-2. 196 p.

XXXIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung IV. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung IV am 23. November 2016. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.IV.)* ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2018. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-90-5. 256 p.

XXXIV: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident IV. Permanence et migration*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2018. ISBN : 978-615-5371-92-9. 280 p.

XXXV: Gellérfi Gergő: *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-95-0. 276 p.

XXXVI: *Studia Hellenica II*. Horváth Endre válogatott tanulmányai. Szerkesztette: Horváth László – Nakos Konstantinos – Solti Dóra. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5897-07-8. 359 p.

XXXVII: Horváth László: *Az Öreg lovag*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5897-13-9. 266 p.

XXXVIII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland VI. Studia Byzantino-Occidentalia*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2019. ISBN: 978-615-5897-24-5. 278 p.

XXXIX: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung V. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung V am 19. April 2018. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.V.)*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2019. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5897-28-3. 227 p.

XL: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident V. Ianua Europae*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2019. ISBN: 978-615-5897-29-0. 230 p.

XLI: Alszászy Judit – Lina Basoucou – Solti Dóra: *Újgörög nyelvtan és gyakorlókönyv. Studia Hellenica III. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló III*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-34-4. 462 p.

XLII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland VII. Studia Byzantino-Occidentalia*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-43-6. 404 p.

XLIII: Christine Ferlampin-Acher – Fabienne Pomel – Emese Egedi-Kovács (éds.): *Par le non conuist an l'ome. Études d'onomastique littéraire médiévale*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-45-0. 448 p.

XLIV: Sapiens ubique civis. 1 (2020) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Attila Hajdú, Tamás Jászay. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2021. ISSN 2732-317X. 196 p.

XLV: Emese Egedi-Kovács (éd.): Byzance et l'Occident VI. Vestigia philologica. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-46-7. 247 p.

XLVI: Sapiens ubique civis. 2 (2021) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Attila Hajdú, Tamás Jászay. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2021. ISSN 2732-317X. 224 p.

XLVII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung VI. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung VI am 27. November 2019*. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.VI. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2021. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5897-47-4. 197 p.

XLVIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Do dar niuuiht ni uuas enteo ni uuento... Ein synoptisches Lesebuch gotischer, althochdeutscher und altniederdeutscher Sprachdenkmäler zum Studium der älteren deutschen Sprachgeschichte*. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. III.I. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2021. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5897-48-1.

XLIX: Juhász Erika (szerk.): *Ελληνική Επανάσταση. A Függetlenség napja – tisztelgés a görög szabadságharc kétszázadik évfordulóján*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2022. ISBN 978-615-5897-50-4. 196 p.